

وَنِي وَتْ هُمَام

سويو گيانچندائي

وَدِّي وَتْ هُمَامِ

وڌي وٽ هٿامِ

ليکڪ
سوڀو گيانچنداڻي

مرتب
عبيد ڪٽپر

سند ادبي اڪيڊمي، ڪراچي.

جملي حق ۽ واسطو ليکڪ وٽ محفوظ

- ڪتاب جو نالو : وڏي وٽ هٿام
ليکڪ : سوپوگيانچنداڻي
مرتب : عبید ڪٿر
ڪتاب نمبر : 5
ڳاڻيتو : هڪ هزار
ڇپائيءَ جو سال : سيپٽمبر ۱۹۹۷ع
ڪمپوزرس : - پيس ڪمپوزرس، ڪراچي
ڇپائيندڙ : سنڌ ادبي اڪيڊمي
542-سي، سينٽرل ڪمرشل ايريا
بي.اي.سي.ايڇ.ايس، ڪراچي.
ڇاپيندڙ : ذڪي پرنٽرس، ڪراچي
سرورق : وان گوگ، ڊچ مصور
قيمت : 100/= رپيا

نوٽ: وان گوگ، ۳۰ مارچ ۱۸۵۲ع ۾ ڊچ ڳوٺ زڊرٽ ۾ پيدا ٿيو. ۱۹۹۵ع جو سال وان گوگ جو سال ڪري ملهايو ويو هو. سندس جيئري هن جو ايترو قدر نه ڪيو ويو، پر پوءِ هڪ جپاني تصويرون ڪئي ڪندڙ سندس هڪ تصوير ڇهه ملين ڊالرن ۾ خريد ڪئي. ”سورج-مڪي“ سندس مشهور تصويرن مان هڪ تصوير آهي جا ڪئناس تي آئن ڪلر سان ۱۸۸۹ع ۾ ٺاهي هئائين.

—ارپنا

ارپيم

انهن کي

جن جان ڏئي،

اتساهه ڏنو.

ترتيب

٩	ستار	چان- کان
١٣	شيخ اياز	مون سي دنا ماء
٢٣	ليكو تلسياڻي	تعارف

٣٩	١.	امڙ پدماڻ
٤٣	٢.	مائي ڏياڻي
٤٦	٣.	خالقو
٥٠	٤.	ارباب فقير
٥٣	٥.	ڪيپٽن نادر
٥٦	٦.	علي محمد عباسي
٦٠	٧.	رئيس بروهي
٦٧	٨.	حاجي عبدالستار
٧٠	٩.	برداشتي
٧٤	١٠.	عبدالڪريم ”بجلي“
٧٧	١١.	محمد ملوک عباسي
٨٠	١٢.	عبدالفتاح ميمڻ
٨٣	١٣.	يوسف عراقي ۽ يوسف گلزئي

۸۶	ڪوڙو مل	۱۴.
۹۱	محمد امين ڪوسو	۱۵.
۹۵	ارباب شاه	۱۶.
۹۸	سوامي انگديو	۱۷.
۱۰۱	چيلهه جو سور	۱۸.
۱۰۴	اي. ڪي. هانگل	۱۹.
۱۰۸	ف. م. لاشاري	۲۰.
۱۱۱	عبدالخالق آزاد	۲۱.
۱۱۵	جستس علي نواز پڊاڻي	۲۲.
۱۱۸	ڊاڪٽر انور علي شيخ	۲۳.
۱۲۱	ڪامريڊ عزيز سلام بخاري	۲۴.
۱۲۵	ڪرشن ڪٽواڻي	۲۵.
۱۲۷	محمد ابراهيم جويو	۲۶.
۱۳۱	رئيس غلام مصطفيٰ پيرگڙي	۲۷.
۱۳۵	گلي سڌارنگاڻي	۲۸.
۱۳۸	لالا بشير	۲۹.
۱۴۲	سلطان ڊرائيور	۳۰.
۱۴۶	پيڪر نقوي	۳۱.

جاڻ-ڪاڻ

مون ۱۹۶۸ع ۾ مئٽرڪ پاس ڪري، ايگريڪلچرل ريسرچ انسٽيٽيوٽ ٽنڊو ڄام ۾ سِوَال ڪيمسٽريءَ ۾، ليٽ اسٽنٽ جي دل خوش ڪندڙ نوڪريءَ ۾ داخل ٿي ويس. انهن ڏينهن ۾ مير محمد، جيڪو منهنجو سڳو سٺو ٿئي، اهو به ان انسٽيٽيوٽ جي باطني سيڪشن ۾ ريسرچ اسٽنٽ طور ڪم ڪري رهيو هو. اسان جي رهائش مير محمد جي هڪ دوست اياز علي ميمڻ جي پوسٽ گريجوئيٽ هاسٽل جي هڪ ڪمري ۾ هئي. ڪمرو هڪ چُٽي جي رهڻ واسطي هو، پر جيئن ته مير محمد کي رهائش جي لاءِ جڳهه نه هئي، انڪري ان سان گڏ رهندا هئاسون.

ادب پڙهڻ جو شوق مير محمد پاران مون تائين پهتو هو. اسان ٻئي ڪڏهن ڪو ڪتاب يا رسالو (خاص ڪري ماهوار سهڻي) خريد ڪري ايندا هئاسون ۽ گڏجي پڙهندا هئاسون. ان طرح اسان جو لاڙو ادب ڏانهن خاصو وڌندو رهيو. اوچتو فيلڊ مارشل ايوب خان جي حڪومت مان ذوالفقار علي ڀٽي، فارين منسٽريءَ تان استعفيٰ ڏني ۽ ان خلاف خوب واويلا مچائي ۽ نيٺ پنهنجي پارٽي جوڙي ۽ ملڪ ۾ چونڊون ڪرائڻ لاءِ جاکوڙ شروع ڪيائين. هن جي انهيءَ جدوجهد ڪنهن حد تائين هر نوجوان کي سياست تي سوچڻ ۽ سياست کي سمجهڻ جي لاءِ آماده ڪيو. اسين به ان نعري جي جادوگريءَ ۾ مِس مريز ٿي وياسون ۽ سياست کي پڙهڻ، پرجهڻ جي ڪوشش ڪرڻ

لڳاسون. تيسين، اسين صرف ادبي ڪتاب يا رسالا ئي پڙهندا هئاسون، پر روزانو اخبار پڙهڻ ڏانهن اڃا لڙي نه سگهيا هئاسون.

ستر جي ڏهاڪي ۾ هڪ پيري انور پيرزادي کي شيخ اياز جو ڪتاب ”جي ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙي“ ڪٿان هٿ چڙهيو، جيڪو سويي گيانچنداڻيءَ کي منسوب ٿيل هو ۽ انتساب جي هيٺان لکيل هو: ”عاشق زهر پياڪ، وه ڏسي وهسن گهڻو.“ هونءَ ان ڪتاب اسان جي سياسي سوجهه بوجهه به وڌائي ۽ وڌيڪ ادب پڙهڻ ڏانهن مائل به ڪيو. ورنه ان کان اڳ گهڻو تڻو اسين شاه جو رسالو، ڪو ادبي ڪتاب يا سهڻي رسالو يا تماهي مهراڻ ۽ نئين زندگيءَ تائين محدود هئاسون. شاعريءَ ۾ طلب الموليٰ، پتي دادن، صوفي فقيرن کي پڙهندا ۽ ڪنڌ ڌوئيندا هئاسون. ڳوٺ ۾ فقيرن جو راڳ ٻڌڻ ڪڏهن نه گسائيندا هئاسون.

هڪ ڏهاڙي دوست هدايت منگيءَ، انور پيرزادي کي چيو ته: ”سويي گيانچنداڻيءَ سان ملڻ پسند ڪندين؟“ انور هامِي پري ۽ اسين يعني انور، مير محمد ۽ مان، سويي گيانچنداڻيءَ سان ملڻ لاءِ هن جي ڳوٺ ٻنڊيءَ وياسون. هڪ ان جو ڪارخانو، اتي پيهڻ ۽ ساريون چڙڻ جي مشين ۽ ان سان گڏوگڏ اوطاق. اسان هڪ ڪمري ۾ ويهاريا وياسون ۽ ٿوري دير کان پوءِ، هڪ قدآور، ڏاڙهي مڇ ڪوڙيل، گوري چٽي رنگ وارو مڙس اسان کي کيڪار ڪري اچي ويٺو، اهو هو سويو گيانچنداڻي.

سويو گيانچنداڻي، جنهن لاءِ شيخ اياز ”جي ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙيءَ“ ۾ لکيو هو ته: ”سويو اسان جو لال قلندر آهي. هن جي مٿي کان پوءِ هن تي ميلا لڳندا. سويي کي ٻنڊيءَ ۾ ڏسي ايئن لڳندو آهي ته سمنڊ کي ڪٿي جي ٻر ۾ سمائڻ جي ڪوشش ڪئي وئي هجي.“ اهو سويو گيانچنداڻي اسان جي آڏو هو. پوءِ ته ويا دفتر ڪلندا ۽ تاريخ ۽ ادب جي شهپارن جا ورق اٿلندا. ڪچهري اهڙي جو چرڻ ٻرڻ تي ئي دل نه پئي ٿي. هو ڄاڻ جو اٿام ساگر هو، جنهن جو ڪنارو ڪا ڪنڌي نه هئي. اسين سيڪڙاٽ ٻيڙيائتا، ونجهه هلائي هلائي، ڦان ٿي، نيٺ اتي ئي ڊرايو ڪيو. واپس ڳوٺ نه موٽي سگهياسون.

ان کان پوءِ شروع ٿيو اسان جو سياسي سفر، جيتوڻيڪ مان ڪڏهن

به ڪنهن سياسي پارٽيءَ جو ميمبر نه رهيو آهيان، پر ائين چوندي بنهه شرم محسوس نه ڪندس ته مان سويي گيانچڌائيءَ سان ملڻ کان پوءِ ملڪ جي ڪميونسٽ پارٽيءَ جو حمايتي ضرور بڻجي ويس. ان کان پوءِ سويي سان ڪچهريون ٿينديون رهيون ۽ ٿينديون رهنديون آهن. اسين ته ڇا، هن کان نه ڄاڻ ڪيترا ماڻهو متاثر ٿيا ۽ متاثر ٿيندا رهندا. حد ته ان ڳالهه جي آهي جو شانتِي نڪيٽن ۾ پڙهڻ دوران، گرديو ٽنگور به سويو گيانچڌائيءَ کان متاثر ٿي بنا رهي نه سگهيو ۽ کيس "A Man From Mohan Jo Daro" (موهن جو دڙو کان آيل نوجوان) ڪري سڏيندو هو.

اسان جڏهن "سنڌ ادبي اڪيڊمي" پاران پهريون ڪتاب "سانجهي سمنڊ سڀون" شيخ اياز جو ڇاپي پڌرو ڪيو ته مان اهو ڪتاب کڻي سويي وٽ ويس. هن کي ڪتاب ڏئي ۽ پنهنجو مقصد ٻڌائيندي وينتي ڪيمر ته اوهان جي سهڪار جي ضرورت آهي. هن وڏيءَ دل سان اها آڇ قبولي ۽ هي ڪتاب "وڏي وٽ هٿام"، جيڪو مختلف ڪردارن تي منحصر آهي، جيڪي هن روزانه عبرت ۾ هفتيوار ڪالم طور ڇاپرايا هئا، اهي ڏيڻ جي آڇ ڪئي. مون به دل جان سان قبول ڪئي. هي ڪالم دوست عبید ڪٽپر سهيڙي ۽ تاريخ وار ڪري، ڪتابي مسودو تيار ڪيو آهي. اسين سندس به ٿورائتا آهيون. ڪتاب ڪيترو مان لهڻي، اهو پڙهندڙن تي ڇڏيل آهي.

- ستار

گلستان جوهر

ڪراچي.

۱۸ مئي ۱۹۹۷ع

مون سي ڏنا ماءِ

يورپ ۾ ادب ۽ آرٽ جا نظريا ڪافي آهن، جهڙوڪ ريل ازم - Realism سريئلزم Surrealism، امپريشنزم Impressionism، پوسٽ امپريشنزم Post Impressionism، ڪيوبزم Cubism ۽ فيوچرزم Futurism وغيره. انهن جي تفصيل لاءِ ڊڪشنري آف آرٽ جو مطالعو ضروري آهي.

منهنجي نظر ۾، دنيا جا ٻي مثال نثر نويس، پوءِ اهي ناول نويس هئا يا افسانن نگار هئا، ۱۹۱۷ع جي انقلاب کان اڳ روس ۾ پيدا ٿيا، ٽالسٽاءِ، دوستووسڪي، گوگول، چيخوف ۽ مئڪس گورڪي ۽ ٻيا آندري فيف وانگر ڪجهه گهٽ پائي جا اديب ان دور ۾ پيدا ٿيا، جن جي تحريرن، انقلاب لاءِ راه هموار ڪئي. انقلاب کان پوءِ مون کي فقط ٻه اديب وڻيا هئا، هڪڙو افسانن نگار ۽ ٻڙهي فوج Red cavalry جو مشهور يهودي مصنف اساک بيل جيڪو استالن جي هٿان ماريو ويو هو، ٻيو شولو خوف، جنهن پنهنجي مشهور ناول جا چار حصا ڊان آهستي وهندي رهي ٿي Quiet Flows the Dawn لکيا هيا. مان جڏهن ڪميونزم جو همسفر هوس ته

انهن ٻنهي لکيڪن کي ڪافي اهميت ڏيندو هوس، پر پيرسٽرائيڪا - Peros troika جي ڇپجڻ کان پوءِ ٻئي انقلاب جي ڏير ۾ دٻجي ويا. لينن پيس پرائيز وٺڻ ۽ استالن پيس پرائيز وٺڻ ڪتاب جهاز ڀري ڏيئي ۽ ڦٽا ڪيا ويا. انهن کان سواءِ، ٽي ٻيا اديب جن بيوورو ڪريسي ۽ ٽيڪنو ڪريسيءَ جي خلاف بتال ڪاڌو، اهي هيا، اليا امرنبرگ، ڊوڊنٽ سوف ۽ سولزي نٽسن. سولزي نٽسن پنهنجي بي انتها انفراديت جي ڪري، اڃا زندهه آهي ۽ پڙهيو وڃي ٿو، باقي ٻه ٻيا به مٽيءَ جي ڏير ۾ ملي ويا.

انقلاب کان اڳ وارا اديب، تالستاءِ، دوستووسڪي، چيخوف، گوگول، مئڪس گورڪي، دنيا جا عظيم ترين حقيقت نگار هيا، يعني ته هنن جو آرٽ فارم ريئلزم هو، جو فرانس ۾ عظيم ناول نگار ايملي زولا ۽ انگريزيءَ ۾ عظيم ناول نگار ڊکنس ۾ ملي ٿو، يا فرانڪو جي خلاف اسپين ۾ ٺاهيل انٽرنيشنل برگيڊ جي ناول نويس هيمنگوي جي ناول For whom the bell tolls ”گھنڊ ڪنهن جي لاءِ گڙي ٿو“ يا ڪتاب Days of hop (اميد جا ڏهاڙا) (ليکڪ آندري مالرو Malraux) ۾ لکيل آهي ۽ جارج آرويل جي ڪيترن ئي ناولن ۾ ملي ٿو. انهن جي ريئلزم کي ايتري پائيندگي آهي، جيتري انقلاب کان اڳ روس جي حقيقت نگارن ۾ هئي.

لفظ ترقي پذير حقيقت نگاري (Progressive Realism) استالن پهريون ڀيرو ۱۹۲۹ع ۾ ايجاد ڪيو، ڇو ته هن ڏيکارڻ پئي چاهيو ته هن جي دؤر ۾ حقيقت لازمي طور ترقيءَ ڏانهن وڌي رهي آهي. اردوءَ وارا اديب پورو ترجمو ڪري نه سگهندا آهن، جيئن نثري نظم کي حماقت ڪري ادب لطيف لکندا آهن، اهڙيءَ طرح ترقي پذيري ۽ ترقي پسندي به مختلف لفظ آهن. منهن جو ترقي پسنديءَ تي ڪوئي اعتراض ناهي، معاشرو ترقي ڪري ته چڱي ڳالهه آهي. ترقي پذيري لفظ جو ۱۹۲۹ع ۾ ايجاد ڪيو ويو، ۱۹۳۹ع ۾ هٽلر جي، لينن گراڊ تي حملي ۽ يهودي ڪش مهر، بيڪار بڻائي ڇڏيو ۽ انسان کي پتر جي دؤر ۾ ڌڪي ڇڏيو، هنن، هنن ۾ ظلم ۽ ستم ۽ اذيت لاءِ ايتري چاهنا پيدا ڪئي، جا سوچي به نه ٿي سگهجي ها.

مان پنهنجي آتم ڪهاڻي جو ٽيون حصو، جيڪو لکي پورو ڪيو آهي،

ان ۾ لکيو آهي ته، ”هيءَ صدي رديءَ ۾ ردي صدي ثابت ٿي آهي ۽ بديءَ کان سواءِ ڪجهه به ڏئي نه سگهي آهي.“ پهرين جنگِ عظيم، ٻي جنگِ عظيم، هيرو شيما ۽ ناڪا ساڪي ۽ نيو ڪلائي بر، ۽ پوءِ جيڪي به جنگيون ٿيون آهن، اهي انسان ۾ بربريت جي عنصر جو ثبوت ڏين ٿيون. اڳتي ڇا ٿيو آهي، ۲۱ صدي ڪيئن ٿيندي اهو چئي نه ٿو سگهجي.

مشهور سائنسدان آئن اسٽائن کان ڪنهن پڇيو هو ته: ”ڇا تين جنگِ عظيم لڳندي؟“ هن جواب ڏنو هو ته: ”مان تين جنگِ عظيم جي باري ۾ ڪجهه چئي نه ٿو سگهان، پر جي تون چوٿين جنگِ عظيم جي باري ۾ ڪجهه پڇين ٿو ته توکي ٻڌايان.“

هو حيران ٿي ويو ۽ سوچيائين ته جو تين جنگِ عظيم جي باري ۾ نه ٿو ٻڌائي سگهي، اهو چوٿين جنگِ عظيم جي باري ۾ ڇا ٻڌائيندو؟
لاچار ٿي هن آئن اسٽائن کي چيو ته: ”پلا تون چوٿين جنگِ عظيم جي باري ۾ ئي ٻڌاءِ؟“

آئن اسٽائن ڪوئي جواب نه ڏنو. هن جو مطلب هو ته تين جنگِ عظيم ۾ سڄي دنيا تباهه ٿي ويندي ته چوٿين جنگ ڪير وڙهندو. ڪميونزم انسان جي برابريءَ ۽ ظلم ستر ۽ استحصال جي خاتمي جو عظيم خواب هو، ان لاءِ لکين ماڻهو ماري ويا، جن ۾ دوست دشمن جو ڪوبه فرق نه رکيو ويو. بالشيڪ پارٽيءَ، مين شيڪ ماري ڇڏيا جن سان گڏ لنڊن ۾ پارٽي ميٽنگون ڪندا هئا ۽ انهن سان گڏ تنهي ڪميونسٽ ائٽرنيشنل جي ڪانفرنسن ۾ شامل هوندا هئا. جڏهن خانہ جنگي ٿي، جنهن ۾ سائبيريا تائين ڪولڪ (پيٽي ڪاتيڊارن) کي ماريو ويو ۽ انهن جون زمينون ۽ ڍور ڍڳا زبردستيءَ ڪسيا ويا. ڍور ڪهي کاڌا ويا. اها سڀ قرباني ڪميونزم جا جائز جائز پيا سمجهن، ڇو ته هنن ڀانيو هو ته ڪميونزم انسان جي ان برابريءَ ۽ استحصال جو آخري خاتمو آهي ۽ انسان جي اقتصادي زندگيءَ جي هڪ چمڪندڙ تصوير آهي. پر افسوس جو ۷۵ سال اقتدار ۾ رهي، ڪميونسٽ پنهنجو مقصد حاصل ڪري نه سگهيا.

ان ۾ ڪوئي شڪ نه آهي ته ڪميونزم انسان جي ذهن کي ايترو ڌونڌاڙيو جو ڪوبه انسان احساسِ ڪمٽريءَ ۾ نه رهيو ۽ پنهنجا جائز حق

وٽڻ لاءِ تيار ٿيو ۽ اڄ به ٽين دنيا ۾، پاڪستان سوڌو ڪميونزم هڪ
اتساه ڏيندڙ، اقتصادي فلسفو آهي.

دانشور، ڪميونسٽ سماج کي بنيادي تعمير سان نااتفاقي ڏيکاري
سگهن ٿا، پر ان جيڪو انسان جي اقتصادي ۽ سياسي نجات جو ذريعو
ڏسيو، ان کي بلڪل نظر انداز ڪري نه ٿا سگهن. انهيءَ ڪري ئي ويڄاري
مارڪس چيو هو:

"Thank god, I am not ■ Marxist"

”خدا جو شڪريو، جو مان مارڪسسٽ ناهيان.“

سويي گيانچنداڻيءَ جي ابتدائي زندگي ڪيئن هئي، هن تعليم کڻي
ورتي، هن جو شروعاتي فڪر ۽ سوچ ڪهڙي هئي، يار ۽ دوست ڪهڙا
هيس، ان تي ليکو تلسيائيءَ ڪافي تفصيل سان لکيو آهي، مون سان سندس
تفصيلي ملاقات ۱۹۶۵ع ۾ سکر جيل ۾ ٿي. هو، هڪ وڏي وارد ۾، ستر
هندن سان، ۱۹۶۵ع جي جنگ جي دوران نظر بند هو. مون کي بي ڪلاس
مليل هو ۽ مان رات جو هڪ وڳي تائين، سويي جي وارد جي ٻاهران سيخن ۾
هٿ وجهي ڪچهري ڪندو هوس. اتي هن مون کي پنهنجي ذاتي زندگيءَ
جي ڪافي معلومات ڏني. دراصل ان وقت مان پاڻ کي، ڪميونسٽن جو
همسفر سمجهندو هوس ڇو ته نقلي اسلام پسند اديب ۽ شاعر منهن جي
شاعر ۽ اديب جي حيثيت ۾ شهرت برداشت ڪري نه سگهندا هئا. انڪري
منهن جي پهرين ٽن ڪتابن تي بندش وڌي وئي. انهن مان هڪڙو ڪتاب ته
اهو هو، (پوٽر پري آڪاس) جنهن تي مون کي پاڪستان رائيترس گلد
ساليانو ايوارڊ ڏنو هو.

منهن جي ڪميونزم جي ڦهلاءَ ۾ ايتري دلچسپي نه هئي پر ان وقت
فقط ڪميونسٽ ۽ ترقي پسند ليکڪ سنڌي ۽ اردوءَ وارا، منهن جي حمايت
ڪندا هئا، ۽ رسول بخش پليجي ڪتاب ۽ مضمون لکي، رجعت پسندن جي
منهن تي چماٽون ٺڪاءُ ڪرايون، جن هنن جا وائيسر ٿي ڦيرائي ڇڏيا.

مون کي جڏهن چيو ويو ته سويي جي ڪهاڻين (خاڪن تي) پيش لفظ
لکان ته مون، سمجهيو ته هي ڪتاب، ڪنهن واگهه نڪ وانگر هوندو ۽
اساڪ بيبيل جي ڪهاڻين جي ڪتاب ”سرخ فوج“ ۽ شولو خوف جي ”ڍان

وهندي رهي“ وانگر ڪتاب هوندو. پر مون جڏهن اهو پڙهيو ته ان ۾ گورڪي ۽ چيخوف وارو انداز هو ۽ تالستاءَ جهڙي نهائي ۽ انساني فطرت جي تصوير ڪشي هئي، دراصل اهي منشي پريم چند ۽ گرديو تڱور جي اسلوب (Style) جي قريب هيو.

محمد امين کوسي جي باري ۾ لکندي، سويي پنهنجي باري ۾ هيئن اعتراف ڪيو آهي ته: ”مان ڪميونسٽ پارٽيءَ جو باقاعدي ميمبر ناهيان ۽ مان پاڻ کي توهان جي آڏو جوابده مڃڻ کان انڪار ٿو ڪريان. مان صرف هڪ همدرد آهيان ۽ شاگردن جي تحريڪ ۾ حشوڪيولرامائيءَ جي ڪردار کان متاثر آهيان ۽ سمجهان ٿو ته حشوءَ سان وڙهي توهان پنهنجي تحريڪ کي هرج پهچائيندا.“ ان ئي ساڳئي مضمون ۾ اڳتي چوي ٿو ته: ”هيءَ پنهنجائپ مون کي اڄ به ڪشش ٿي ڪري ڇو ته جنهن ڪميسار ۽ يوگيءَ وارن دؤرن مان محمد امين کوسو جو سفر ٿيو، انهيءَ دؤر مان ٿوري فرق سان مان پاڻ به گذري رهيو آهيان. مان ڪميسار ذهنت جو ڪڏهن به سٺو نمائندو ٿي نه سگهيو آهيان، پر محسوس ڪيان ٿو ته پنهنجي سڀاءَ ۾ شايد ڪميسار جي مٿان يوگيءَ جو سڀاءَ حاوي رهيو آهي. اهو ئي سبب آهي، جو اسان سڀ سنڌي مختلف اندازن ۾ صوفيت ۽ هم اوست جي فلسفي جا قائل ۽ پيروڪار آهيون.“ اها ساڳي ڳالهه، مون تفصيلي انگ اکر ۽ دليلن سان آرٿر ڪوئسler Arthur Qoesler جي ڪتاب، ”يوگي ۽ ڪميسار“ پڙهي هئي، پر ان ڪتاب کان وڌيڪ مؤثر طور انهيءَ ڳالهه کي، مون هن جي ڪتابن، ”منجهند جو انڌيرو“ Darkness at Noon ۽ اسپينش ڊائريءَ ۾ پڙهيو هو. رومين رولان، آندري ييد ۽ ٻيا اديب به ان ڳالهه جو اظهار واضح لفظن ۾ گڏيل مضمونن جي ڪتاب The god that Failed ”خدا جنهن هارايو“ ۾ ڪري چڪا هئا. اها ڳالهه سويي جي تخليق جو وڏي ۾ وڏو دفاع آهي. ٻي جنگ عظيم جي دوران، جڏهن هتلر لين گراڊ تي حملو ڪيو ته سڄي دنيا ۾ ڪميونسٽن پارٽيءَ جا فرنٽ ٺاهيا، جن ۾ سڀ کان عام ۽ وڌيڪ مؤثر، اها تنظيم هئي، جنهن جو مقصد، ان ڳالهه جو ڦهلاءَ هو، ته بين الاقوامي، ڪميونسٽ تحريڪ امن لاءِ آهي. ٻيا به ڪيترائي فرنٽ ٺاهيا

ويا جن جو تفصيل هتي ضروري ناهي. مثال طور مارچ ۱۵ کان ۱۹ تائين ۱۹۵۰ع ۾، اسٽاڪ هوم ۾، امن ڪانفرنس ڪئي وئي ۽ سي پي آءِ جي هفتيوار رسالي ”ڪراس روڊس“ (چؤ دڳا) ۾ ان ڳالهه تي زور ڏنو ويو ته دنيا جي، مستقل امن لاءِ، هڪ ڪاميٽي ٺاهي وڃي، پر ٻين سڀني فرنٽن کان وڌيڪ جيڪو مؤثر ۽ مقبول عام فرنٽ هو اهو ”ترقي پسند مصنفين“ جو هو. جنهن کي انگريزيءَ ۾ مختصر طور A.I.P.W.A. چيو ويندو هو. ان جي تنظيم ۱۹۳۵ع ۾، لکنؤءَ جي، قومي ڪانفرنس ۾ ڪئي وئي ۽ مشهور هندي اديب منشي پريم چند ان جي صدارت ڪئي. سروجني ٽائڊو به ان ۾ موجود هئي. ٻي قومي ڪانفرنس، ڊسمبر ۱۹۳۸ع ۾ ڪلڪتي ۾ ٿي، جنهن جي صدارت رابندرا نات ٿنگور ڪئي. سجاد ظهير جي لکيل ڪتاب ”روشنائيءَ“ ۾، ان جو تفصيلي احوال آهي، پر هتي مان ٻين ڪانفرنس جو ذڪر اهو ڏيکارڻ لاءِ ڪيان ٿو ته سنڌ جي ڪميونسٽ پارٽيءَ، سنڌي اديبن ۽ شاعرن کي ڪنگهيو به نه ويو، هندوستان جي موجوده پرائيمر منسٽر اي. ڪي. گجرال وٽ جڏهن سوڀو مونڪي وٺي هليو هو ته مون کيس پنهنجو نظر ”او باغي او راج دروهي“ ٻڌايو هو ته کيس بيحد پسند آيو هو. ان جي باوجود اسان کي ڪنهن به آل انڊيا ترقي پسند ڪانفرنس ۾ دعوت نه ڏني وئي. حيرت جي ڳالهه آهي ته اپريل ۱۹۴۲ع ۾ اينٽي فاشسٽ اديبن ۽ آرٽسٽن، جي يونين ٺاهي وئي، پوءِ به بينگال کي وڌيڪ اهميت ڏني وئي.

۱۹۴۲ع ۾ سي. پي. آءِ کي ٻيهر قانوني حيثيت ڏني وئي. ان ڳالهه جو مقصد فقط اهو هو ته اديبن کان، جنگ جي، امداد لاءِ اعلان ڪرايو وڃي. ڪانفرنس ۲۲ کان ۲۵ مئي ۱۹۴۳ع تائين هلي. ايس. اي. ڊانگي، صدارت ڪئي. اهو فيصلو ڪيو ويو ته تحريڪ جو صدر مقام لکنؤءَ مان بمبئيءَ منتقل ڪيو وڃي ۽ نوان عهديدار چونڊيا ويا. سجاد ظهير، جو آڪسفورڊ يونيورسٽيءَ جو گريجوئيٽ هو ۽ اتر پرديش جو مشهور ڪميونسٽ هو، سيڪريٽري وڌو ۽ خواجه احمد عباس، لکنؤءَ يونيورسٽيءَ وارو جنرل سيڪريٽري ٿيو. وڌو ۽ خواجه احمد عباس جوائنٽ سيڪريٽري ٿيا. ۱۳ کان ۱۷ آڪٽوبر ۱۹۴۵ع تائين حيدرآباد دکن ۾ اردو ترقي پسند مصنفين جي گڏجاڻي ٿي، جنهن جي صدارت حسرت موهانيءَ ڪئي، ۽ جنهن

جو تفصيل مون ڪنهن اردو رسالي ۾ شايع ٿيل، ڪرشن چندر جي رپورٽاز ۾ پڙهيو هو. هندي ۽ اردو اديبن جو جهڳڙو، ڪميونزم جي باوجود به هلندو رهيو.

A.I.P.W.A. ۲۷ مئي ۱۹۵۰ع تي، بمبئيءَ کان ٻاهر ڪانفرنس ڪئي، ڇو ته شهر ۾ اهڙي ڪانفرنس لاءِ اجازت نه ملي. ان ڪانفرنس ۾، رام ولاس شرما کي صدر چونڊيو ويو ۽ آگري جي بلونت راجپوت کي جنرل سيڪريٽري چونڊيو ويو هو جو C.P.I. جي ليڊر رانا ديوي Rana Dive کان متاثر هو، جو شدت پسند هو. شرما U.S. جي سخت مذمت ڪئي، ڇاڪاڻ جو ان مشهور سنگيت ڪار پال رابسن ۽ ناول نگار هاورڊ فاسٽ (Howard Fast) تي بندش وڌي هئي. پر انهيءَ يو ڪان ته ڪميونسٽ پارٽي يو. ايس سان ٽڪر کائي رهي هئي. هن بيان ڏنو ته ترقي پسند مصنفين سان ڪميونسٽ پارٽيءَ جو ڪوبه واسطو نه آهي. A.I.P.W.A. جي ڇهين ڪانفرنس، ۷ کان ۸ مارچ ۱۹۵۳ع تائين دهليءَ ۾ ٿي. جتي مشهور اردو ڪهاڻيڪار ڪرشن چندر جنرل سيڪريٽري چونڊيو ويو. ايتري ۾ استالن مري چڪو هو ۽ ڪانفرنس، هن جي موت تي ٺهراءُ پاس ڪرايو.

پاڪستان ۾ ڪراچي ۽ پنجاب ۾، جولاءِ ۱۹۵۴ع ۾ ڪميونسٽ پارٽيءَ تي بندش وڌي وئي. افسوس جي ڳالهه آهي جو ايترين گڏجاڻين ۾، ڪنهن به سنڌي اديب کان صدارت نه ڪرائي وئي، پر ڪنهن کي شريڪ ٿيڻ جي دعوت به ڪانه ڏني وئي. اردوءَ وارا، پهرين اردو وارا هئا ۽ ڪميونسٽ پوءِ هئا. مون سبط حسن کي منهن تي چيو هو ته: ”تو کي پارٽيءَ هتي تنظيم ٺاهڻ لاءِ موڪليو هو، تو ساري زندگي اردو اديبن جي چڪر ۽ حيدرآباد دکن جي دوست، غالب لئبريريءَ واري مرزا ظفر الحسن وغيره جي صحبت ۾ وقت گذاريو، اندرون سنڌ نه وئين ۽ سنڌي ٻوليءَ وارن سان ڪوبه رابطو نه ڪيئي. هاڻ مون کي توڇوڇين ته مان پنهنجو ڪلام توکي اردوءَ ۾ ترجمو ڪري ڏيان. ڇا اهو ڪافي نه آهي ته مون سڄو شاه جو رسالو اوهان کي اردوءَ ۾ ترجمو ڪري ڏنو. ڇا اوهان وٽ ڪوبه اهڙو ترقي پسند شاعر ناهي جو منهن جا ڪل ڪتاب اردوءَ ۾ ترجمو ڪري، جيڪي اوهان

جي اديبن کان بهتر آهن. افسوس آهي ته اختر حسين رائيپوريءَ جي زندگي مون جڏهن پڙهي ته مون کي ائين لڳو هن سنڌ کي فيوڊل چئي ڏڪاري ڇڏيو آهي. هو اهو اديب هو، جنهن اردوءَ جو پهريون ترقي پسند ڪتاب، ”ادب اور انقلاب“ لکيو هو.“

مان يقين سان چئي ٿو سگهان ته انقلاب کان اڳ روسي ادب ۽ منشي پريم چند جي ڪردار نگاريءَ کان سواءِ، سويي جي ڪردار نگاري نهايت اوچي ۽ بي مثال آهي. هن غريب، ڳٽپ ۾ نه اچڻ جهڙا، وچولي طبقي جا، نهايت منفرد ڪردار پيش ڪيا آهن. جي ڪنهن به آل انڊيا ترقي پسند مصنفين جي ڪانفرنس ۾ پنهنجو پاڻ مڃائي سگهن پيا.

مون سويي کي هڪ پيري چيو هو ته: ”تنهن جي منهن جي دوستي نظرياتي نه پر ذاتي آهي.“ جيڪڏهن هي ڪتاب مان اڳ ۾ پڙهان ها ته کيس چوان ها ته: ”منهن جي توسان نظرياتي دوستي به آهي.“

سويو فيوڊل طبقي مان هو ۽ پنهنجي ڳوٺ ٻنڊيءَ ۽ ان جي آس پاس جي خوبصورت عڪاسي ڪئي اٿس. هن ڪهاڻين جا ڪردار اهي ڏنا آهن، جن سا هن جو زندگيءَ ۾ واسطو پيو آهي. هڪ حقيقت نگار اديب وانگر، هن ڪردار نگاري ۽ منظر نگاريءَ تي وڌيڪ ڌيان ڏنو آهي، ۽ تشبيهه، استعاري ۽ آرٽ جي ٻيءَ خوبيءَ ڏانهن گهٽ ڌيان ڏنو آهي. اها ڳالهه هن جي تحرير ۾ ڪاڏي ڪوٽ نه ٿي آئي ۽ ان کي وڌيڪ فڪري بڻائي ٿي.

مون سويي جي لکيل فقير محمد لاشاريءَ تي مضمون ۾ پنهنجي باري ۾ هي پڙهيو: ”ان زماني ۾ رٿاير ٿيل وي. سي شيخ اياز جي ادبي سرگرمين کان لاتعلقي ۽ سنڌي ادبي سنگت کان پئيري، سوچ بابت بحث ڇڏيو، ان وقت سڀ اديب شيخ اياز کان ناراض هئا ۽ مان هڪ قربانتي ”خلفي“ وانگر، مريدن جو پير سائينءَ ڏانهن رخ صحيح ڪرڻ لاءِ مهم هلائي رهيو هوس، شيخ اياز عظيم هو، عظيم تر ٿيو ۽ وري اڪيلو ٿي ويو.“

سويي جي نقطه نگاهه، سان مان بلڪل متفق ناهيان ته مان هن وقت اڪيلو ٿي ويو آهيان. دراصل سنڌ جو نئون نسل جيڪو پر مون وٽ اچي ٿو ته اهو مون کي پيرين پئي ملي ٿو ۽ منهن جي شعر تان گهرو وڃي ٿو. سويي جو آرٽ جي باري ۾ ايترو مطالعو نه آهي. ۱۹۸۵ع ۾ مصور ون سينٽ وان

گوگ جي صدي ڪري ملهائي وئي. هو ڀونوچ سمنڊ تي تهتي ٻيٽ تي تصويرون ڪيندو هو. دنيا ۾ فقط هن کي هڪڙو دوست مصور پال گوگن Paul Gugian هيو ۽ ٻيو هن جو ڀاءُ ٿيو (Theo) هو، جو فرانس مان ڪيس گذاري لاءِ ٻه سؤ فرانڪ موڪليندو هو. هن جي سڄي زندگيءَ ۾ سندس تصويرن جي نمائش نه ٿي ۽ ڪوئي به، هن جون تصويرون مفت ۾ به کڻڻ لاءِ تيار نه هو. ۱۹۸۵ع ۾ هن جي فقط هڪ تصوير هڪ جپاني آرٽ ڪليڪٽر نوي لڪ ڊالر ۾ خريد ڪئي.

فرانس جي عظيم شاعر بودليئر جا گهڻا دوست هئا ۽ هن جي شاعريءَ تي، فرانس جهڙي جمهوري ملڪ ستر سال بندش وڌي جا ويجهڙ ۾ لائي وئي آهي.

مصور مائيڪل اينجيلو سستين چپيل Sistene chapel تي ٽي سال اڪيلو ڏاڪڻ رکي، ان جي گنبذ تي تصويرون ٺاهيندو رهيو. منهن جو دوست نعيم صديقي، جيڪو چپيل ۾ ويو هو، تنهن جو چوڻ هو ته چپيل ۾ گهڙندي مون محسوس ڪيو ته مان بهشت ۾ اچي نڪتو آهيان.

عمر خيام جي رباعين کي سندس جيئري گهڻا ماڻهو پڙهندا هئا؟ غزاليءَ جي چرچ تي، هن جي رسد گاهه کي باهه ڏني وئي هئي.

اطالوي شاعر برونو جا نه رڳو ڪتاب ساڙيا ويا، پر هن کي به جيئرو ساڙيو ويو.

شيلي جي هڪ ڪتاب ڪنفر جي ضرورت، Necessity Of Athiesm تي بندش وڌي وئي هئي، جا اڃا تائين لائي نه وئي آهي. اهڙا هزار مثال مون وٽ آهن، انهن ماڻهن جا گهڻا دوست ۽ مداح، سندن زندگيءَ ۾ هئا؟

سويي منهن جي باري ۾ لفظ ”عظيم“ ڪتب آندو آهي، تڏهن مان چوان ٿو ته عظيم شاعر، پنهنجي دؤر کان سؤ سال اڳ ۾ پيدا ٿيندا آهن ۽ هنن جا مداح مستقبل جي بطن ۾ ٿيندا آهن. جي فقط پنهنجي دؤر سان گفتگو ڪرڻي آهي ته پوءِ ته فقير محمد لاشاريءَ جو نڀال تي ڪتاب ٿي ڪافي آهي.

غالب جا مرزا شيفتہ سودا گهڻا غمخو هوندا هئا، اها سوچ غلط آهي ته

شاعر زِگو پنهن جي دؤر جي پڙهندڙن لاءِ لکي ٿو. باقي سويو هڪ سياسي
مفڪر آهي. هن لاءِ سماجي آدرش کان وڌيڪ سڀرين ڪوئي به ٿي نٿو
سگهي. انڪري مان دڀانداريءَ سان ۽ ترديد جي خوف کان سواءِ ڀڃڻ جي
هيٺين شعر سان مهاڳ ختم ڪيان ٿو:

مون سي ڏٺا ماءُ، جنين ڏٺو پريٽءِ کي،
تنهن سنڌي ڪاءِ، ڪري نه سگهان ڳالهڙي.
شاهه لطيف

شيخ اياز

۲۷ اي، پرنس ڪامپليڪس
ڪلفٽن روڊ،
ڪراچي.
۳ جولاءِ ۱۹۹۷ع.

سوپو گيانچنداڻي مڪمل انسان

ليڪو تلسياڻي

يادگيريءَ جي پتي به عجيب پتي آهي! ڪي ڳالهيون وساريندي به نه وسرن ته ڪي وري ڪوشش ڪندي به ياد نه اچن! هاڻ ستر ورهين جي جهوني کنڊهر جي آخرين ماڙيءَ تي بيٺو آهيان ۽ اتان جڏهن هيٺ نهاريان ٿو تڏهن ڪي روڙا ۽ سرون اڄ به چتيون پيون ڏسجن.

سن ۱۹۲۵ع ۾ مان ڪراچيءَ ۾ اين. جي. هاءِ اسڪول ۾ ڇهون انگريزي پڙهندو هوس. ان ئي سال ديوان ڪرمچند هنگوراڻي ان اسڪول جو هيڊ ماستر ٿي آيو هو. سويي ڪي هو پاڻ سان لاڙڪاڻي مان ڪراچيءَ وٺي آيو هو ۽ هو به اين. جي. هاءِ اسڪول ۾ اچي داخل ٿيو هو.

هڪ ڏينهن صبح جو اسيمبليءَ وقت ڀارتنا بعد هو ميز تي بيهي گرڊيو ٽئگور جي ”گيتانجليءَ“ مان سندس پريم ڪويتا انگريزيءَ ۾ پڙهي رهيو هو. اها ڪويتا هئي.

"Leave this chanting and

singing and felling of beads....." Gitanjali Poem

هو ان وقت ۱۵-۱۶ سال جي عمر جو هوندو. قد جو ڊگهيڙو ۽ بدن جو پورو پٺو، رنگ کليل ۽ چهرو ڪشش ڪندڙ. سندس مڌر آواز، صاف اچار ۽ ڪويتا پڙهڻ Recitation دل کي موهيندڙ هو. اهو چتر اڄ به منهنجي اکين اڳيان پيو ڦري، ڇڻ ته اڃان ڪي گهڙيون مس ڪسڪيون آهن. ان طرح مون سويي کي پهريون ڀيرو ڏٺو. سندس کاڌيءَ جي قميص، پتلون ۽ مٿي تي پاتل کاڌيءَ جي ٽوپي اڄ به ڇٽيءَ طرح ياد اٿم. جهڙو سندس پوشاڪ پهرڻ سادو هو تهڙو هو سندس چهرو سادو، سڀاهو، چل ول کان دور. جهڙو هو ٻاهر، تهڙو اندر. ان وقت ئي چڱن جو ڌيان ڇڪايائين. مان به تن ڏينهن کاڌي پوش هوندو هوس ۽ کاڌي پوشن جو شيدائي هوس ۽ انهن لاءِ قرب ۽ من جي رغبت هوندي هئي. گانڌي جيءَ جو ٿورو ٿورو رنگ چڙهڻ شروع ٿيو هو. جواهر لال نهروءَ جو پڻ اثر ٿيڻ لڳو. (مان پنجين انگريزيءَ کان وٺي پڪو کاڌي پوش ٿي ويو هوس) ان طرح سويي سان منهنجي پهرين ڏيڻ ٿي ۽ مان هن ڏانهن چڱو ڇڪجي ويس. هو به ڇهين انگريزيءَ ۾ مون سان گڏ ئي هو ۽ منهنجو هر ڪلاسي هو. سندس ان ڪويتا جي ٻڌڻ بعد، مان پانين ٿو ته گرڊيو سان پڻ منهنجي شروعاتي واقفيت ٿي.

هو ڪلاس ۾ بيٺج ٿي پهرينءَ قطار ۾ وهندو هو. نه ڪنهن سان ڳالهائيندو هو، نه ڪنهن سان ٻولهاڻيندو هو. پنهنجو پاڻ ۾ گم رهندو هو. مان به سپاويڪ گهٽ ڳالهائڻو هوندو هوس ۽ دوست جلدي نه ڪري سگهندو هوس. مان ڪلاس ۾ هن جي پٺيان هيءَ يا ٽينءَ بيٺجڻ جي قطار ۾ وهندو هوس. رسيس جي وقت اڪيلو ٻاهر اسڪول جي ميدان ۾ هڪ بڙ جي وٺ هينان ويهي وڃي ”منتخب شاه جو رسالو“ پڙهندو هوس، اهو اسان جو ان سال درسي ڪتاب هو ۽ اڄ به مون وٽ اها ڪاپي آهي.

اسين ٻئي هر ڪلاسي ته هئاسين. پر ٻئي ٿورو ڳالهائڻو. هن سان ڳالهائڻ تي منهنجي دل ته ڏاڍي ٿيندي هئي. پر هو جپ پنهنجيءَ ۾ ئي پورو هوندو هو سو ڳالهائڻ ٻولهاڻڻ گهٽ ئي ٿيندو هو. ڪڏهن ڪڏهن مان هن

سان ڳالهائڻ جي ڪوشش ڪندو هوس ته هو تهڪي ۾ جواب ڏيئي اڳتي وڌڻ کان روڪي ڇڏيندو هو.

بهرحال ٿوري ٿوري واقفيت وڌندي رهي ۽ ان ٿوري گهڻي ڳالهائڻ جي دوران سندس نالي ۽ آڪھ جي به خبر پئي.

سويو بندر روڊ ايڪسٽينشن تي ٽڪريءَ سامهون ”چڊاڪاشي“ مندر ۾ رهندو هو. مندر جي شاگرد جاءِ ۾ کيس هڪ هوادر ڪمرو مليل هو ۽ ان ڪمري ۾ هو پنهنجي سادي نموني رهندو هو. پٽ تي بسترو ۽ پاسي کان سندس ڪتاب وغيره.

ديوان ڪرمچند هنگوارڻي ”چڊاڪاشي“ پنت جو پوئلڳ هو ۽ سويي جو هن سان خاص رستو هو. هو صاحب هن جو بزرگ نگهبان هو. هن جي سڃاڻپ ۽ نگهبانيءَ جي ڪري سويي کي ان مندر ۾ رهڻ لاءِ جاءِ ملي هئي. مان گاڏي کاتي ۾ رهندو هوس ۽ اتان هفتي ۾ هڪ، ٻه دفعو سويي سان گڏجڻ ۽ ڳالهيون ڪرڻ ويندو هوس. پر بهانو ڪندو هوس ته ”مندر ۾ ست سنگ تي آيو هوس!“ هو مشڪي، ڳالهه سمجهي ناري ڇڏيندو هو. ان طرح ڏيري ڏيري رستو وڌندو رهيو ۽ گهرائي ٿيندي رهي. تن ڏينهن ۾ سويو هڪ ”ننڍڙو سنت“ لڳندو هو. هڪ ڏينهن سندس ڪمري ۾ سوامي رام تيرت جي جيوئيءَ تي ڪتاب ڏنر. تي چار سئو صفحا هئو. ساڻس ان سنت جي باري ۾ ڳالهائيندي پتو پيو ته پنجاب جو مهان سنت هو. مون کي ان طرح هڪ ٻي مهان شخصيت جي باري ۾ ڄاڻ پڻ ملي ان جيوئي پڙهڻ بعد مون خود ان ننڍي عمر ۾ سوامي رام تيرت جون سموريون لکڻيون،

In the Woods of God- Realization جي اٺن ڀاڱن ۾ هيون،

گهرايون. ان طرح گڏجندي ڇهين درجي جي پڇاڙيءَ تائين مان سمجهان ٿو ته پاڻ ۾ چڱا گهائل مائل ٿي ويا هئاسين! ان سال (۱۹۳۵-۳۶ع) جي آخر ۾ اسان کي اسڪول جي مسيلني، مخزن ملي. ان ۾ سويي جو لکيل گرڊيو ٽئگور جي باري ۾ ليک هو. پهرين سويي مل جي واتان گرڊيو جي ڪويتا ۽ ٻيو هيءُ مضمون، گرڊيو سان منهنجي اوائل ڄاڻ پڇاڻ پڪي ٿي ۽ اها وڌندي رهي.

انهن ڏينهن ۾ سويي کي پڙهڻ جو گهڻو شوق هوندو هو. ڪلاس

هلندي به ڪڏهن ڪڏهن ڏسندو هوس ته ڪو ڪتاب پيو پڙهندو هو. بعد ۾ پڇڻ تي معلوم ٿيندو هو ته ڪو ناول پئي پڙهيائين. سندس دوستي مون لاءِ هڪ نمونو اٿيو هو. انوکو ازمودو هو. پڙهڻ جو شوق مون کي اڳ ئي هو. پر هو منهنجي لاءِ هڪ نئين پيرڻا ٿي پيو، اتساهه جي هڪ نئين ڌارا! سويي سان مترتا وڌندي ساهت جو چاهه وڌندو رهيو. ٻئي گڏجي ڪتابن جو خوب رس مائيندا هئاسين.

ان سمي هڪ طرف ”سندر ساهت“ ٻئي طرف ”رتن“ رسالا نهايت عاليشان ڪتاب ترجمو ڪري شايع ڪندا هئا. ”سندر ساهت“ منشي پريمچند، سدرشن اڀندر نات اشڪ ۽ رڻبیر سنگھ جهڙا ليکڪ سنڌ کي ميسر ڪري ڏنا. ته ”رتن“ رابندر نات ٽگور ۽ شرت چندر جو سواد وٺايو. هو اسڪول جي پڙهائي ۾ به گهٽ ڪين هو بلڪ تيز هو. جيتوڻيڪ ٻين ڪتابن جي شوق سبب اسڪولي ڪم گهٽ پڙهندو هو. ڪلاس ۾ به سندس نمبر سٺو ئي رهندو هو. حسابن ۾ چڱو هوشيار هوندو هو ۽ انگريزي ۾ به سٺو لکي سگهندو هو. مئٽرڪ ۾ اسان جو ڪلاس ماستر شري ويڙهو مل مير چنداڻي هوندو هو. هو صاحب ڪلاس جي ٻارن کي پنهنجا ٻار سمجهندو هو. انگريزي سبجيڪٽ به هو ئي پاڙهندو هو. ڪڏهن ڪڏهن سويي جو انگريزي ۾ لکيل مضمون جدا ڪري کڻي ايندو هو ۽ هن جي ساراهه ڪندي چوندو هوت ته ”هن چوڪري کي ٻوليءَ ۽ وشيه جو گيان آهي ۽ لکڻ جو ڍنگ پڻ.“ اهڙو شرف ڪڏهن ڪڏهن هن بندي کي به ملندو هو. اسڪولي سکيا سان گڏوگڏ هن جو ساهت ۽ ٻين وڻين جي پڙهڻ جو شوق پڻ وڌندو رهيو. ڪتابن جو چڱو چوڪو جبرو پڙهندڙ هوندو هو. هن جي دوستيءَ ۾ انهن ٻن سالن ۾ مون به چڱو ساهت پڙهيو. انهن ڏينهن ۾ گرڊيو ٽگور جي ”ماسي“ ۽ ٻين ڪهاڻين جو ترجمو ڪيم. اهو ڪهاڻين جو مجموعو ”رتن“ وارن کي ڏنو هوم پر ارمان اتر جو اهي ڪهاڻيون نه انهن ڇپايون نه وري مون کي موٽائي ڏنيون، پر انهيءَ محنت مون کي لکڻ جو شوق ڏنو ۽ قلم پختو ڪيو.

سن ۱۹۲۷ع ۾ اسين ٻئي مئٽرڪ جي امتحان لاءِ ويٺاسين سويي جو نتيجو نهايت سٺو نڪتو. حسابن ۾ کيس ۷۰ مارڪون هيون ۽ Distinction

مليس. ان وقت اهڙو شرف ٿورن کي نصيب ٿيندو هو. انگريزيءَ وٽ ۾ ڪلاس ۾ ٽيون نمبر آيو هو. هن بندي جي رزلٽ پڻ سٺي هئي. ڪلاس ۾ چوٿون نمبر آيو هوس ۽ انگريزيءَ ۾ شايد ٻيون نمبر هو. سنڌي وٽ ۾ مان اڳرو هوندو هوس. پر حسابن ۾ تيز نه هوندو هوس. ان طرح ڪلاس ۾ سٺن شاگردن ۾ شمار هئاسين. اسان جو هر ڪلاسي هڪ راءِ منگهر ملائي هوندو هو. سو ڪتابي ڪيڙو هوندو هو. سدائين پهريون نمبر هن جو هوندو هو. حسابن ۾ به چڱو هوشيار هوندو هو. سڀني لاءِ سڀ وٽ سان هوندا هئا. ڇا حسابي ڪم ۾ انگريزي، ڇا سنڌي ڇا اتهاس! پر اسڪولي ڪم پاسيرو ڪري ٻيا ڪتاب پيو پڙهندو هو. امتحان کي خيال ۾ رکي هو نه پڙهندو هو. سندس اها حالت ڪاليج ۾ پڻ رهي.

مارچ اپريل ۱۹۲۷ع ۾ ٻنهي ميٽرڪ پاس ڪئي. منهنجو ويچار سائنس پڙهڻ جو هو. ۽ ڊاڪٽر ٿيڻ جو هو. پر سڀني جي اثر هيٺ مان به Arts ۾ سائنس گڏ داخلا ورتي ڇي سائنس پڙهي ڇا ڪندين؟ تون ڏيڏر ۽ ڪوئا نه چيري ڦاڙي سگهندي. گڏ ساهت، اتهاس، فلاسافي وغيره پڙهنداسين. سو مان به گهٽجي ويس. هن جي لاءِ من ۾ ڪشش ته هئي ئي. سو هن ”ننڍڙي سنت“ منهنجي جيون کي نئون موڙ ڏنو.

جون ۱۹۲۷ع ۾ ڊي. جي. سنڌ ڪاليج Arts جي پهرئين سال ۾ داخلا ورتيسين سڀني مندر ڇڏي گاڏي کاتي جي ايراضيءَ ۾ اچي رهيو هو. ڪاليج جي ٻن سالن ۾ اسان جي گهرائي وڌندي رهي. ڪاليج ۾ گڏ، گهر ۾ اچڻ وڃڻ، شام جو گهمڻ گڏ. انهن ٻن سالن جي دوران منهنجو پاءُ تلوڪ تلسياڻي پڻ اسان سان گهڻو گهاٽل مائل ٿيو. اسان جي ٽمورتي اسان جي ڪانگريسي دوستن جي مرڪزن ۾ مشهور ٿي ويئي ميٽرڪ کان ڪاليج تائين پهچندي پهچندي سڀني ۾ ڦيرو به ڪافي اچي ويو هو. پهرڻ پوڻ ۾ فرق، سينڌ ۽ ڪجهه ٺاهه ٺاهه اچي وئي هئي. پر بنيادي ڦير ڪونه هو. ٻئي پڪا کاڌي پوش هئاسين. ڪڙتو ۽ پتلون اسان جي مقرر ڊريس هئي. سادي پوشاڪ هئي. دماغي طرح گانڌي واد ۽ نهرو واد جو اثر هو. گڏوگڏ ساهت جو شوق وڌندڙ هو ۽ اهي ٻه سال ڪتابن جو خوب رس ورتوسين.

مون ميٽرڪ پڙهندي گرڊيو ٽئگور جا چڱا ڪتاب پڙهيا ۽ چڱو اڀياس

ڪيو. ”گيتانجلي“ ۽ Reminiscence انهن ڏينهن ۾ به وڻندا هئا. من ۾ خيال اٿين ٿيو هو ته شانتينڪيٽن وڃي رهان. مون کي اهو اثر هو ته شانتينڪيٽن هڪ آشرم هوندو، سو مون گرديو کي خط لکيو هو ته مان اتي اچي رهڻ ٿو چاهيان. گرديو جي سيڪريٽري خط ۾ جواب لکي موڪليو ته شانتينڪيٽن آشرم نه بلڪ باقاعدي اسڪول آهي ۽ مان چاهيان ته اتي پڙهڻ لاءِ داخلا وٺي سگهان پيو. هيءَ سڀ ڇهين انگريزيءَ ۾ هوس ته ٿيو هو ۽ ڪنهن سان به ڳالهه نه ڪئي هئي. ان وقت منهنجو اوڏانهن وڃڻ مشڪل هو. پر من ۾ آس سانڍي رکي هئڻ ته اتي پڙهڻ ويندس.

انٽر آرٽس ۾ پهتس ته هڪ ڏينهن سويي سان ان باري ۾ ڳالهه ڪڍيم. سويي تي به تن ڏينهن گرديو جو اثر هو ۽ فيلسوفانه طبيعت جو هڪ ”ننڍو سنت“ هو. هن جي اندر ۾ ڳالهه چڱي وئي ۽ هن چاهه ڏيڪاريو. Int. Arts پاس ڪيم ته پنهنجي پتا سان ڳالهه چوريم. بابا پڙهڻ ۽ پڙهائڻ جو ڪوڏيو هوندو هو. ڪيس ٻيو ته ڪو اعتراض ڪونه هو، پر منهنجي طبيعت انهن ڏينهن ۾ ٺيڪ نه رهندي هئي ۽ هونءَ به ڪو رشت پشت نه هوس. سو مان رهجي ويس. سڀو ۱۹۲۹ع ۾ آرٽس پاس ڪري بي. اي. پڙهڻ لاءِ شانتينڪيٽن هليو ويو.

انهن چئن سان ۾ سويي ۾ بنيادي طرح ڪوبه ڦيرو ڪونه آيو هو. سندس پڙهڻ جو اٿاهه شوق وڌندو رهيو. سندس سادگي واري جيوت قائم رهي. سندس سچو، اوجھل من ۽ سندس دماغي قابليت ۽ سچائي وڌندي رهي. ويچارن ۾ پختو، صاف ۽ چٽو رهيو.

هو شانتينڪيٽن ويو ته مان اڪيلو ۽ اڻاٽو ٿي پيس. پر انهن ڏينهن ۾ پيءُ تلوڪ جو گهڻو ڏڍ رهيو. هن سان وڌيڪ گهرائي ٿيندي رهي. تلوڪ تلسيائي اسان ٻنهي کان ڏهاڪو سال وڏو هو، پر اسان سان اهڙو ته گهرو هو ۽ اسان جي سطح تي ايترو ته هلندو هو جو ورهين جو ورهين جو فرق نه لکائيندو هو. شام جو سدائين گڏ هوندا هئاسين ۽ ڪراچي صدر جي پئريشن ريسٽارنٽ جي هڪ ٽيبل اسان جي بينڪ هوندي هئي. چانهه ۽ پيسٽريءَ سان گڏ دنيا جي معاملن جا بحث ڪندا هئاسين ۽ فيصلا ڪندا هئاسين چئن ته دنيا ۾ جو بار اسان تي هو.

پڙهڻ ۽ راڄپتيءَ جو شوق تلوڪ کي به جهجهو هو ۽ اڄ ڏينهن تائين آهي. اسان کي به چڱو همٿائيندو هو. ڪتابن خريد ڪرڻ جو شوق هوس ۽ سٺي گهرو لئبرري ٺاهي ورتي هئائين. پنڊت جواهر لعل نهروءَ جو شيدائي هو. نهرو جي Autobiography Glimpses of World History جان گنٿر (John Ganthier) جا مشهور ٻه ڪتاب In side Asia & In side Europe چترنجن داس جي وڏي جيوئي، سباش بوس جو (Indian Struggle) پٽاپي سيتارميا جو ڪتاب History of Congress اڄ به مونکي ياد آهن، جي هن جي ڪتابن جي ڪٻٽ جو سينگار هئا.

سوڀو شانتينڪيٽن ويو ته مان ائين سمجهڻ لڳو هوس ته پنهنجي قابليت ۽ هوشياري ڏيکاري اتي ئي پروفيسر ٿي رهندو. پر مان ڪراچي ۾ ڊي. جي. سنڌ ڪاليج ۾ بي. اي. لاءِ داخلا ورتي. ٻئي سال اڪيلو اڪيلو هوس. ٻيو ڪو دل گهريو دوست، سواءِ تلوڪ جي، ڪونه مليو، سيپٽمبر ۱۹۲۹ع ۾ مهاڀاري لڙائي شروع ٿي. سنڌ توڙي ٻين پراڻن ۾ راڄپتي گرومان گرمي شروع ٿي وئي. جلد ئي ڪانگريس جي وزارتن استعيفائون ڏنيون. آهستي آهستي هند خالي ڪريو هلچل لاءِ ميدان ٺهندو ويو. تلوڪ ۽ مان ڪانگريس مرڪزن ۾ بهرو وٺڻ لڳا هئاسين.

بي. اي. ۾ منهنجا وڏو اتهاڻ ۽ آرٽ شاستر

Economics ۽ History of Economic thought

وشيم prof. D. H. Butani پاڙهندو هو. نهايت هوشيار پروفيسر هوندو هو ۽ ڪلاس ۾ شاگرد ٿورا هوندا هئا. تنهن ڪري وڌيڪ مزدو ايندو هو. ان سبب ساڻس منهنجي گهرائي پڻ ٿي اڪانامڪس ۾ مارڪسواد جو اڀياس پڻ ڪرڻو هو. سو انهن وڏين پڙهندي مارڪس ۽ مارڪسواد جو چڱو اڀياس ڪيم. پروفيسر بٽائي (prof. Butani) پاڻ به مارڪسوادي ويچارن جو لڳندو هو ۽ مون کي چڱو اتساهت ڪندو هو. سندس صحبت جو مون کي چڱو رنگ لڳو. هن صاحب وٽان سٺا سٺا ڪتاب پڙهڻ لاءِ ملي ويندا هئا. نهرو واد سان گڏ مارڪس ۽ مارڪسواد جو رنگ به چڙهندو رهيو. تن ڏينهن ۾ مون به مارڪس، مارڪسواد ۽ سوشلزم تي چڱا ڪتاب

خرید کیا. بي. اي. ڪندي سال جي آخر ۾ مون انگريزيءَ ۾ هڪ ليک لکيو.
 Karl Marks Secret of his Influence اهو ليک ڪاليج جي
 مسئلي ۾ ۴۰-۱۹۳۹ع جي سال ۾ منهنجي نالي هيٺ ڇپيو هو. اها منهنجي
 پهرين لکت هئي.

شانتينڪيٽن مان سويي جو خط ايندو رهندو هو. ٿوري ئي وقت بعد
 سندس خطن مان ظاهر ٿيڻ لڳو ته هو مارڪسواد ڏانهن مائل ٿيڻ لڳو هو
 سندس ويچارن ۾ هينئر ڪافي ڦيرو ايندو ٿي ويو.

سن ۴۱-۱۹۴۰ع ۾ گانڌي جي ۽ ڪستوربائي گريو کي ملڻ ويا هئا،
 جو سندس تندرستي ٺيڪ ڪانه رهندي هئي. ان موقعي تي شانتينڪيٽن جي
 ڪجهه شاگردن سان گڏ گرديو، مهاتما گانڌي ۽ ڪستوربائي جو ڦوٽو
 ڪڍيو ويو هو. هڪ طرف سندن تي گرديو ويٺو آهي ۽ سامهون مهاتما
 گانڌي ۽ ڪستوربائي، ڦوٽو نهايت شاندار نڪتل آهي سويي ان ڦوٽي جي
 هڪ ڪاپي وٺي مون کي موڪلي هئي. اها سوکڙي اڄ به منهنجي ڦوٽو البم
 ۾ سلامت آهي ۽ مون لاءِ عزيز آهي. اهو ڦوٽو هندستان ۾ ۾ مشهور ٿي ويو
 هو ۽ سيني اخبارن ۾ پڻ ڇپيو ويو هو. مهاتما گانڌيءَ جي مرڻ بعد گانڌي
 البم ڇپايو ويو هو، ان ۾ پڻ ان ڦوٽي کي مکيه جاءِ ڏني وئي هئي. سويي،
 تلوڪ ۽ مون، هن جي شانتينڪيٽن وڃڻ کان ٿورو اڳ هڪ ڦوٽو گڏ ڪڍايو
 هو. اهو پڻ مون وٽ محفوظ آهي. سويي جي هڪ ڪتاب جنهن تي سندس
 اکرن ۾ نالو لکيل آهي، مون وٽ سندس نئين سوغات آهي ڀرانهن مڙني
 سوکڙين کان وڌيڪ آهن سندس يادگيريون، سمريون ۽ مڌر ڏينهن مهينا،
 سال جي اسان گڏ گهاري.

۱۹۴۱ع ۾ اپريل ڌاري بي اي پاس ڪري، سويو سنڌ موٽي آيو. مون
 پڻ ان تي سال بي اي پاس ڪئي. ان ئي وقت ۾ سندس شادي ٿي. تلوڪ ۽
 مان سندس ڳوٺ ٻنڌيءَ ويا هئاسين. سندس ئي ڳوٺ ۾ زمينداري هئي.
 ٻنڌيءَ جي بلڪل ڀرسان، ميل کن پنڌ تي ”موهن جو دڙو“ آهي سو هڪ
 شام جو سندس پيءُ ڪيول ۽ ٻه ٽي چٽا ٻيا گڏجي پنڌ وڃي اهو گهمي
 آياسين. اهو ئي دفعو مون ”موهن جو دڙو“ ڏٺو وري موقعو ڪونه مليو.
 شانتينڪيٽن مان موٽيو ته هو ماڻهو ئي ٻيو هو. اهو ڪومل، نازڪ ۽

نفيس سپاء وارو چوڪر، ”ننڍڙو سنت“ نه رهيو هو. هو هيٺر هڪ گنيپر، ديرينو، اڏول پڪو پختو نوجوان هو. سندس سرير به هيٺر وڌيڪ تندرست ۽ رشت پشٽ هو. ننڍي هوندي، سنڌ مان ٻاهر وڃڻ وقت تائين سندس وار اڇا هوندا هئا. سي پڻ ڪارا ٿي ويا هئا هن کي ڏسندو هوس ته شرٽ بابو جي ”آزادي جا اڀاسڪ“ جو ڊاڪٽر سويساڀي جي اکين اڳيان تري ايندو هو. ٻئي اٿل، اڏول، ٻئي نرموهي ۽ بلند.

سندس بنيادي شخصيت، چوٽو ۽ سپاءِ پر ڦيرو ڪونه آيو هو. هن جي دماغي لياقت، ويچارن جي چٽائي سڃاڻي اڳي کان سرس ٿي هئي. سندس سادي رهڻيءَ ۾ ڪوبه فرق ڪونه آيو هو. سندس اخلاقي بلنديءَ ۾ اضافو ٿي ٿيو هو.

۱۹۳۹ع کان ۱۹۴۲ع جي شروعات تائين راجپوتي گرمي وڌندي رهي. ڪانگريس جي وزارتن استعيفائون ڏئي ڇڏيون هيون. سنڌ ۾ به راجپوتي تحريڪ آهستي آهستي وڌندو رهيو. گانڌي جي ”هريجن“ ۾ جوالا جهڙا ليک لکڻ شروع ڪري ڇڏيا هئا. ”ڀارت ڇڏي. وڃو“ جي هلچل جي لاءِ ميدان ٺهندو پئي ويو.

شاگردن ۾ به گرمي اچڻ لڳي هئي. وديار ٿي هلچل ٿوري ٿوري وڌڻ لڳي هئي. ۱۹۴۱ع ۾ سويي ۽ مون لا ڪاليج ۾ داخلا ورتي. گوپند مالهي به ان ئي سال لا ڪاليج ۾ آيو. سنجوگ اهڙو اچي بڻيو جو ڪاليج جي بلڪل پيرسا هڪ جاءِ مسواڙ ٿي وئي گڏ رهڻ لڳاسين. سويو ۽ مان ته اڳ ۾ ئي گهاٽل مائل هئاسين. گوپند جي سويي سان ڇاڻ ڪانه هئي. هو منهنجو اڳ ۾ واقف هو پر ايتري گهرائي ڪانه هئي. گڏ رهڻ بعد اسان ٻنهي جي گهرائي جلد وڌندي ويئي. گڏ رهندي رهندي، آهستي آهستي سويو ۽ مالهي به گهرا ٿيندا ويا. ٽمي ڇڻا پٽ تي سمهندا هئاسين. سويو چوي ڪتون نه رکنداسين. تيل ڪرسي به ڪانه رکيسين.

۱۹۴۱ع ۾ سويو ڪراچيءَ آيو ته ان سال ئي ڌيري ڌيري وديار ٿي هلچل ۾ بهرو وٺڻ شروع ڪيائين. جلد ئي سرگرم ۽ چست ٿي ويو. هن کان اڳ ڪراچي ۾ وديا رتي هلچل شروع ٿي وئي هئي. شري چندو لعل جسنگهائي ۱۹۳۷ع کان سرگرم هو ۽ ان سال ڪراچيءَ ۾ شاگردن جي

ڪانفرنس ڪوٺائي وئي هئي. ان ڪانفرنس جي صدارت ان وقت جي مشهور نيتا شري ستيشورٿيءَ ڪئي هئي. هو صاحب نهايت قابل ۽ فصيح زبان ليکچرر هو. سندس ليکچر جي للڪار پيرل هڪ ست اڃا به مون کي ياد آهي. "Who lives if India dies. Who dies if India lives"؟

شري چندر لال سن ۱۹۳۹ع ۾ شاگردن جي ٻي ڪانفرنس ڪوٺائي، ان جي صدارت شري نارائنداس رتمل ملڪاڻي ڪئي هئي.

۴۰- ۱۹۳۹ع ڌاري شري هشو ڪيولراماڻي انگلينڊ مان موٽيو هو. اچڻ سان ئي شاگردن ۾ ڪم ڪرڻ شروع ڪيائين ۽ وديارتي هلچل تي چڻ ته چانئجي ويو. (Group talks) ۾ نهايت اثرائتو ڳالهائيندو هو. هن سان گڏ ڪم ڪندڙ پريتم ٺهراڻي، موتي موتواڻي ۽ هڪ ريجهو اڀيچنداڻي لموتي ۽ هنسان پوءِ منهنجو چڱو رشتو ٿي ويو هو چڱا سرگرم شاگرد هئا. ان وقت ڪاليج جون فيون گهٽ ڪرائڻ جو تحرڪ هليو هو. (۱۹۳۹ع) جنهن شاگردن ۾ چڱي هلچل پيدا ڪئي هئي ۽ فيون گهٽ پڻ ٿيون هيون. سن ۱۹۴۰ع ۾ لٿرائيءَ جي دوران هشو ڪيولراماڻي، پريتم ٺهراڻي، منتوش ڌرمائي جو پڻ هلچل ۾ سرگرم هو، گرفتار ٿيا هئا. هشو کي ارڙهن مهينن لاءِ نظر بند رکيو ويو هو. انهن ڏينهن ۾ ڪي چوڪريون شاگرد پڻ سرگرم هيون.

ان طرح سويي جي اچڻ کان اڳ ڪراچيءَ ۾ ڪجهه قدر ميدان تيار پڻ هو. هن جي شخصيت، بي ڊپائي، دماغي سائي ويچارن جي چٽائي ۽ پختگيءَ جلد ئي گهڻن ئي شاگردن تي اثر پيدا ڪيو اسان جي رهڻ جي جاءِ چڻ ته هلچل جو ڪيندر ٿي پيو. خوب بحث ٿيندا هئا. راجنيتي، ساهت، اتهاس، سوشلزم، مارڪسواد وغيره. ان وقت ۾ هشو جو ڀاءُ گوپ ڪيولراماڻي، روچو پاردااساڻي، ناري نهالاڻي ۽ ٻيا ڪيترا نوجوان شاگرد سويي جي چڱو ويجهو ايندا ويا. گوپند ۽ منهنجي سنگت تهاڻ وڌيڪ گهري ٿيندي وئي، جو اسين پاڻ ۾ گهڻو ٿڌو گڏ هوندا هئاسين.

سويي جو، پڙهڻ جو شوق ٻين دوستن ۾ به وچڙڻ لڳو. هنن کي مارڪسواد، سوشلزم، ساهت ۽ اتهاس ۾ ٻين وڃڻ لاءِ جهجهو چاهه ڏياريندو هو. منهنجا گڏ ڪيل ڪتاب هنن کي پڙهڻ لاءِ ڏيندو هو. منهنجو

ڪتابن ۾ سامهون ٿيو هو، هڪ هڪ ڪري ڪڍ ڪيا هئا، نه چاهيندو هوس ته منهنجي ڪپٽ مان ڪو ڪتاب ٻاهر نڪري پر سويي منهنجو اهو ڪتابن جو موهم ٿوڙي ڇڏيو. آخر ۾ انهن ڪتابن مان ۵۰-۵۵ ڪتاب ”نمي دنيا“ ڪتاب گهر لئبرريءَ کي گوبند جي چارج ۾ پهچي ويا (۱۹۴۴) چوندو هو ڪتاب پڙهڻ لاءِ آهن ۽ نه ڪپٽن ۾ بند ڪري رکڻ لاءِ هيترا پيسا خرچ ڪيا اٿئي ٿي ته ٻين کي به لاپ وٺڻ ڏي.

ان عرصي ۾ هن جي صحبت ۾ مون کي به روسي ساهت پڙهڻ جو وجهه مليو ۽ شوق لڳو. دوستو وسڪي، پشڪن، گوگول جهڙن ڪلاڪارن سان واقفيت ٿي. دوستو وسڪيءَ جا Crime and Punishment ۽ Idiot انهن ڏينهن ۾ پڙهيم. ايترو سرگرم رهندي به سندس پڙهڻ جي عادت اهڙي هوندي هئي جو ڪتاب هٿ ۾ هوندو ئي هوس. هڪ دفعي هڪ انگريزي ليکڪ، جيمس جوائس Ulisses ڪتاب هٿ ڪري آيو. مان ڀانيان ٿو ۱۲۰۰-۱۳۰۰ صفحا ڪتاب هو. ۾ تي ڏينهن لاڳيتو پڙهي پورو ڪيائين. روتي پاڻي به جاءِ تي، جنهنجو بندوبست هي بندو ڪندو هو.

ايتريءَ مشغوليءَ هوندي به، هو ڪڏهن ڪڏهن پاڻ کي نهايت اڪيلو محسوس ڪندو هو. ائين لڳندو هو ڄڻ ڪنهن دور ديس جو سُر ڪري رهيو آهي. ڳنگنائيندو هو گرديو جي ڪنهن ڪويتا جون ٻه ستون:
”بورشار دلو ايلوري،
تمين ڪينونا ايلوري“

(برسات جي رت اچي ويئي آهي، تون ڇو نه آئين)

۽ ڪڏهن ڪڏهن ڳائيندو هو ”اٽڪلا چلو ري“

زندگيءَ جو سفر اڪيلو ئي سفر ته آهي! پر اهي سياهه بادل گهڻو وقت نه رهندا هئا. جلد ئي پنهنجو پاڻ سنڀاليندو هو. هن جو دماغ سدائين دل تي فتح پائيندو هو.

انهن ڏينهن ۾ ٻه ننڍيون آکاڻيون به لکيون هئائين. هڪ جو موضوع مون کي ياد آهي. هڪ هاريءَ زميندار کان اٺ آتم قرض کنيو ۽ پوئي ڄاڻي تائين روز ڪائين جي پري زميندار وٽ پهچائيندو رهيو. پوءِ هڪ ڏينهن چئي ٿو، ”ڏاڏا! هن کي ته ڏير ڪاڻيون ڏئي چڪا آهيون.“

سن ۱۹۴۲ع آگست ۾ اسين ٽي دوست سويو، گوڀند ماهي ۽ مان، وڪالت جي ٻئي سال يا آخرين سال ۾ پڙهي رهيا هئاسين. ۸ آگست بمبئيءَ ۾ هنڌ خالي ڪريو جو ٺهراءُ ڪانگريس پاس ڪيو ۽ ۹ آگست صبح جو سوير مهاتما گانڌي، پنڊت جواهر لعل نهرو، سردار ولي پائي پٽيل، مولانا آزاد ۽ ٻيا ڪانگريس جا اڳواڻ گرفتار ڪيا ويا. ساري ديش ۾ طوفان اچي ويو. سنڌ پڻ ان طوفان کان دور نه رهي سنڌ ۾ برڪ اڳواڻ ستت ٿي گرفتار ڪيا ويا. ان طرح اڳواڻي نوجوان شاگردن کي سنڀالڻ جو وجهه مليو. ڪراچيءَ ۾ اسڪولن ۽ ڪاليجن ۾ هڙتال شروع ٿي وئي. سويي نه فقط لا ڪاليج ۾ اڳواڻي ڪئي. بلڪ سموري شاگردن جي هلچل جي اڳواڻي ڪئي. شروع ۾ گوڀند ماهي اهڙو محڪم نه لڳندو هو، پر جلد ئي هو به محڪم ارادي وارو ٿي ويو. شروعاتي ڏينهن ۾ شاگردن جي هڪ سرگس ڪڍي ويئي هئي، سا جڏهن ڪراچيءَ جي سول اسپتال پوٽ پهتي تڏهن پوليس ان تي لٽ بازي ڪئي، جنهن ۾ وقت جي شاگرد هلچل جي سرگرم اڳواڻ قلبي تهليائيءَ، کي مغز تي ڌڪ لڳا هئا. ٿورن ئي ڏينهن بعد هن کي ۽ ٻين ڪيترن شاگردن کي گرفتار ڪيو ويو هو. گوڀند ماهي پڻ شروعاتي ڏينهن ۾ ئي گرفتار ڪيو ويو هو. انند نيوائي، سيتل درياڻي، ڪيرت ٻاٻاڻي ۽ آسن اتمچنداڻيءَ ۽ ٻيا ڪيترائي نوجوان شاگرد ڪراچي، حيدرآباد، سکر، شڪارپور، نوابشاه ۽ ٻين شهرن ۾ گرفتار ڪيا ويا هئا.

سويو پوليس جي ڪڙين نظرن کان غائب رهيو ۽ ڏير زمين تي رهيو ۽ هلچل جي اڳواڻي ڪندو رهيو. شاگردن کي اتساهت ڪندو رهيو. ڪميونسٽ پارٽيءَ جي People's voter پاليسيءَ سان هو سهمت نه هو ۽ آزاديءَ جي جنگ ۾ پورو سرگرم رهيو. پوليس جي نظرن کان بچڻ لاءِ هو هڪ هنڌ نه رهندو هو ۽ جلد جلد جايون بدلائيندو رهندو هو. هي بندو ساڻس لهه وڃڻ ۾ رهندو هو ۽ سندس گهرجن جو خيال رکنڊو هو. پنهنجي ڊريس پڻ بدلي ڇڏي هئائين. مرهتي نموني ٻئي لانگ سان ڌوتي ٻڌڻ شروع ڪئي هئائين. ايتري ان جي پريڪٽس ڪئي هئائين جو، پڪو مرهٽو لڳندو هو. ان سان گڏ ڪڙتو ۽ جواهر جئڪيٽ پائيندو هو ۽ سدائين ڪاري عيٺڪ پائيندو هو. مينارام هاسٽل ۾ گهڻو ٿو ايندو هو پر جلد گم ٿي ويندو هو.

شاگردن سان ڳالهائون ٻولهون ڪري ڪسڪي ويندو هو. خوشيءَ جي ڳالهه اها آهي جو ان وقت ڪنهن به پوليس کي چغلي نه رسائي ۽ شاگرد پنهنجو ڪم ڪندا رهيا.

ان دوران ڪنهن طرح سويي جي پرچي وديارتيءَ سان گڏجاڻي ٿي. سويي ڪاريه جي جوش ۽ هلچل کي اڳتي وڌائڻ جي چاهه ۾ هن سان گڏ ڪم ڪرڻ جو پروگرام رٿيو هو. نه صرف ايترو، هن سان گڏ سندس ڪمري ۾ پڻ وڃي رهيو، هيءُ بندو اتي به ٻه ٽي دفعا سويي سان گڏيو، اهو پروگرام مون کي دل سان نه لڳو هو ۽ مونکي من ۾ کٽڪو رهندو هو جنهن کان مون سويي کي واقف ڪيو. خوشيءَ جي ڳالهه آهي جو هو جلد ئي هن کان علحدو ٿي ويو ۽ ٻئي هنڌ رهڻ لڳو. اتان هاسٽل جي ڪنهن نه ڪنهن ڪمري ۾ پهچي ويندو هو. ان طرح ۱۹۴۲ع جي آخر تائين ڪاريه ۾ لڳو رهيو ۽ چست رهيو.

۱۹۴۳ع جنوريءَ ۾ سويو گرفتاري لاءِ تيار ٿيو. مان پانيان ٿو (يادگيري مان لکي رهيو آهيان ۲۶ جنوري تي (۱۹۴۳) مينارام هاسٽل جي ٽينس ڪورٽ تي جهنڊي جي سلامي ڪرائيندي ليڪچر ڪندي گرفتار ٿيو هو. بهرحال جنوري جو مهينو هو. ٽڏيون هيون ۽ کيس گرم جواهر جئڪيٽ پيل هو ان وقت هن جو نالو شاگردن جي زبان تي چڱو چوڪو اچي چڪو هو. گوپند مالهي جيل هليو ويو، سويو جيل هليو ويو، مان ٻاهر رهيس. ان وقت ڪانگريس جي مرڪزن مان ٻاهر رهڻ جي هدايت هئي.

انهن ڏينهن ۾ هڪ سرگرم نوجوانن جي ٽولي بر گولا ٺاهڻ ۾ به مشغول هئي. بندر روڊ تي، پنجره پول جي جاين جي هڪ ڪمري ۾ اهو ڪم ٿيندو هو. هڪ بزرگ ڪانگريس اڳواڻ معرفت ڪڏهن پئسا ڪڏهن ڪجهه (Chemicals) يا بارود ملندو هو جو مان هڪ خاص ماڻهوءَ تائين پهچائيندو هوس. وڌيڪ مون کي ڪابه خبر ڪانه هوندي هئي. اها ڳالهه مون ڪڏهن به ٻئي ڪنهن سان نه ڪئي ۽ نه اڄ ڏينهن تائين ڪڍي هئي. خود سويي کان به، جنهن سان منهنجو نهايت گهرو سنڀڌ هو، ڳالهه لڪائي هئي. منهنجو ٻيو ڪم هوندو هو بي قاعدي نڪرندڙ بليٽن هاسٽل تائين پهچائڻ، ڪراچيءَ جي مٺي در يا ڪاري در ايراضيءَ مان اها بليٽن کي نوجوان ڪيندا

هئا. ۽ ڪنهن طرح مون تائين پهچندي هئي مون کي ان ڪارڻ جي باري ۾ هت هندستان اچڻ بعد پتو پيو ته ڪير ڪيندا هئا اها بليٽن. انهن ڏينهن ۾ Nehru Flings Challenge ڪتاب پڻ نڪتو هو جو سرڪار ضبط ڪيو هو. انهيءَ ڪتاب جي پاڻ وٽ رکڻ ڪري پڻ ڪي نوجوان گرفتار ٿيا هئا. اهو ڪتاب ٻه ٽي سال ٿيا ته مون هڪ دوست کي ڏئي ڇڏيو. ان ڪتاب ۾ نهروءَ جي لکتن ۽ تقريرن مان سلطنت شاهيءَ خلاف ٽڪر گڏ ڪيل هئا ۽ سوشلزم وغيره جو پرچار هو.

اوچتو هڪ ڏينهن پنجا پول بلڊنگ ۾ بر قاتو. سڄي شهر ۾ وائويلا مچي وئي ۽ پوليس جي ڊڪ ڊوڙ ٿي وئي. شام جو منهن اونڊاهيءَ جو اهو بزرگ ڪانگريسي متر مون وٽ آيو ۽ آگاهه ڪري ويو ته مون وٽ ڪجهه نه هئڻ گهرجي ۽ ٻڌايائين ته ٻه گولڻو قاتو هو ۽ خبر نه آهي ڪهڙا قات قاتندا، پر اهو سمورو ڪم نهايت هوشياريءَ سان ٿيل هو ۽ مکيه ڪردار ٻاهر ئي رهيا ۽ گهڻن جا ته نالا ئي ظاهر ڪونه ٿيا. انهن ۾ هيءَ بندو ۽ اهو بزرگ ڪانگريسي اڳواڻ پڻ هئاسين.

انهن ڏينهن ۾ جيل وڃڻ کان اڳ ۾ سويي به مون کي هڪ خطرناڪ چيز لڪائي رکڻ لاءِ ڏني هئي. جيڪڏهن ڪنهن طرح سان گرفتار ٿيان ها ۽ گهر جي تلاشي ورتي وڃي ها ته شايد ڳريءَ سزا جو حقدار ٿي وڃان ها. هڪ ڏينهن اوچتو سويي جو جيل مان موڪليل نياپو مليو ته فلپس جو بلب فلائي مائهو ڪي ڏئي ڇڏج. اشارو ان خوفناڪ چيز ڏانهن هو. اهو شخص به ڪاليج جو شاگرد هو. منهنجو به واقف هو. پر مون کي خبر ڪانه هئي ته ڪو هو سويي سان پڻ اهڙو گهرو هو. ڏينهن پڻ ۾ اهو نوجوان مون سان مليو. مون کي ڏسي مشڪي چيائين. ”نياپو مليو اٿيئي؟“ مون اڻڄاڻائيءَ جو رخ ڏيڪاريو. مشڪي چيائين، ”فلپس جو بلب“ مون به مشڪي ڏنو ۽ جلد اها چيز هن کي پهچائي.

هلچل جي دوران ڀاءُ تلوڪ پڻ نظر بند ٿيو هو. هو ان وقت نوابشاهه ۾ رهندو هو. ڪانگريس جو سرگرم ڪم ڪندڙ هو ۽ ”نو ڀارت“ هفتيوار جو ايڊيٽر هو. هن کي سکر جيل ۾ رکيو ويو هو ۽ ٻين ڪيترن ڪانگريسين سان گڏ هو. جيل مان آزاد ٿيڻ بعد حال احوال ڏيندي ٻڌايائين ته سويي جو

نالو ۽ ناموس جيلن تائين پهچي چڪو هئو ۽ شري جيرامداس دولترام جهڙي
پزرگ اڳواڻ پڻ هڪ دفعي کيس چيو ته ”سويي جهڙا جوان جهجها هجن ته
هندستان جي آزادي دور ڪونهي.“

شري ليوند رام وشناس جو سنڌ ۾ ۱۹۳۹ع کان سمورو وقت اير
ايل اي رهيو هو. پڻ هميشه سوئي جي باري ۾ مون کان پڇندو رهندو هو.
سويي ۽ گوپند مالهيءَ لاءِ هن کي دل ۾ هميشه جاءِ رهي هئي. مون سان گڏ
ڪئين دفعا سويو هن سان گڏيو به هو. جڏهن اڃان ڪاليج ۾ Int. Arts
پڙهندا هئاسين.

مان ڀانيان ٿو گوپند مالهي تن مهينن بعد آزاد ٿيو هو. سويو ڪجهه
دير سان ٻاهر نڪتو. اسان تنهي ۱۹۴۳ع ۾ ايل ايل بي فائينل پاس ڪئي.
جيل مان نڪتاسون ته سويو ۽ گوپند مالهي، وري سرگرم رهڻ لڳا ۽ پاڻ ۾
وڌيڪ گهرا ٿيندا ويا.

انهن ڏينهن ۾ ڪميونسٽ پارٽيءَ تان بندش لهي چڪي هئي. پارٽيءَ
پاران ڪامريڊ بخاريءَ کي سنڌ ۾ موڪليو ويو هو ۽ ڪراچيءَ ۾ پارٽيءَ
جي ڪم ۾ چڱو چوڪو مشغول هو. سويي ۽ گوپند مالهيءَ جي هن سان
واقفيت ٿي ۽ اها جلد گهرائيءَ ۾ بدلي ويئي. سويي مزدور هلچل ۾ ڇاه وٺڻ
شروع ڪيو ۽ جلد اتي به پنهنجو سڪو ڄمايائين. گوپند مالهي ساڻس ۽
ڪلچرل پهلو سنڀاليو ”نئين دنيا“ مخزن ۽ پريس شايد انهن ڏينهن ۾ گوپند
سنڀالڻ لڳو. هن کان اڳ ”نئين دنيا“ گوپند پنجابيءَ شروع ڪئي هئي ۽
هلائيندو هو. ڪامريڊ بخاري هنن ٻنهي جو گهڻي قدر خيال ڪندو هو ۽ عزت
ڪندو هو. هن جي ويچارن جو چڱو خيال رکندو هو. ٻئي پارٽيءَ جا مکيه
ڪم ڪندڙ ٿي ويا. ۽ هن جي اثر هيٺ آئند گولائي ۽ ڀڳوان لالواڻيءَ جهڙا
جوان پارٽي ۾ ڪم ڪندڙ ٿي پيا ۽ رستي تي People Ago وڪڻندا هئا
(سرگواسي ڀڳوان لالواڻي کي سي ڪاليج ۾ اتهاس جو پروفيسر ٿيو هو)
جو مان خود اکين سان ڏسندو هوس. ان طرح ورهاڱي تائين سرگرم رهيا.

جڏهن مان سويي جي نزديڪ آيس (۱۹۳۶ع) تڏهن مون هڪ ”ننڍڙي
سنت“ سان دوستي جوڙي هئي. هاڻي جڏهن ملڪ ڇڏي ويڻ وارا ٿياسين
تڏهن هڪ نرموهي، بيباڪ، بي ڊي، اڏول ”ڪامريڊ“ کان موڪلايم.

”ننڊڙي سنٽ“ کان ”ڪامريڊ“ ڪيڏو نه لنبو سفر آهي! ڪيتري نه من جي
 ڪشمڪش، هن برداشت ڪئي هوندي. پنهنجو پاڻ سان وڙهڻ، پاڻ کي
 بدلڻ، اندر ئي اندر سانتيڪي من جي ڀڏ، ٻاهرين لڙاين کان ڪيترو نه
 وڌيڪ پيڙا ڏيندڙ آهن! پر سويي لاءِ ڪاريه زندگي هئي ۽ زندگي ڪاريه.
 ڪارلائيل سچ چيو آهي، ”ڏنيه آهن اهي جن پنهنجو ڪاريه ڳولهي لڌو
 آهي.“ هاڻ به جڏهن سويي جو سوچيندو آهيان تڏهن شرت بابوءَ جو ڊاڪٽر
 سويسا جي اکين اڳيان تري ايندو آهي.

امڙ پدمان

گذريل ۳ مئي ۱۹۹۴ع تي مان ۷۴ سال عمر جا پورا ڪيا ۽ هڪ مختصر گهريلو ماحول ۾ ملهائيل سالگرهه کان پوءِ دوستن جي فرمائش آهي ته ڪجهه پنهنجي خاندان جي انهن ماڻهن متعلق لکان، جن منهنجي پالڻ ۽ چوڪرائي سوچ جي ٺاهڻ ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو آهي.

ظاهر آهي ته انسان جي ڪردار ٺاهڻ ۾ وڏي ۾ وڏو اثر ماءُ جو هوندو آهي! منهنجي امڙ جو مان ٻيو پٽ هيس. پهريون پٽ منهنجو وڏو ڀاءُ ڪيولرام آهي، جو منهنجي والد ۽ چاچي ٻنهي جو نور نظر هيو، ڇو ته آخر تائين چاچي کي اولاد ڪانه ٿي ۽ هن پنهنجو پيار اسان سڀني ڀائرن کي ڏنو، جيتوڻيڪ گود ورتل منهنجو وڏو ڀاءُ هيس. ان جو ذڪر مان تفصيل سان ڪنهن ٻئي دفعي ڪندس. ڇو ته ماءُ کان پوءِ جن ماڻهن منهنجي ڪردار کي ٺاهيو، انهن مان وڏي ۾ وڏو اثر، ڏاڏي پريداس ۽ چاچي کلڏاس جو هو.

مان جڏهن ۲۰-۲۱ ورهين جو ٿيس، ته امڙ کان پڇندو هوس ته مان ننڍي هوندي ڪيئن هيس؟“ چوندي هئي ته ڀائي وڏو سڄو ڏينهن رات منهنجي پٺيان لڙڪندو رهندو هو، پر تون سڄو ڏينهن پنهنجي ليکي بانڙا پائيندو الڳ ٿلڳ ليٽريون پائيندو وتندو هئين، (ظاهر آهي اهو دور گهرن ۾

فرش يا ٽائلس واري فرش جو دور نه هو، پڻ گهرن ۾ ڪچو راڳو يا گاري جو پٽ هوندو هو، جنهن جي مٿان مينهن يا گانءَ جي ڇيٽي جو لپيو ٿيل هوندو هو، ۽ ٻار اڃا مٽي به کائيندا هئا ۽ مٽيءَ ۾ ليٿڙن ڪو عيب نه هو، تنگور جا crescent Moon ۾ چيل شعر ڌرتيءَ سان ٻار جي ان لاڳاپي متعلق آهن. (۱)

امڙ ڏاڍي محنتي ۽ وڏ گهراڻي ۽ گهر کي صاف سٿرو رکڻ واري هئي. مان سندس ان ڪري به دادلو هئس جو ماني گهٽ کائيندو هئس ۽ مٺائيءَ (شين) تي زور زياده هوندو هو، رات جو اڪثر ڀاڄي ۽ مانيءَ کان انڪار تي مون کي پوري پڪوڙو تري کارائيندي هئي، ظاهر آهي ته اهو دؤر اڃان سڄي گيهه مڪڻ وارو دؤر هو، جنهن کي واٽڪيءَ زبان ۾ ست-جڳ جو دؤر چئجي، ۽ مان ڀاڻيان ٿو ته منهنجي ڊگهي ”آيو“ يعني عمر ۾ خاصو حصو، ۵۰ ورهين جي عمر تائين ڪاڌل ڪير مڪڻ ۽ سڄي گيهه جو به آهي ۽ مون خاصيون ڪسرتون ۽ جسماني محنتون ڪيون آهن، (اسان جي گهر ۾ نقلي گيهه جو ورتاءُ ۱۹۷۰ع کان پوءِ شروع ٿيو جڏهن ڊاڪٽرن جي راز شروع ٿي ته سڄي گيهه سان ڪولسٽرو Cholestrol ليول وڌي ٿي.)

امڙ اسان کي اسڪول مان موٽي اچڻ تي، (جيڪو ميل پري بگيءَ جي ڳوٺ ۾ هيو) وهنجاري سهنجاري ماني کارائي، پينگهي ۾ چاڙهي سمهاري لولي ڏيڻ شروع ڪندي هئي ۽ امڙ جي لولي مون کي اڄ به Haunt ڪندي/ ياد ايندي آهي، ڇو ته اها لولي هزارن سنڌي ماڻن جي دل جي ڌڙڪڻ مان پلجي، هزارن سالن تائين سنڌ جي ٻچڙن کي گرميءَ جي رت ۾ الوت نند ۾ سمهاريندي رهي آهي، اڄوڪين ماڻن وانگر نه، جو ڏينهن رات پاڻ تي وي.تي ته ٻار به ٿي. وي.تي! اهو گهڻو پوءِ اندازو ٿيو ته جتي بجلي نه پڪا هئا، اتي ماءُ ويڄاري پينگهو لوڏيندي پاڻ کي ويڻو هڻندي رهندي هئي.

امڙ جنڊ به پيهندي هئي، ان ۾ چڙيندي هئي ۽ مان جنڊ مان پيٺل اتي جا ٻڪ پري ٻاهر اڇلائيندو هوس ته هوءَ هنج ۾ ڇڪي، منهنجا هٿ اتي اچڻ کان به روڪيندي هئي ته ڪاهي هٿ سان جنڊ جو هٿيو به هلائيندي رهندي هئي.

جهاوڀر جنڊ ميگهائي، گجراتي زبان جو وڏو سائڻر (شاعر) ۽ گجراتي

لوڪ فن جو وڏو گھڻ وارو اديب ۽ فنڪار هو. ۱۹۴۰ع ۾ هو جڏهن تڻڪور جي درشن لاءِ شائنٽينڪيٽ ۾ پڌاريو (بهتو) ته هن جنڊ پيهندڙ ماءُ جي چوڌاري گهمندڙ ڦرندڙ ۽ کيڏندڙ ٻارڙن جي ماءُ جو گيت وڏي سوز سان ڳايو هو ته مون کي پنهنجو ٻالڪ پڻو ياد اچي ويو هو!

اڄ به اسان جون لوليون ڳائيندڙ جيڃلون جيڪر اسان جي مٿئين طبقي جي ٻارڙن لاءِ ڪي سٺيون لوليون ڳائي رڪارڊ ڪرائي ڏين ته اسان جي پٽن پوٽن ڏوهتن ۽ ننڍڙين راڻين کي جيڪر ننڊ ڪرائڻ آسان ٿي پوي! پر مائي پاڳي ۽ زرين بلوچ جي لولين ۾ به اها سڪون بخشيندڙ ۽ ننڊ ڏياريندڙ لولي ڪانه ٿي سمجهيم جا پنهنجي ننهن کي چوان ته وڃائي ڪري ٻارڙن کي سمهاري ڇڏي!

ڪاٿي آهن اهي ماڻرون، يا اهي ڇاچيون، يا اهي وڏيون پيٽرون جيڪي مائڻ جو پيار ڏينديون هيون؟

امڙ بلڪل غير مذهبي ۽ سيڪيولر (دنياوي) سوچ واري هئي ۽ اسان ٻئي پائڙ ته پنهنجو گهڻو وقت مائي ڌيائيءَ جي گهر ۾ سندس پينگهي ۾ گذاريندا هئاسين، ۽ هوءَ امڙ جي خاص سهيلي هئي، جا کيس ساڳي پلي يا پاڇين وڍڻ چلڻ ۾ به خاص مدد ڪندي هئي!

امڙ مائي ڌيائيءَ يا ٻين مسلمان عورتن سان (جن جو اسان جي گهر ۾ اچڻ وڃڻ هو) ڪابه چوٽ ڇات ڪانه ڪندي هئي. پاڙيسرڻ مائي حليما جا مهاندا ته بلڪل امڙ وانگر ئي هئا، ڇڻ ته ٻئي جاڙيون پيٽر هجن! ۽ هوءَ به وائدي وقت سڌو اسان جي گهر ايندي هئي. انهيءَ زماني ۾ عورتن کي ڏاڍي واند ڪاٺي هوندي هئي! حيرت آهي ته اڄوڪي زماني ۾ اسان جون ننهر ڌيئر ۽ اسان جون زالون سڄو ڏينهن هڻ هڻان ۾ هونديون آهن ۽ ”ڌر“ ”سيبي“ ڀرت ۽ ڪچهريءَ لاءِ وقت ئي ڪونه هوندو اٿن.

مان جڏهن سياست ۾ ويس ۽ پهريون دفعو جيل ۾ پيس ته مون سان ملڻ لاءِ امڙ ۽ پاڻو وڏو ايندا هئا، پيءُ ۽ ڏاڏو ڪڏهن جيل تي ملڻ نه آيا، ڇو ته چوندا هئا ته اسان جيل تي وڃي روئي پونداسون. امڙ ان لحاظ کان دل جي ڏاڍي هئي، هن لاءِ معمول ٿي چڪو هو، هزارين سنڌي مائڻ ۽ ونين جو معمول هو ته پنهنجي پٽن ۽ گهوٽن سان اچي جيل تي ملاقات ڪنديون

هيون. برصغير جي آزاديءَ لاءِ لڙائي لڙندي جيل وڃڻ هڪ عزت جهڙو ڪارنامو سمجهيو ويندو هو.

پنج سال ڳوٺ ۾ نظر بنديءَ دوران، جولاءِ ۱۹۵۹ع کان وٺي مارچ ۱۹۶۴ع تائين مان لاڳيتو گهر ۾ رهيس ته امڙ سان اڃان به وڌيڪ ويجهڙائي ٿي ۽ ماءُ ۽ سسڻ جا مسئلا سمجهڻ جو وڌيڪ موقعو مليو. امڙ روايتي هندو گهر جي وڏي ننهن هڻڻ سبب اسان جي گهرجي فيصلو ڪن ۽ باختيار شخصت هئي. ڪنهن کي به هن سان اٽڪڻ جي ضرورت نه پوندي هئي ڇو ته هوءَ پاڻ ماري ننهن ۽ پٽن پوئڻ جي ناز بردار ڪندي هئي.

۱۹۶۸ع ۾ هوءَ صبح جي پهر ۾ گذري ويئي، نه ڪو تڪليف هئس، نه دانهن ڪيائين ۽ پٺيان ٿو ته مرڻ وقت سندس عمر ۶۶-۶۷ سال هئي. اسر جو سڏ ڪيائين ته مون کي مونجهه ٿي ٿئي.

مون کيس ”ڪورامن“ جا ڦڙا ڏنا، پر بابو جيڪو وڌيڪ تجربو رکندو هو، تنهن چيو، ”فضول آهي، نه بچندي، پائڻن کي سڏي وٺ!“

هي پهريون دفعو هو جو مون کي پنهنجي گهر جي ڪنهن ڀاتي کي مرڻ وقت ڪلهو ڏيڻ جو موقعو مليو هو ۽ مک ڪانڌي هڻڻ جي ناتن سان مون کي ٻارهن ڏينهن تائين ڏاڙهي به رکي پئي، ان دوران ڪامريد نازش ڳوٺ آيو ته مون کي سڃاڻي نه سگهيو. هو پنهنجي ماحول کان ايترو ڪٽيل رهيو هو جو کيس خبر نه هئي ته هندن ۾ ڪانڌيءَ لاءِ ڪراچيءَ کان وٺي ڪلڪتي تائين اهو ئي رواج آهي.

منهنجا ڪي مسلمان دوست پڇندا آهن ته، ”توهان پنهنجي عزيزن کي ڇو ساڙيندا آهيو؟“ مان سمجهان ٿو ته ان جو جواب اهو ئي آهي ته اها رسم ۽ رواج صدين کان هلندڙ آهي. مون جڏهن پنهنجي امڙ جي چٽا کي باهه ڏني ته ان کي بلڪل هڪ قدرتي فعل سمجهيم ۽ هڪ فرض نڀائڻو هو. جو مون پورو ڪيو.

مان پنهنجي مصروفيتن سبب گذريل ڳالهين کي ايترو ياد نه ڪندو آهيان، پر جيڪڏهن ڪنهن رات ننڊ نه ايندي آهي ۽ ننڊ جي گوري کائڻ لاءِ اٿڻ نه پڇندو آهي ته صرف ڪي چند گهڙيون امڙ جي تصوير ذهن ۾ آڻيندو آهيان ته ننڊ اچي ويندي آهي.

مائي ڌيائي

ٻاروتڻ کان وٺي هڪ مائي جنهن جو نالو ”ڌيائي“ هو، سا منهنجي ذهن تي ڇٽ وانگر اُڪريل آهي. ڌيائي، جا منهنجي وڏي ڀاءُ ۽ مونکي، اسانجي گهران وٺي؛ پنهنجي گهر وٺي هلندي هئي ۽ جيڪي ڪجهه گهر ۾ رڌل پڪل هوندو هوس، سو اسان ٻنهي کي کارائيندي هئي. تنهن کانپوءِ جڏهن اسانکي ننڍا ڪٿو ڏسندي هئي ته پينگهي ۾ سمهاري لولي ڌيڻ شروع ڪندي هئي. لولي، اها جيڪا اسانجي ٻهراڙي ۾ اڄ به مائون پنهنجي ٻارڙن کي ڏينديون آهن. وري ننڍ مان جيئن ئي اسان سڄاڳ ٿيندا هئاسون ته سندس چيچ وٺي ٻئي ٻئي گهر پهچي ويندا هئاسون. اهو زمانو اهڙو هو، جو ماڻهو پنهنجي گهرن آڏو ٻهاري پائي، گندُ گاه شيشا ۽ ڪنڊا ٻهاري لوڙهن جي هيٺين پکون تي چاڙهي ڇڏيندا هئا، ۽ وڏڙا ۽ وڏڙيون رستي ۾ پيل ڪنڊا ڪوڪا ۽ شيشن جا ٽڪر کڻي هنڌاڻو ڪري رکندا هئا، جيئن ايندڙ ويندڙ ۽ ڪيڏندڙ ٻارن کي نه لڳن.

مائي ڌيائيءَ جو مڙس شريف هوشيار بندو ڇڄي ۽ شڪاري هيو، ۽ سڄو ڏينهن بندوق ڪلهي تي کڻي ويندو هو تتر ۽ ٻيا پکي شڪار ڪرڻ، ۽ سندس گهر هميشه هڪ ويلو ڪنهن پکيءَ جو ٻوڙ هوندو هو. مائي ڌيائي

پنهنجي مڙس، پنهنجي اڳ ڄاڻي پٽ جي کاڌي مان بچائي، اسان ٻنهي ڀائرن کي به ڪارائيندي هئي. امڙ سان گهري ساهيڙپ هيس ۽ تقريبن هر روز ايندي هئي ۽ ڪلاڪن جا ڪلاڪ ڪچهريون ٿينديون هيون ۽ اسان ٻار وري پنهنجي راندين ۾ مشغول هوندا هئاسين.

اسان سنڌي اسڪول ۾ پڙهڻ پورو ڪري قمبر جي اي. وي. اسڪول ۾ پڙهڻ هليا وياسون. هڪ دفعي وٽڪيشن تي آيل هئاسون، ته ٻڌوسون ته شريف فوت ٿي ويو هو ۽ عدت گذارڻ کان پوءِ مائي ڏيائي به ڪنهن پاسي هلي وئي هئي.

ايترو سمجهه ڀريو ڪونه ٿيو هوس، پر ايترو معلوم ٿيو هو ته مائي ڪي سندس هڪ ئي اڳ ڄاڻي پٽ گهر ڇڏڻ لاءِ مجبور ڪيو هو. ٿورا وڏڙا ٿياسون ۽ منهنجو چاهه ڪهاڻيون ۽ قصا پڙهڻ طرف لڳو ته اوهينريءَ جي هڪ آکاڻي سنڌيءَ ۾ ترجمو ٿيل، جنهن جو نالو ”موميائي“ هو، پڙهڻ کان پوءِ دل تي تري آيو ته هيءَ ته مائي ڏيائي هئي.

مائي ڏيائي جي باري ۾ جڏهن اسان ننڍڙا هئاسون، تڏهن ڪنهن ڪاوڙ مان کيس ”اٺ مڙسي“ ڪوٺيو هو ۽ مائي ڏيائي ڪن ٻوسائي، چپ ڪري پنهنجي گهر هلي وئي هئي. پهرين مڙس جي مرڻ وقت هوءَ تمام ننڍي هئي ۽ موٽي پيڪين وڃڻ تي ڪنهن ٻئي شينهن جي ڪلهي ڇاڙهي وئي هئي، ۽ ان مڙس به کيس ماري ماري اڌ مڙو ڪري ڀڄڻ تي مجبور ڪيو هو. پوءِ ٽيون ۽ تنهن کانپوءِ چوٿين ۽ حساب ۾ شريف، سندس پنجون مڙس هو پر کيس پنهنجو ٻار ڪنهن به مڙس مان ڪونه ٿيو ۽ ممٽا جي ماريل، هيءَ مائي، هر ڪنهن پراڻي ٻار کي به پنهنجو ڪري ان کي سنڀاليندي هئي. ٽڪر ڳي جي بکي ڪانه هئي. رڳو هن کي گهري هئي، شڪ محبت ۽ پيار. اسان ٻارڙن کي، جن کي دنيا جي نه خبر هئي نه چار، تن هن مان ماءُ جي پيار جو احساس ورتو، ڇو ته امڙ هميشه گهڻن ڪمن ۾ مشغول ۽ ٻار مٿان ٻار ٿيڻ سبب سندس شڪر گذار رهندي هئي ته سندس ڪم ڪار ۾ ۽ گهر جي پورهئي ۾ ڪو هٿ وٺائي.

گهڻا ورهيه پوءِ شايد مان ان وقت ٻارهن ورهين جو هيس، جو اسان ٻئي ڀائر پنهنجي استادن سان گڏجي گل هند بالڪن جي ٻاريءَ، (All-India Ba-

(lank Conferentce) جي سالياني ميٽر ۾، جيڪو هاڻوڪي ميونسپل هاءِ اسڪول لاڙڪاڻو جي پٽ ۾ ٿيو هو، اتي آيا هئاسون ۽ اتي اسان کي ڪنهن نياپو ڏنو ته مائي ڌيائيءَ ڇاهيو پئي ته اسان ساڻس گڏجنون، ۽ اسان پئي پائر ڪيس گڏجڻ لاءِ ويا هئاسون. هوءَ اسان کي ائين پيار سان ملي هئي ڇڻ اسين سندس پيٽ ڄاوا هئاسون، گهڻي قرب سان مٺايون ۽ شيون ڪارايون هئائين. ڇڻي نه ٿو سگهان ته سندس هيءُ گهر وارو ڪاڻون نمبر هو، ڇو ته ورهين جي وڻي پئجي چڪي هئي ۽ منهنجي دلچسپي ان ۾ ڪانه هئي ته سندس گهر وارو ڪاڻون نمبر هو، پر ان ۾ هئي ته هوءَ ان وقت به خاصي خوبصورت ۽ خوش طبع پئي لڳي. نه ڪيس گذريل وقت جي تانگهه هئي ۽ نه آئيندي جو فڪر، صرف پنهنجي سڃاتلن ۽ ساهيڙين بابت پڇيائين، جي اسانجي ڳوٺ ۾ رهجي ويا هئا. جن ۾ سندس وڏي ساهيڙي اسانجي ماءُ به هئي. ورهين کان پوءِ معلوم ٿيو ته مائي ڌيائي گذاري ويئي. ڪٿي؟ ڪهڙي ڳوٺ ۾؟ ڪنهن جي گهر؟ ۽ ڪهڙين حالتن ۾؟ اهو ڄاڻڻ جي ضرورت لاءِ گنجائش نه هئي ڇو ته هوءَ ڪنهن وڏي ماڻهوءَ جي نه ڌيءَ هئي نه زال. نه علم ۽ ادب جو ڪو مثال قائم ڪندڙ، هوءَ هڪ عام رواجي سنڌي عورت هئي. جا سڪ ۽ قرب سان ائين پنهنجي ور، گهر ۽ پر ڪي ويڙهي ويندي آهي جيئن ڪا ول، جيڪا ڪنهن ٽيڪ ڪانسواءِ بيهي نه سگهندي آهي، پر جيڪڏهن اها ٽيڪ حاصل ٿيندي آهي ته هوءَ ساڻي وڻ جي ڇانو وائڻ ڇانو ۽ نار ڏيندي آهي.

مائي ڌيائي هڪ غريب، مسڪين، ڌڻريل، ڌڪاڻل ۽ عام قدرن مطابق ”ڪريل“ عورت سمجهي ويندي هئي، پر جن ڪيس ڏٺو، ٻڌو ۽ اسان ننڍڙن ٻارڙن وائڻ ۽ محسوس ڪيو، تن لاءِ هوءَ مامتا جي اٿوسرنڌڙ ياد آهي.

خالقو

ڪڏهن ڪڏهن رات جي سنائي ۾ اڌ ننڊ ۽ اڌ جاڳ هوندي آهي ته ڪيترائي پراڻا قصا ۽ داستان ياد ايندا آهن. ذهن جو اڌ بيڪڙيل دروازو چڻ ته ڪو هلڪي نموني کڙڪائيندو رهندو آهي ۽ ياد ڏياريندو رهندو آهي ته، ”مون ڪي چار گهڙيون، چار پهر، ڪي چند مهينا، ڪي چند ورهيه توسان گڏ گهارييا هئا.“ ۽ گهر ڪندو آهي ته مان کيس ياد ڪريان، سندس باري ۾ لکان ۽ جيئن مون ساڻس انجام ڪيو هو ته مان کيس نه وساريندس. ذهن جي پٽيءَ تان ميسارجڻ نه ڏيندس ۽ هو جيئن هو، جهڙو هو، جيڪي مون سندس ۾ ڏٺو هو يا سندس باري ۾ ٻڌو ان کي ياد ڪري ٻين آڏو آڻيندس ۽ کين ياد ڏياريندس ته ڪهڙا ڪهڙا انسان، ڪهڙين حالتن ۾ مونسان مليا، گهڙي پل جو سات رهيو ۽ هو منهنجي دل تي ڪو اڻ متحدر ڇٽ، ڪا نه وسرنڌڙ ياد ڇڏي ويا!

اهڙا اڻ وسريل ماڻهو، ڪي بلڪل ننڍڙا اڻ ڄاتل اڻ سڃاتل شخص هئا، پر وڏي وقت هئا. منهنجي آسرن، نسرڻ، ڀرڻ ۽ اڳتي وڌڻ ۾ ڪجهه حصو انهن جو به هو. ڪي منفي شخصيت جا مالڪ هئا. ڪي انسان جا ويري هئا، ڪي انسان جا دوست. ڪي چڱا هئا. ڪي بُرا هئا. پر انهن سڀني

ماڻهن ۾ زندگيءَ جي حرارت هئي، جهلڪ هئي. هنن ڪالمن ذريعي مان انهن چڱن پلن، ٻرن، مٺن، ڪوڙن ماڻهن ۽ شخصن جو ذڪر ڪندس جي جيل اندر ۽ جيل کان ٻاهر مونسان گڏ رهيا ۽ منهنجي يادن کي جنهنجهوڙيندا. پڪاريندا، ٻاڏائيندا ۽ وقتي اونائيندا رهندا آهن ته اسانجي باري ۾ لک.

اڄوڪو ڪالمر هڪ اهڙي شخص جي باري ۾ آهي، جنهن جو تاريخ ۾ ڪو ذڪر ڪونهي. هڪ عام ڪاٽڪو شخص هو، جنهن اسان سڀني کي ايڏو تنگ ڪيو هو، جو هميشه ڪوشش ۾ هوندا هئاسون ته کيس پنهنجي وارد مان ڪڍرايون ته چين سان سامهه ڪٿي سگهجي. ڏاڍو چغل شخص هو ۽ اسان هن جي سخت پر خلاف ٿي ويا هئاسون، ڇو ته جيل ۾ چغل شخص ڪنهن کي به نه وڻندو آهي. خالقو نالو هئس ۽ لاڙڪاڻي ضلعي جي ڪنهن ڳوٺ جو ماڻهو هو. هميشه چوريون ڪندو رهندو هو. جنهن دفعي هو اسان جي وارد جو درواڙ هو، ان وقت هو ڪنهن ڏوھ ۾ ست سال ٽيپ ڪمائي رهيو هو.

هڪ ڏينهن مون کيس ڇانهه پيڻ جي آڇ ڪئي ته ڇانهه پي هڪدم اٿي چيائين ته، ”پنهنجي تر جو ماڻهو آهين، دل ڪري ٿي ته ٻه ڏنگ ڳالهين توهان يهي ڪريان.“ پوءِ هو ٽپهريءَ ڌاري آيو ۽ حال احوال ڪرڻ شروع ڪيائين. چيائين، ”ننڍي هوندي کان وٺي ان جي چوري ڪرڻ سکيس. ڪڏهن روئشي لاءِ پاڻ کان وڌڻ سان گڏجي رات جو ٻاريون ستيندا هئاسي ۽ ڪڏهن واٽين جي آن جي گدامن ۾ سوراخ ڪري پوئتان ڳوٺ ٻڏي، اڌڙ ٻوريون ڀري، پٺيءَ پاڌون رکي وڃي ٻئي ڏينهن بزار ۾ وڪڻي شيءِ کائيندا هئاسي. ڪيل سوراخ کي واڻ، پلال يا ڳوٺ جو ڳتو ڏئي بند ڪري ڇڏبو هو. آهستي آهستي عمر وڌندي وئي. وڏن چورن سان گڏجي هلڻ شروع ڪيم. هڪ ڀيري گهيري ۾ اچي وياسون ته بندوقون هلائي وڏن چورن هڪ ڀاڳيو ماري وڌو ۽ اسان گهيرو توڙي ڀڄي وياسون پر پوءِ به اسان جو نالو چاڄ ۾ ڪونه آيو. ڪنهن کي خواب خيال ۾ به نه هو ته مان ڪو ڌاڙيل ٿي چڪو هوس.

ڪجهه ڏينهن کان پوءِ منهنجا هر عمر ڇوڪرا پنهنجا عشقيہ داستان بيان ڪري رهيا هئا. مونکي به منهن تي مڇ ۽ ڌاڙهيءَ جي ساول اچي چڪي

هئي، پر مون ڪو عشق نه ڪيو هو. ان ڪري مان ڏاڙ هئي نه سگهيس. پر مون پڪو پهم ڪيو ته اها مڙسي ڪبي. سو ٻئي ڏينهن، منهنجي ننڍي نيتي چاچيءَ جيئن مٿي تي سينهن رکي، ڏڌ جي گهاگهر ان مٿان رکي، ٻئي تي ائين ٿلندي پئي وئي، جيئن بازيگر ڏور تي هلندو آهي ته مون سندس پٺ ورتي، مان ڪجهه مفاصلي تي سندس پوئتان هلندو آيس. هن کي شڪ به نه هو ته مان ڪو سندس ڪڍ اچي رهيو هوس يا ڪا منهنجي نيت ٻري هئي. هوءَ ٻئي تان شهزادين وانگر ٿلندي اڳيان جوئر جي پنيءَ ۾ جيئن ئي داخل ٿي ته مان پوئتان بل ڏئي سندس اک ورتو ۽ کيس چير: ”نه ويندينءَ.“ چاچيءَ پهريائين ته ڳالهه نه سمجهي ۽ جڏهن سمجهيائين ته هڪدم نزاکت سان ڪاهي هٿ واري ڊڳڙن جي چپي ۽ ڏڌ جي گهاگهر مٿي تان لاهي هڪ پاسي رکي چيائين: ”آءُ.....“ ٻئي ٻانهون کولي ائين بيٺي ڇڻ پاڪر پائڻ لاءِ سڌ ڏيندي هجي. مون ٽپو ڏيئي کيس پاڪر وڌو، پاڪر وجهندي ئي هن مَشاق پهلوان وانگر ملهه وڙهڻ شروع ڪئي ۽ مان ائين ڀانيو ڇڻ منهنجون پاسريون پڇي وجهندي. دسي مٿان لتون، مڪون هڻڻ شروع ڪيائين. مان ضد نه پيو ڇڏيان ۽ کيس چنگهن کان وٺي ڪيرائڻ جي ڪوشش ۾ هوس. هوءَ وٺ نه پئي ڏئي ۽ لتن، مڪن ۽ لُونشن سان منهنجو حال پورو ڪري ڇڏيائين. ويسني ڏيڍ اندر جوئر لتاڙجي ڳاهه ٿي وئي ۽ منهنجي ويڙهه هن کي ڪيرائڻ ۽ وس ڪرڻ لاءِ جاري هئي. نيٺ مونکي دسي مٿان چڙهي ويئي ۽ پوءِ مڪن سان مارڻ شروع ڪيائين. پوءِ مونکي اڌ بهوش ڇڏي ۽ ساڳيءَ نزاکت سان ڊڳڙن واري پنڊي ۽ سينهنءَ مٿان لسيءَ جي گهاگهر رکي ٻئي تي بيٺي ته مون لُٽو هئي سندس ڏي نهاريو. ڪاهي هٿ مان پنڊي مٽائي ساڄي هٿ ۾ ڪيائين ۽ کلندي ڪاهي هٿ جو آڱوڻو ڏيکاري رواني ٿي وئي.

مون ڪجهه وقت کانپوءِ هوش سنڀاليو ته پاڻ کي ڏاڍو ذليل ۽ ڪريل ڀانير ۽ جهنگ منهن ڏئي گهر/ ڳوٺ ڇڏي هليو ويس.

چند مهينن کانپوءِ ٻاٻي پڇايندي پڇايندي مونکي ڳولي اچي لڌو ۽ چيائين ته: ”بي شرم عشق به چاچيءَ سان پئي ڪيئي.“

مون شرمايندي ابي کان پڇيو ته، ”چاچيءَ منهنجي شڪايت ڪئي هئي

يا نه.“

چيائين، ”هُن تنهنجو پردو رکيو، پر مون جڏهن ويسو جوئر جو
 لوڙاڙيل ۽ لتاڙيل ڏٺو ۽ اهڙي ڳالهه گهر ۾ ڪڍيم ته بئي ڏينهن تي پاڻ
 سڄي ٻڌايائين ته ڪيئن هُن مون کي اٺ پٽن تي ڪري سٽيو هو. ڪيڏي نه
 مون کي مار ڏني هئائين ۽ جوئر اُن ويڙهه ۾ لتاڙي هئي.“
 ابي مون کي بچو ڏئي چيو ته ”اولاد آهين، نه ته ڪهاڙيءَ سان منڍي
 لاهي ڇڏيان ها....“

ابي جي زور ڪرڻ ڪري موٽي ڳوٺ آيس پر چاچيءَ کي ڪنهن پنڌ تي
 ڏسندو هوس ته ڀڄي پاسو ڪندو هوس، ڇو ته کلي ساڳيو ڪاٻو آڱوٺو
 پريان ئي ڏيکاريندي هئي.

خالقو ڇور ضرور هو، ڇغل ضرور هو، پر چاچيءَ جي ڏنل مار سڄي
 عمر ياد رهيس ۽ بنا ڪنهن عذر يا شرم جي فخر ۾ پنهنجي چاچيءَ جو
 ذڪر ڪندو هو.

خالقو چڱي چال عيوض جيل جي ڳچ معافي وٺي جلد جيل کان ٻاهر ويو
 ۽ وري جيل ۾ نه آيو.

خالقو کان وڌيڪ ذهن جي يادن ۾ اها ڏور تي هلندڙ بازيگر سندس
 چاچي، جنهن جي ڪاٻي هٿ ۾ ڊگڙن جي پنڊي ۽ مٿي تي سينهونءَ مٿان
 چلڪندڙ ڌڌ جي گهاگهر آهي، اها ڪنهن ڪٿا کلي نچڻيءَ جي ياد وانگر
 ذهن جي اندر ڪڏهن ڪڏهن ڦرندي رهندي آهي. ڇا ته مائي هوندي ۽ ڇا ته
 هن جو جگر ۽ ٻَل هوندو!

ارباب فقير

۱۹۵۴ع مارچ جي چوٿين تاريخ حيدرآباد جيل مان آزاد ٿي پوليس جي نلي سان، سرڪاري خرچ تي ڏوڪري ٿاڻي تي پهتس. ڪهڙي صاحب جو شرطي آزاديءَ جو آرڊر هيو ته، ”جيئن ته سويو گيانچنداڻي بيمار آهي. ان ڪري گيس جيل مان آزاد ڪري پنهنجي ڳوٺ پنڊيءَ جي روينيو حدن اندر ٽن مهينن لاءِ نظربند ڪجي ٿو.“

اهڙو آرڊر ڏوڪري ٿاڻي تي پهچائي پوليس وارا، موٽڪي پنهنجي ڳوٺ ڇڏي ويا. ٻئي ٽئين ڏينهن تي هڪ عجيب ”فقير“ منهنجي ملاقات لاءِ آيو. هيٺ تي ميرو سوٽ، مٿي سلڪ جي ميري قميص، جنهن جي مٿان ٽيڪٽ ويڪٽر ٽاءِ ٻڌل، ۽ مٿي تي ڏيڍ انچ ٿلهي سولا هيٺ Sola Hat چيائين، ”مان ارباب فقير عرف نانڪ ساريو، ڳوٺ پلهڙيجيءَ جو صوفي فقير آهيان. تنهنجي ديدار لاءِ آيو آهيان.“ پگهر سڪائڻ لاءِ هٿ لاهي رکيائين ته اندران سڄي پاسي ڪياڙ تي واٽين وارو چوٽو، جيڪو ڪن ڪن قلندر جي فقيرن کي به ڏٺو اٿم، رکيل هوس. ڳالهين پيار ۽ سک جون، چيائين: ”پاڻين سيٺ ڪيولرام کي چيو اٿم ته منهنجي مٿي کانپوءِ منهنجو لاش واٽين وانگر ساڙائجان... مسلمانن کي نه ڏجانءِ....“ مان سندس عجيب فرمائش ٻڌي

حيران ٿي ويس. ٻڌو هير ته ارباب سنديافتہ مولوي هو ۽ چڱن پلن مولوين کي بحث مباحثي ۾ پوئتي ڇڏي ويندو هو. مون کيس عرض ڪيو ته، ”ميان! منهنجي ئي لاش تي لٿيون لڳنديون ته واڻيا ساڙنس يا مسلمان پورنس. سو تنهنجي وصيت هن مسلمان ملڪ ۾ اسان کڻي پوري ڪنداسين... پل ميان پنهنجن سان ره ۽ نياھ...“

پوءِ هو وقت بوقت ايندو رهيو ۽ هميشه قرب سان نرڙ تي چمي ڏيندو هو ۽ فرمائش ڪنهن نئين ٽوپ يا هٿيٽ لاءِ هوندي هئس.

هڪ ڏينهن پنهنجي ڳوٺ اچڻ جي ڪوٺ ڏنائين، چيائين، ”فقيرن جي آستاني تي اڇجانءِ ته ڪچهري ڪنداسون.....“

نيٺ سندس چوڻ تي هن جي آستاني تي پهتس. چؤڌاري ٽالهين جي ٿڌي ڇانءِ لڳي پئي هئي ۽ چؤڌاري چرس جو زبردست هڳاءُ فضا ۾ ڇانيل هو. اڌ ڌن کن فقير لائڊيءَ ۾ ويهي سلفين مان سوتا ڀري رهيا هئا. ڀڄا ڪير ته، ”ارباب فقير ڪاٿي؟“ ته ڪو طرف اشارو ڪيائون. ان ڪوھ جو ذڪر ارباب اڳيئي ڪري چڪو هو ته ڪيئن محنتون ڪري آستاني تي پڪو ڪوھ، نار سميت جوڙايو هئائين ۽ ڪنهن معتقد جيڪو ڊگهو ڏٺو هيس، سو به ٽي ڪلاڪ ڳاڏيءَ سان جوئي نار ۾ وهائيندو هو. جنهنجي پاڻيءَ مان حوض ڀريا هئا، جن مان جانور پاڻي پيئندا هئا ۽ مٽ ڀريا هئا، جن مان ماڻهو پنهنجي پياس ٻجهائيندا هئا. پلهڙيجيءَ جا مٽ اڄ به تمام ٿڌو پاڻي ڏيندا آهن، ڇو ته ڪنڀارڪو فن موهن جي دڙي جي زماني کان وٺي اتي موجود آهي. اڄ ڏاڍي لڳي هئي. سو ٺڪر جي صاف سٿري ڪپي ڀر مٽ مان پاڻي پيستم ۽ ارباب کي ڳولڻ لاءِ ڪوھ ڏي رخ رکيم. ڏنر ته هو ڏاند واري پاڇاريءَ کي هٿن سان وٺيو نار گيڙي رهيو هو ۽ ڀڳهر ۾ شل ٿيو پيو هو. موالين مان هن پورهيو ۾ ڪوبه ساڻس گڏ نه هيو. ۽ نار جو پاڻي جو ڪسيءَ ۾ ڪري رهيو هو. مونکي ڏسي پاڇاري ڳاڏيءَ سميت زمين تي رکيائين ۽ وڌي اچي پاڪر پاڻي نرڙ تي چمي ڏنائين، پر فضيلت سان پهريان پنهنجي منهن جو ڀڳهر اڳيائين ۽ پوءِ چمي ڏنائين. پوءِ تڪڙو حوال ڪرڻ لڳو ته، ”چورن ڏاند نه سٺو، سو چوري ڪري ويا ۽ هڪ ڊڳي اٿر، پر ان کان نار ڪاهڻ جو ڪم ڪيئن وٺان؟ سو اڃايلن کي پاڻي پيئارڻ لاءِ پاڻ ئي

ڊڳو بڻيو، آهيان.“ پوءِ پنهنجي ڳوٺ جي مختلف آستانن تان گهمائي آيو. ٻلهڙيجيءَ ۾ ان وقت به ٻه ٽي فقيرن جا آستان هئا پر ارباب ڪنهنجي به ڳلا نه ڪئي. هن جي شڪايت صرف ملڪ جي تعصب بابت هئي ۽ نه ڪنهن صوفي مسلڪ جي ماڻهوءَ خلاف.

ارباب فقير انسانن ۽ ڍورن ٻنهي جي خدمت جو ڪم مرڻ گهڙيءَ تائين چاري رکيو ۽ سندس مٿي کانپوءِ آستانا ٻيا به گهڻي آهن، پر ارباب فقير جي آستاني جهڙو ڪوبه ڪونهي. اڄ ٻلهڙيجيءَ ۾ بجلي آهي. گهر گهر ۾ موٽر لڳل آهي. پر جيڪا خوشي ارباب جي صحبت ۾ حاصل ٿيندي هئي، سا ٻين فقيرن ۾ ڪاٿي!

ڪيپٽن نادر

۱۹۴۸ع ۾ ڪراچي جيل جي بي ڪلاس ۾ اسان سَنَ گڏ هڪ ڪوليءَ ۾ ڪيپٽن نادر حسين ٻه واڙيل هو. هن تي ڪنهن فوجي آفيسر جي قتل جو الزام هو. جنهن کي هو Y.M.C.A (ينگ مينس ڪرسچن ايسوسيئيشن) جي گيسٽ هائوس جي ڪنهن ڪمري ۾ قتل ڪري ڇڏي ويو هو. هو هڪ انتهائي هلڪو ڦلڪو ۽ خوبصورت شخص هو. پوءِ ڀٽو پيو ته سندس والده انگريز هئي، جا سائس هر هفتي ملاقات ڪرڻ ايندي هئي. هن جو والد شايد پنجاب سول سروس ۾ ڪنهن وڏي عهدي تي هو ۽ ٻڌڻ ۾ ائين آيو ته هو ڪڏهن به پنهنجي پٽ جي ملاقات لاءِ نه آيو. ڇو ته اها ڳالهه هن پنهنجي شان جي خلاف پئي سمجهي يا ممڪن آهي ته منهنجي پيءُ وانگر هو به ملاقات لاءِ ان ڪري نه آيو هجي، جو هو روئي پوي هئا.

ڪيپٽن نادر سنگت کان ڏاڍو بيزار ۽ پنهنجي مخصوص انداز ۾ پنهنجو پاڻ ۾ غرق رهندڙ شخص هوندو هو، جو ڏينهن ڏٺي، سيخن وارو دروازو کڻڻ کان پوءِ به ٻيڪڙي ڇڏيندو هو ۽ ان جي مٿئين حصي ۾ جيل واري چادر لڳل هوندي هئي ته جيئن ٻاهرين جي نظر مٿس نه پوي ۽ هو پاڻ اندران دروازي وٽ آرام ڪرسي رکي ٻاهرين کي ڏسندو رهندو هو يا ڪو انگريزي

ناول پڙهندو رهندو هو. اسان پاڻ ۾ ڇهه ڇڻا هئاسون ۽ انقلاب لاءِ ڪم ڪري رهيا هئاسون، جو اوڏو پئي ڏٺوسون. اسان وٽ ملڪي ۽ غير ملڪي سياست کانسواءِ بحث مباحثي لاءِ ڪوبه موضوع نه هوندو هو. سڄو ڏينهن دنيا ۾ ٿيندڙ اٽل پتل تي يخ يخ ۽ ڳياڙي هلندي هئي.

ڪيپٽن نادر هڪ انٽرو ورت قسم جو ماڻهو هو، جو گهٽ گفتگو ڪندڙ ۽ پنهنجي اندر سان اوريندڙ هو. مان ڇاڪاڻ جو ادب سان دلچسپي رکندڙ هوس. ان ڪري مونکي سخت چاهنا هئي ته نادر کان سندس داستان پڇان. نيٺ مون هن جي دل جي بند دروازي جي چاڀي ڳولي لڌي. هڪ ڪتاب شايد ”نيسو“ جي نالي سان ٻاهر پڌر ۾ ڪرسي وجهي پڙهي رهيو هوس. ڪيپٽن جو دروازو منهنجي ڪرسيءَ جي ويجهو هيو، ان ڪري هو دروازو کولي ٻاهر آيو ۽ دوستائي انداز ۾ ڪتاب جو نالو پڇيائين. مون ڪتاب سندس هٿ ۾ ڏنو ۽ هو ڪجهه ورق اٿلائي پنهنجي ڪرسي اندران ڪڍي منهنجي پاسي ۾ اچي ويٺو ۽ پوءِ اسان دنيا ڀر جي وڏن اديبن جي باري ۾ ڳالهائڻ شروع ڪيو. هن کي اندازو ٿيو ته مان ڪميونسٽ هوندي به هڪ نرم دل انسان ۽ ادب جو شائق آهيان ۽ مونکي سندس فوجي انداز جي باوجود هن ۾ هڪ محبتي انسان نظر آيو.

هن ڇڻ ڏينهن کان پوءِ مون کيس ٻڌايو ته اسانجي فوج جي باري ۾ مونکي ڄاڻ بنهه ڪانه آهي. هن هڪ شفيق استاد وانگر پهريائين فوج جي تنظيم بابت ٻڌايو ته پلاٽون، بئٽلين، ريجمينٽ، برگيڊ ۽ ڊويزن وغيره ڇا ٿيندا آهن. سپاهيءَ کان وٺي جنرل تائين ڪهڙا عهدا ٿيندا آهن. ان ابتدائي ڄاڻ بعد هن جنگ جي فن ۽ ٿيوريءَ بابت سمجهايو. مون کائس وان ڪلاوٽ وٽز Von Clautwitz جي ڪتاب ”جنگ“ بابت پڇيو ته هو ٻهڪي پيو. چيائين. ”اهو اسانجو بنيادي ڪتاب آهي، جنهن مان پشتا پشت جنگي آفيسر پڙهندا ۽ سکندا رهندا آهن. اسان تقريبن ڇهن مهينا ان وارڊ ۾ گذ ڏاريو ۽ وقتي وقتي هو مون سان گڏجي ڇهل قدمي به ڪندو هو. نهايت فهميدي انداز ۾ مون کائس سندس کيس بابت پڇا ڪئي. هن ڪابه ڳالهه نه لکائي، پر پنهنجي عشق جي باري ۾ سڄو قصو ٻڌايائين ته ڪهڙيءَ طرح ”پريءَ“ کيس برغلائي، بهلائي دام ۾ آندو ۽ نيٺ کيس ڇڏي، ٻئي آفيسر

سان رستو وڌائڻ لڳي. جنهن تي چڙي ڪيپٽن نادر ان آفيسر کي قتل ڪري ڇڏيو. کيس يقين هو ته کيس قاسميءَ جي سزا ملندي پر ممڪن هو ته سندس عمر تي رحم کائي قاسميءَ جي سزا عيوض کيس جنم ٽيپ ڏني وڃي. هميشه مرڪي چونڊو هو ته، ”نه ڇاهي چڙهندس ۽ نه جنم ٽيپ سهندس.“ سندس ان ڳالهه تي مون هڪ دفعي ڪلي پڇيس ته، ”ڇا پڇي ويندين؟“

چيائين، ”اسان فوجين لاءِ پڇڻ ڏلت آهي. مڙس تي سزا کي منهن ڏبو.“ جنهن ڏينهن هو ڪورٽ ۾ فتوا پڌڻ لاءِ وڃي رهيو هو ته سندس چپن تي همڪ فاتحانه مرڪ هئي. اسان سڀ کيس وارد جي در تائين موڪلائڻ لاءِ وياسون ۽ هن قرب مان سڀني سان هٿ ملائي موڪلايو. شام جو هو موت جي سزا ملڻ ڪري ڪورٽ کان واپس پهچندي ئي سڌو قاسمي گهاٽ ڏانهن نيو ويو ۽ سندس سامان اسان واري وارد جي کوليءَ مان ڪڍي سندس نئين کوليءَ ۾ پهچايو ويو.

اڀيلون ٽپيلون رد ٿينديون رهيون ۽ هڪ ڏينهن اسان ٻڌوسين ته سندس والده، قاسمي ملڻ کان اڳ ساڻس آخري ملاقات ڪرڻ آئي هئي. هن ڳوڙهن پريل اکين سان پنهنجي ماءُ کان موڪلايو هو ۽ رات جو ڪجهه کائي موت جي ننڊ سمهي رهيو هو. ڪنهن طريقي سان هن ڪو زهريلو ڪيپسول ان موقعي لاءِ گهرائي رکيو هو. جنهن سان هن پنهنجو انت آندو ۽ ڇاهي چڙهن کان لتواڻي ويو. ڇا ته هن ننڍڙي قد جي هلڪي ڦلڪي فوجي ڪيپٽن جو شاهانو انداز هو ۽ ڪيئن نه هن موت تي فتح پاتي هئي!

علي محمد عباسي

ٻي عظيم جنگ جو خاتمو ٿي چڪو هو. پوري برصغير جا سياسي ماڻهو، (جن ۾ نوي سيڪڙو ڪانگريسي ۽ ڏهه سيڪڙو ڪميونسٽ هئا) انڊين نيشنل آرميءَ جي چونڊ ڏهن ماڻهن تي دهليءَ ۾ ڪيس هلي رهيا هئا. انگريزن هڪ مثال قائم ڪرڻ پئي گهريو ته جيڪي ڪانئن منهن موڙي پنهنجي وفاداري ڄاڻ سان جوڙي چڪا هئا، انهن کي مثالي سزا ڏني ويندي. پر سڄي ملڪ ۾ هنگامو ۽ ٿرڻو مچي ويو ته انڊين نيشنل آرميءَ جي اڳواڻن کي آزاد ڪيو وڃي. ڇو ته هنن پنهنجي وفاداري حقيقتن ڄاڻ سان نه پر هندستان سان رکي هئي ۽ هنن سباش چندر بوس جي اڳواڻيءَ ۾ هند جي آزادي لاءِ جنگ جوڙي هئي.

۱۹۴۵ع جي آخر ۾ صوبائي ۽ قومي اسيمبليءَ جون چونڊون ٿيون. صوبائي اسيمبليءَ لاءِ اسان جو هڪ اميدوار حيدر بخش جتوئي هو، جو وارھ-ڏوڪري تڪ مان قاضي فضل الله جي مقابلي ۾ بيٺل هو. مان ڪراچيءَ مان هڪ ترڪ ڪاهرائي حيدر بخش جتوئيءَ جي ڳوٺ بڪيڊيري پهتس. صبح جو ترڪ ۾ هاري ورڪر پري لاڙڪاڻي پهتاسون ۽ ڪامريڊ حاجي پيرزادي جي دڪان وٽ اچي ترڪ جهلي سون حاجي پيرزادو معلوم

ٽيو ته پراڻو خلافتي ۽ ڪميونسٽ هو ۽ سندس درزڪو دڪان (جيڪو اڄڪلهه امداد پيرزادو، سندس ڀائٽيو، هلائي رهيو آهي) سياسي ورڪرن لاءِ ملڻ جي جاءِ هو. دڪانن آڏو ٻانهن واري ڪُرسِيءَ تي عجيب منظر ڏسڻ. هڪ شخص جيڪو اچي پينٽ ۽ اچي قميص مٿان ننڍو ڪوٽ ۽ تنهن مٿان اوڙ ڪوٽ پائي ڪينچي چاپ سگريٽ مان دونهان ڪڍي رهيو هو. سگريٽ هڪ مخصوص ڍنگ سان چيچ ۽ ٻاچ جي بڪي ۾ ڏئي فلڪ سان ويٺو هو. ٻڌو هوم ته هي ڪامريڊ وڏيرو علي محمد ڪلهوڙو (عرف عباسي) هو. ڪامريڊ علي محمد عباسيءَ جي باري ۾ گهڻائي قصا ٻڌا هيم. واه جو انوکو شخص هو.

مون کيس اليڪشن جي ڪم جي سلسلي ۾ هلڻ لاءِ چيو. چيائين: ”نوجوان! اليڪشن ائين نه لڙبي آهي.“ پاسي ۾ جتي هاڻي ڪاٺياواڙيءَ جو ڪتابن جو دڪان آهي، اتي سڪو تلاءُ هو. اتي سندس ٽانگو بيٺل هو. ٽانگي واري کي اشارو ڏنائين. اهو ويجهو آيو ته مون کي چيائين، ”چڙهي ويهه“ مون چيو، ”ڪاڏي؟“

چيائين، ”اهو نه پڇ.“

شاهي بازار لاڙڪاڻي کان اڳتي جيلس بازار واري رستي سان سيٺ گجڻ مل جو سارين جو ڪارخانو هو. ٽانگو ڪچو رستو ڀڙي ڪري ڪارخاني جي سامهون بيهاري ٽانگي واري کي چيائين ته، ”سيٺ کي سڏ ڪري آ.“ سيٺ بيٺي پير آيو. پوئتي مڙي موڪلڻ پڇيائين: ”لاڻوڊ اسپيڪر ۽ بئٽري گهڻي ۾ ملندي؟“

مون چيو، ”هزار ٻارهن سئڻ ۾ ملي ويندي.....“

سگريٽ مان ڪش لڳائيندي سيٺ کي چيائين، ”پٺيان وينل جوان کي يارهن سئو رپيا ڏي..... ۽ مون کي ڏي بندي ته صحيح ڪري ڏيانء...“

بنديءَ تي لکيائين، ”يارهن سئو مليا.“ هيٺان صحيح ڪري بندڙي واپس وائي کي موٽائي ڏنائين. وائڻي يارهن سئو روپ پنهنجي گڏيءَ جي ڪيسي مان ڪڍي ڏنا. ٽانگو موٽائي وري اچي حاجيءَ جي دڪان تي پهتاسون. مون کي چيائين، ”ٽانگا اسٽينڊ وٽ غلام حسين جو لاڻوڊ اسپيڪرن جو دڪان آهي. اتان لاڻوڊ اسپيڪر وٺي تيار ٿي بيهه، ته مان

ترڪ ۾ ولیدن مان بینچون ۽ موڙا وجهائي ٿو اڃان.

هو ترڪ ڪاهرائي وليدين ويو ۽ اڌ ڪلاڪ جي اندر بئجن، ڪرسين ۽ موڙن سان پراڻي، جيڪي ڪامريڊ بڪيديري کان چڙهيل هئا، انهن کي سڙڪو ڪري ويهاريائين ۽ پاڻ هڪ ڪرسيءَ تي ويهي فلڪ سان ڪينچي چاپ سگريٽ پيئندو رهيو.

اهڙي طرح اسانجي اليڪشن ماهر ڪامريڊ - وڏيري علي محمد عباسيءَ جي مهنديءَ ۾ شروع ٿي. پوءِ اسان تقريبن پندرهن ويهن ڏينهن تائين ترڪ تي پوري وارهه ۽ ڏوڪري تڪ جو گشت ڪيو ۽ ڪوبه ڳوٺ اسان کان نه رهيو. رات جو ڪڏهن هڪ، ڪڏهن ٻي وڳي واپس ٿي، سمورا همراهم وڏيري علي محمد عباسيءَ جي لاند ۾ آرامي ٿيندا هئاسون. باهم جو آڙام اڳيئي تيار هوندو هو. چؤڌاري ڪتون پيل هونديون هيون، جن تي سهڻيون صاف رليون ۽ سوڙيون رکيل هونديون هيون، هڪ بجي موتون يا ٻي وڳي پر اتي اسان کي گرما گرم ماني ۽ ان جي مٿان چانهه وڏيري جي گهران تيار ٿيل ايندي هئي.

علي محمد عباسيءَ کي پروڻ بڻجي ويا ته اليڪشن حيدر بخش جتوئي نه ڪندو، پر يار اسان کان منهن نه موڙيو ۽ پڇاڙيءَ تائين ساٿ ڏنائين.

اليڪشن واري ڏينهن به وليدن ۾ ٻين ڪيترن ٻولنگن تي کاڌ خوراڪ ۽ ووٽرن کي آڻڻ نيٺ جو بندوبست وڏيري علي محمد ٿي ڪيو ۽ جڏهن اليڪشن پوري ٿي ته ٻه سندس ساٿ هاري ڪاميٽيءَ سان رهندو آيو، جيتوڻيڪ سندس آڳاٽو دوست قاضي فضل الله هو ۽ هن وٽ به پيرو نه پڳائين.

اهڙا وڏيرا ملڻ مشڪل. هونءَ کي وڏيرا جي مدد ڪندا به ته سڙ دفعا جٽائيندا ته اسان توهان لاءِ هي ڪيو..... هو ڪيو.....

علي محمد عباسي هڪ هفتيوار اخبار ۽ پريس جو مالڪ به هو، جتان هو ”العباس“ نالي رسالو ڪڍندو هو. اها اخبار به هارين جي ڪاز (CAUSE) لاءِ مخصوص هئي.

پاڪستان بڻجڻ کانپوءِ به علي محمد عباسي ڪجهه وقت زندهه رهيو ۽ هارين جي هلچل ۾ تمام چڱو رول ادا ڪندو رهيو.

۱۹۴۶ع ۾ هڪ ٽريڪٽر ورتائين، جنهن تي چڙهي وليدن مان لاڙڪاڻي

حاجيءَ جي دڪان تي ايندو هو، وري شام جو ٽريڪٽر تي چڙهي ڳوٺ ويندو هو. ٽريڪٽر هن لاءِ هر ڪاهڻ جو ڪم گهٽ پر چڙهيءَ جو ڪم وڌيڪ ڏيندو هو، جو ڪم وڌيڪ اڇڪلھ ڪارين مان وٺندا آهن، سو هو ٽريڪٽر مان وٺندو هو.

هي اهو زمانو هو، جنهن ۾ لاڙڪاڻي شهر ۾ صرف ٻه يا ٽي ڪارون هيون، جن مان ٻه پٽن جون ۽ هڪ خانبهادر ايوب خان ڪهڙي جي. باقي وڌيڪ تانگن تي ايندا ويندا هئا. صرف علي محمد ئي پنهنجي ٽريڪٽر کي تانگو ۽ ڪار ڪري استعمال ڪندو هو.

نه عهدي جي لالچ ۽ نه مشهوريءَ جي، علي محمد پنهنجي وڙان ۽ هڙان هلچل سان ساٿ ڏيندو رهيو. |

رئيس بروهي

رئيس بروهيءَ سان منهنجي ملاقات پهريون دفعو ۱۹۴۵ع ۾ ٿي، جڏهن مان ۽ گوپند مالهي گڏجي سنڌ جي دؤري تي نڪتا هئاسون. چو ته ”نئين دنيا“ لاءِ اوريجنل مواد ۽ اصلوڪيون لکيل ڪهاڻيون ڇپائڻ لاءِ حاصل ڪرڻيون هيون ۽ ”نئين دنيا“ کي هلائڻ لاءِ ڪجهه پئسا به ڪٺا ڪرڻا هئا. حيدرآباد مان اسان جي پائي ڀرتاب، ديب چندر، حيدر بخش جتوئي (جنهن جي گهر ۾ اسين تڪيل هئاسون) ڪجهه مواد ۽ ڪجهه قنڊس ڪٺا ڪري اسان لنڊو پهتاسي. جتي ڊاڪٽر وشنڊاس شوداساڻي (سوشيالاجيءَ ۾ پي ايڇ ڊي) پنهنجي خاندان جي طرفان زمينداري سنڀالي رهيو هو. ڊاڪٽر وشنڊاس هڪ عجيب شخصيت هو. هن سان منهنجي ملاقات پهريون دفعو ۱۹۴۱ع ۾ ٿي چڪي هئي، چو ته هو پروفيسر گهنشام جو پيءُ هو (جيڪو ڪانگريس پارٽيءَ جو ليڊر ۽ آپوزيشن جو ليڊر هيو) ۽ سندري شوداساڻي، جيڪا منهنجي ڪنهن زماني ۾ ڪلاس فيلو رهي چڪي هئي، تنهن جو ڇاچو هو. شانتينڪيٽن کان واپس اچڻ کانپوءِ ساڻس اڪثر ملاقات ٿيندي رهندي هئي ۽ ساڻس ڪجهه ڪچهريون ڪراچي جيل ۾ پڻ ٿيون هيون ۽ ان کانپوءِ حيدرآباد جي سينٽرل جيل ۾ ٿيون هيون. پر اڄوڪي سلسلي ۾ مان پنهنجي

ڪامريڊ رئيس بروهيءَ کي ياد ڪرڻ ٿو چاهيان.

رئيس بروهي هڪ بلڪل اڻڄڻيل، سٺي قسم جو هاري ۽ ڊاڪٽر
وشنداس جو ڪمدار هو ۽ ڪنهن حد تائين هن جي سياسي خيالن کان متاثر
هوندو هو. جڏهن اسان لنڊو پهتاسون ته ڊاڪٽر وشنداس اسان لاءِ هڪ
شاهانو انتظام ڪيو. رات گذارڻ کان پوءِ ٻئي ڏينهن تي، اسان پنهنجي ماڳ
تي پهچي سندس وڏي ڏهه هزار ايڪڙن واري زمينداريءَ جي مختلف ڳوٺن ۾
وياسون ۽ اتي پهريون اسٽاپ رئيس بروهيءَ جو ڳوٺ ميراچن هيو. درياھ
جي هن ڀر الهندي پاسي به مان ڪيتريون ئي هارين جون تقريبات ڏسي
چڪو هوس، پر جيڪو شاندار استقبال ڊاڪٽر وشنداس ۽ سندس مهمانن
لاءِ رئيس بروهيءَ جي ڳوٺ چوڌاريءَ واري ڳوٺاڻن ڪيو، شايد ان زماني ۾
وڏا مير به نه ڪري سگهيا هئا. اتي هڪ لائڊيءَ ۾ ڊزن کن وڏا (جمن)
مڪڻ جي چاڻن ۽ ماکيءَ سان ڀريل حاضر هئا ۽ ڪڻڪ جون ڊگڙيون ۽
ٻاجهر جون مانيون گلن سان سنيگارييل پنڊين ۾ پيون هيون. اسان ٻئي جوان
هئاسون، کائڻ پيئڻ جا شوقين، تنهن هوندي به تمام گهٽ ماني، ڪجهه
مڪڻ ۽ ماکي ان مٿان رکي ناشتو ڪيوسون. هيءَ عجيب رسم هڪ
جاگيرداري دؤر جي ۽ وڏي زمينداري دؤر جي ياد ڏياريندي آهي. ساڳئي وقت
ان وقت جي سنڌ جي ڳوٺن جي مهمان نوازي ۽ خوشحاليءَ جي پڻ نشاندهي
ڪري ٿي. ان وقت واقعي ماڻهو مڪڻ ۽ ماکي کائيندا هئا ۽ ايترو مڪڻ ۽ ماکي
ٿيندي هئي، جو ان جي ان وقت ڪا خاص قيمت ڪانه هئي.

رئيس بروهيءَ سان مختصر ڳالهيون ٿيون، رئيس بروهي هڪ تنگ
ٿاڻيد (Tongue-Tied) گهٽ ڳالهائيندڙ ماڻهو هو. هو پنهنجي جذبات جو پورو
اظهار لفظن ۾ ڪري نه سگهيو. پر اسان جيڪي ڳالهيون هن سان ڪيون،
تنهن کانپوءِ هو هڪ ٻرندڙ آلي وانگر ٿي اُڀريو ۽ ڪجهه وقت کانپوءِ
سرهاري ۾ جيڪا هاري ڪانفرنس ٿي، تنهن ۾ هن باقاعدي نه صرف هاري
ڪاميٽيءَ ۾ شرڪت ڪئي، پر هو ساڳئي وقت هاري ڪاميٽيءَ جو روح روان
به ٿي ويو ۽ هن گهٽ ۾ گهٽ چار پيڙهيون هاري ورڪرن جون پيدا ڪيون
۽ ميراچن، لنڊو، سرهاري ۽ نواب شاھ ضلعي ۾ ايندي ويندي اسانجي
ڪامريڊن جو آڏو ٿي ويا.

پاڪستان کانپوءِ جي غير سلامتيءَ وارين حالتن سبب ڊاڪٽر وشنڊاس جي ساري زمينداريءَ جو ڪنهن حد تائين بار رئيس بروهيءَ سنڀاليو. ڪجهه زمينون هن کي ليز تي بحالي هاريءَ جي مليون، جيتوڻيڪ خاصو وقت هو زمين جو خانگي ڪسٽوڊين ٿي رهيو، ڊاڪٽر وشنڊاس جو حصو هو سنڀاليندو رهيو. ڇو ته هن اميد نه لائي هئي ته سندس پيارو سرپرست ۽ سندس دوست مددگار ۽ ساٿي ڊاڪٽر وشنڊاس موتي ايندو. جنهن وقت ۱۹۵۴ع ۾ پارٽيءَ جي تنظيم جي سلسلي ۾ هڪ رات رئيس بروهيءَ جي ڳوٺ ۾ گذاريو. ڏٺو ته رئيس بروهي ۾ چار سرنهن جي مضبوط ڪاٺ جون ڪرسيون ٺهرايون هيون ۽ سندس دسترخوان طور اهو ساڳيوئي مڪن، ماڪي، ڪامريڊن کي حال حاضر ڪندو هو. مون تفصيلي طرح ڪانئس، سندس هاري تحريڪ ۾ شامل ٿيڻ جو پڇيو، چيائين ”جنهن وقت سرهاريءَ ۾ هاري ڪانفرنس ٿي رهي هئي، مان ايڏي جذبي ۽ امنگ سان ٽپو ڏئي اسٽيج تي آيو هوس ۽ سمجهير پئي ته آءٌ پنهنجي جذبات کي ائين ڇيڪ ڇڏي ڏيندس ۽ جيڪي ظالمن ظلم ڪيا آهن، انهن کي ائين تباھ ڪندس. پر لفظن منهنجو ساٿ نه ڏنو هو ۽ مان جذبات ۾ صرف اهو اعلان ڪري ويهي رهيس ته، ”مان توهان جو ساٿي آهيان، هر طرح جو ساٿ ڏيندس، مرڻ گهڙيءَ تائين“ هيءُ ابتدا هئي رئيس بروهيءَ جي سياست ۽ هاري تحريڪ ۾ شامل ٿيڻ جي.

ان بعد مون تحريڪ جي سلسلي ۾ ڪڏهن سنڌ، ڪڏهن پنجاب ڪڏهن جيل، ڪڏهن ڳوٺ ۾ نظربند ٿي وقت گذاريو. پر رئيس بروهي ۽ سندس اڌ ڌڙن پٽن جي سلسلي ۾ خبرون پڌندو رهيس. پڌر ته ڪامريڊ عزيز سلام بخاري، جنهن کي مون ئي ۱۹۵۴ع جي آخر ۾ نوابشاهه ۾ پارٽي ۽ هاري ڪاميٽيءَ جي ڪم ڪرڻ لاءِ موڪليو هو، رئيس بروهيءَ جو ساٿي ٿي ويو هو ته زبردست هارين جو اجتماع ٿيو هو ۽ رئيس بروهي، ان سڄيءَ تحريڪ جو سرواڻ هو. الائي تحريڪ انهيءَ لاءِ هلائي وئي هئي ته جيڪا به زمين هندو ڇڏي ويا آهن، اها مهاجرن کي الائي ڪرڻ بدران سنڌي هارين کي ملي. جيڪي پشتپاڻي ان زمين تي پوکي راهي ڪندا رهيا آهن ۽ ان کي سرسبز رکيو هئائون ۽ جنهن زمين اندر سنڌي هارين جو پيڙهي به

پيڙهي پگهر ۽ رت شامل هو، اها زمين انهن کي ڏني وڃي. هن ميڙ ۾ پاشانيءَ ۽ ميان افتخار الدين جي اچڻ سان ڪيترا اندر گرائونڊ ڪامريڊ، اتي پهتا ۽ جيتري قدر مونکي ياد پوي ٿو ته تقريبن ساريءَ سنڌ جي ليڊر شپ، هاري ڪاميٽيءَ جا وڏا ننڍا اڳواڻ، مولوي نذير حسين جتوئي، حيدر بخش جتوئي، جي. ايم. سيد، ڪامريڊ مولوي محمود معاذ، قاضي فيض محمد، ڪامريڊ سائين عزيز الله، حسن ناصر به اتي پهتا هئا ۽ ڪيترا بنگالي به سنڌ اسيمبلي ۽ قومي اسيمبليءَ جا ايم. اين. ايز هئا، سي به انهيءَ جلوسي ۾ شامل ٿيا هئا. ميٽنگون سرهاري ۽ نوابشاهه ۾ ٿيون.

عجب جهڙي ڳالهه آهي ته ايڇ. ايم. خواجہ، جيڪو ان وقت ڊسٽرڪٽ هاءِ اسڪول ۽ ولز هاءِ اسڪول جو هيڊ ماستر ۽ سرپرست هو ۽ شايد ولس ڪاليج جو پرنسپال به ٿي چڪو هو، تمام سرگرميءَ سان ان وقت جلسن کي منظم ڪرڻ ۾ تعاون ڪيو. مون کي هن وقت جن شخصن جي ياد اچي ٿي، انهن مان ڪامريڊ رئيس بروهيءَ کي ياد ڪرڻ تو چاهيان.

رئيس بروهي لاڳيتو هاري ڪاميٽيءَ جي مختلف ڌڙي بندين ۽ ٽنڊڙ ٽنڊڙ سلسلن ۾ هميشه اڪثريت جو ساٿ ڏيندو هو ۽ پنهنجي سنگت جي صلاح ۽ ساٿ سان هن ان علائقي جي اندر تحريڪ کي قائل رکيو ۽ وڌايو. مان سندس ايمانداري ۽ تنظيمي صلاحيتن جو وڏو قدردان رهيس ڇو ته هڪاڻيڙهيل هاري ٿي ڪري به، هن پنهنجي علائقي ۾ نه صرف هڪ پوري پيڙهي هاري ورڪرن جي پيدا ڪئي، جنهن ۾ سندس پٽ پائيتا ۽ تر جا ڪيترائي سياسي ڪارڪن هئا، اڃا به انهن ذريعي ايندڙ پيڙهين تي اثر وڌو. نبي بخش مشهور هاري ورڪر پنهنجي پوري عمر لنڊي ۾ رهيو ۽ تحريڪ ۾ سندس ساٿ ڏنو.

ڊاڪٽر هاسارام، جيڪو پاڪستان کان اڳ ضلعي نوابشاهه ۾ هاري ڪاميٽيءَ ۽ پارٽيءَ جو سرواڻ هو، تنهن به رئيس بروهيءَ کي وڏو همٿايو هن نيٺ هاري ڪارڪن جي اچڻ سان جيڪو ٽيون سلسلو هارين جي اچڻ جو هاري ڪاميٽيءَ اندر شامل ٿيڻ سان شروع ٿيو، اهو سلسلو هن وقت بند ٿي ويو آهي. هاري ميٽنگن ۾ ڪٿي اچن ٿا، پر جيڪي اسانجا تنظيمي سيل، جماعتون، هاري ڪاميٽيءَ جي هڪ منظم، طاقتور سياسي پليٽ فارم جي

حيثيت ڪامريڊ حيدر بخش جتوئيءَ جي وقت ۾ ۽ ان کان اڳ ۾ هئي، اهڙي پوءِ ڪونه ڏني.

هاري ڪميٽي جڏهن ڪامريڊ عبدالقادر جي ليڊرشپ ۾ وڌي، اُپري ۽ اليڪشن ۾ حصو ورتو. هلچلون هلايون ۽ پوري ترقي پسند سياست کي هٿي ڏني. انهن ۾ رئيس بروهي هڪ سائينڪو، پاڻ کي نه پڏائيندڙ، ايماندار، پنهنجي وس آهر پوري مالي، کاڌ پيٽ ۽ ڪيترن انڊر گرائونڊ ڪامريڊن کي پالڻ جو ڪم ڪيو. مونکي ياد آهي ته آڪٽوبر ۱۹۵۲ع ۾ مونکي جڏهن لاهور گهرايو ويو ته اتي جي سمورن ڪامريڊن کي ياد هو ته هنن پنهنجو روپوشيءَ وارو سارو ڏکيو وقت ميراڇن ۾ رئيس بروهيءَ وٽ گذاريو هو. ڪامريڊ سائپرين جيڪو ان زماني ۾ پارٽيءَ ۾ چوٽيءَ جو ڪارڪن هو، اڃا حال حيات آهي، هن کي ڪجهه وقت لاءِ پنجاب مان غائب رهڻو هو، ڇو ته پوليس هن جي پٺيان هئي، هن اهو عرصو سنڌ ۾ گذاريو ۽ ميراڇن ۾ رئيس بروهيءَ وٽ گذاريو. هن به اتي تحريڪ کي وڌايو، جيتريقدر مونکي ياد پوي ٿو ته ڪامريڊ شرف علي، عزيز الله، عبدالسلام بخاري ۽ پنجاب جو هڪڙو ڪامريڊ، جيڪو اڄ تائين ليفٽيسٽ تحريڪن ۾ سرگرم آهي ۽ پي. اين. پي. جو محمد اشرف ڳچ وقت نوابشاهه ۾ ميراڇن ۾ انڊر گرائونڊ رهيو. رئيس بروهيءَ جي باري ۾ انٽيليجنس کي به اهو شڪ نه رهندو هو ته ڪو هو پنهنجي ڳوٺ اندر ايڏين وڏين شخصيتن کي ڪاروائي پيئاري، لڪائي ۽ تحريڪ جي ڪنهن طريقي سان آبپاري ڪري رهيو هو. رئيس بروهي چڱو خاصو زميندار ٿي ويو هو. ڦٽين جو ڪارخانو وڌائي پنهنجي سيني پٽن کي تمام سٺي تعليم ڏيارين ۽ انهن مان اڄ ڪيترا ڊاڪٽر ۽ انجنيئر آهن، پر اڄ به انهن مان سندس ڪي عزيز هاريو ڪري رهيا آهن ۽ زمين ڪيڙي رهيا آهن ۽ ميراڇن کي اڃا به آباد رکندا اچن.

۱۹۸۵ع يا ۱۹۸۶ع ۾ اوچتو رئيس بروهي مون وٽ لاڙڪاڻي ۾ آيو ۽ هن مونکي ياد ڏياريو ته مون کيس ان سياسي تحريڪ ۾ آندو هو ۽ اڄ به هن کي منهنجي لاءِ پنهنجي دل جي اندر تمام گهڻي محبت ۽ قرب هو. هو صرف اهو پڇڻ آيو هو ته اڄ هو ڪنهن سان ملي ڪم ڪري؟ ڪيئن ڪم ڪري ۽ ڪهڙي طرح ههه پنهنجي موجوده حيثيت ۾ ڪارائتو ٿي سگهي ٿو؟

مون کيس انجام ڏنو ته مان ايندس ۽ وري قرب جون ڪچهريون ڪنداسون ۽ دوستن کي ڪڻو ڪري، صلاح مشورو ڪري، گڏجي هاري ڪاميٽيءَ کي سرگرم ڪرڻ جي لاءِ ڪوشش ڪنداسون. مان اهو انجام پورو ڪري نه سگهيس ۽ افسوس آهي ته رئيس بروهي ائين اوچتو گذاري ويو. اسان جي تحريڪ جا هي گمنام سپاهي، جن پنهنجي زندگي جو وڏو حصو بنا پنهنجي تشهير ۽ پڌاڻن جي گذاريو ۽ تحريڪ جي آبياري ڪئي. ان کي سِرَ جي سَتَ ڏئي بچايو ۽ اهي ڪامريڊ جيڪي اسانجي تحريڪ جي هلائڻ لاءِ ضروري هئا، انهن کي پنهنجي وسيلن، ذريعن، خون، پگهر سان زندهه رکيو. تحريڪ کي وڌائيندي لات برندي رکي، اهڙن ماڻهن کي اسانکي وسارڻ نه ڪپي.

چوٽيءَ جا وڏا ليڊر، جن جا نالا اخبارن ۾ ايندا رهيا ۽ جن کي اڄ به مختلف تحريڪن جي سلسلي ۾ ياد ڪن ٿا، پر هي جُزَ وقتي ڪارڪن ۽ همدرد، جن کانسواءِ ڪابه تحريڪ هلي نٿي سگهي. هي آهي سرون آهن، جيڪي ڪنهن به محلات جي اڏاڻڻ لاءِ ضروري ٿينديون آهن. اهڙا ئي بنيادي ڪارڪن، جي هڪ سِرَ جو ڪم ڏيندا آهن، پر سندن کانسواءِ تاج محل اڏجي نه سگهيو ۽ ورڪرن کانسواءِ ڪا وڏي تحريڪ اڳتي وڌي نه سگهندي. رئيس بروهي هڪ شفيق دوست، سچو ڪامريڊ، سٺو مڙس، ايماندار ساٿي ۽ پنهنجي اولاد لاءِ پارس هو. ضرورت آهي ته اسانجون هاري، مزدور ۽ غريب مسڪين جي زندگيءَ کي سڌارڻ لاءِ جدوجهد ڪندڙ پُشتون، اهڙن ورڪرن کي ياد ڪنديون رهن. انهن جي ياد ۾ ميڙاڪا ڪنديون رهن. اسان پنهنجي اصل مقصد ۽ ڪاز کي تڏهن ياد رکي سگهنداسون، ته ڪهڙي طريقي سان ڪهڙين ڏکين حالتن ۾ جيئن جو هنن طريقي ڪار ڪڍيو ۽ ڪهڙيءَ طرح تحريڪن جي آبياري ڪرڻ جو سلسلو برقرار رکيو.

رئيس بروهيءَ کي نوابشاهه جا اڪثر هاري ورڪر اڄ به ياد ڪندا آهن پر ضرورت آهي ته هن جي باري ۾ وڌيڪ تفصيلي مواد سندس پوين، ساٿين، جن سان نوابشاهه ۾ هن گڏجي ڪم ڪيو ۽ جن کان هن امنگ حاصل ڪئي ۽ جن کي پوءِ هن به متاثر ڪيو. انهن کان پڇي، سهيڙجي ۽ موجوده ڪارڪن تائين پهچائجي ته تحريڪ کي تهاڻ ئي هتي ملي.

اهڙا ڪيئي ماڻهو، جيڪي ٿورو ڪي گهڻو هن سان واسطو رکندڙ هئا،
 انهن کان سندس باري ۾ پڇڻ ڪبي. رئيس پروهي هڪ ادارو هو ۽ ضرورت
 آهي ته هن اداري کي ۽ سندس تحريڪ کي نوابشاهه ۽ سنڌ جي اندر جيڪي
 هاري تحريڪون، الائي تحريڪون، ڪميونسٽ تحريڪون هليون، جن ۾
 هن سرگرم ٿي حصو ورتو ۽ جيڪو پنهنجي وٽ کان وڌيڪ ڪم ڪيو ۽
 سرگرمي ڏيکاري، ضرورت آهي ته اسان انهن کي ياد ڪيون ۽ اهڙائي ورڪر
 اڄ به هاري تحريڪ ۾ پيدا ڪيون. ڇو ته انهن جي اسان کي سخت ضرورت آهي.

حاجي عبدالستار

۱۹۴۹ع ۾ ڪراچي جيل ۾ هڪ ”نظر بند“ (Detenue) حاجي عبدالستار دهليءَ وارو ٻه اسان سان گڏ هو. توراني چهرو، ڏن تائين ڏاڙهي، نرڙ تي نڪ نمازيءَ وارو نشان. اڪثر گرم سوت، گرم قميص ۽ تنهن مٿان تمام وڏي بچ وارو سٿيئر پائيندو هو، جيڪو سندس ٻلي جي چوڌاري پيو ٿي هڪ نور وانگر ويڙهيو پيو هوندو هوس. عمر اٽڪل پنجهٺ ورهيه هئس.

حاجي عبدالستار کي اڪثر جيل جا آفيسر وڏي عزت ۽ احترام سان ڏسندا هئا ۽ سندس شاهه خرچيءَ جي جيل اندر هاڪ هئي ۽ ڪيترن ئي غريب قيدين کي سندس طرفان کاڌو پهچايو ويندو هو پاڻ به کائڻ جو ملهه هو. چو ته ڏيابيطس جو مريض هو ۽ سندس چواڻي ته ٻه وڏا فن باڪس سندس خوراڪ لاءِ بلڪل ضروري هئا: جيل جي ڊاڪٽر قريشيءَ تي به اهڙو جادوئي اثر هوس، جو راشن ۾ کير، گوشت ۽ انڊا هن کي حسب ضرورت ملندا رهندا هئا. جيل اندر سندس گهر واري ملاقات لاءِ ايندي هئي ته خاص انتظام ڪري خلاصي ڪمري ۾ کين ويهاريو ويندو هو. خانگي طرح معلوم ٿيو ته هو ڪراچيءَ جي ڏوهارين جو بادشاهه ۽

سمگلنگ، جوڻا جي اڏڻ جي نال ۽ ٻين ڪيترن لڪل ڪاروبارن مان ڪيس لکين رپيا آمدني هئي. سندس رسائي پاڪستان حڪومت جي سيڪريٽرين وغيره تائين هئي. هو فخر ۽ چوندو هو ته، ”قائداعظم محمد علي جناح جو دهليءَ ۾ باڊي گارڊ رهي چڪو آهيان.“

ڪامريڊ شرف علي، جيڪو وڙ وڙ آزاد ٿي ۽ وري گرفتار ٿي جيل ۾ ايندو رهندو هو، هن دفعي نيٺ هڪ سال جي سزا وٺي جيل ۾ آيو هو. هن جي ڊيوٽي ڊاڪٽر قريشيءَ اسپتال ۾ لڳائي هئي ۽ شرف عليءَ کي اسپتال جي قيدي ڪمپائونڊر جي حيثيت ۾، هر وارڊ ۾ رسائي حاصل هئي. هن جو چوڻ هو ته حاجي عبدالستار وڏي پراسرار شخصيت آهي ۽ سندس ڪوئي (بنگلوا) انڌن جي اسڪول سامهون ۽ اوڀر مندر جي پاسي ۾ هئي، جا ڪوئي هڪ مشهور ڪانگريسي ليڊر وزيرائيءَ جي هئي ۽ پاڪستان ٺهڻ کانپوءِ ڇڏيل ملڪيت طور حاجي عبدالستار کي الات ڪئي وئي هئي.

اوچتو هڪ ڏينهن غفور شاهه (پٺاڻ) کي سي ڪلاس مان ڪڍي اسانجي پاسي ۾ ٽن ڪولين واري قاسمي گهاٽ ۾ آندو ويو. معلوم ٿيو ته غفور شاهه سي ڪلاس ۾ وڏو فساد ڪڙو ڪيو هو ۽ جيتوڻيڪ هو ڪنهن اخلاقي ڏوهه ۾ جهليل هو، پر سٺو مقرر ۽ ليڊر ٿاڻيپ جو هئڻ ڪري، هن سي ڪلاس ۾ خاصو بغاغو مڃايو هو، جنهن ڪري جيل جي سپرنٽينڊنٽ ڪارڊيرو راتو واه ڪيس ڪاري چڪر مان ڪڍي اچي قاسمي گهاٽ ۾ واڙيو هو. ٻن ٽن ڏينهن کانپوءِ گهمندي ڦرندي منهنجي ملاقات غفور شاهه سان ٿي. پڇا ڪرڻ تي معلوم ٿيو ته هو حاجي عبدالستار جو ملازم، باڊي گارڊ ۽ چوڪيدار هو. سوا ڇهه فوٽو، خوبصورت، تندرست ۽ سگهارو غفور شاهه، حاجي عبدالستار جو محافظ ڇا لاءِ هو؟ ان جي خبر پوءِ غفور شاهه کان تفصيلي ملاقات ۾ پئي. هتي ايترو چوڻ ڪافي ٿيندو ته غفور شاهه سندس جوڻا جي اڏڻ تان نال اوڳاڙڻ وارو ملازم هو.

اسان کي (جيڪي ڇهه ڪامريڊ گڏ هئاسون) نظربنديءَ جا ڇهه مهينا پورا ٿيڻ تي ڪراچيءَ جي ايڊمنسٽريٽر هاشم رضا وٽ پيش ڪيو ويندو هو ۽ وڌيڪ ڇهه مهينا نظربنديءَ جو مدو وڌائڻ کان اڳ سيد هاشم رضا، اسان کي پاڻ وٽ گهرائي، سٺي چانهه پيئاريندو هو ۽ جيل جو حال احوال پڇڻ وٺندو

هو. هڪ دفعي اوچتو پڇا ڪيائين ته، ”حاجي عبدالستار ڪهڙي حال ۾ آهي؟“
 مون حاجي عبدالستار جي پس منظر بابت اڻڄاڻائي ڏيکاري، پر چيو
 مانس ته، ”اسانجي وارڊ ۾ ته هو بلڪل عزت ۽ احترام لائق سمجهيو ويندو
 آهي ۽ سندس چوڻ آهي ته هو جناح صاحب جو باڊي گارڊ رهي چڪو آهي.“
 مون هاشم رضا کان پڇيو ته، ”حاجي عبدالستار کي ڇا جي لاءِ واڙيو
 هئائين.“ کلي چيائين ته، ”هو ڪراچيءَ ۾ ڏوهارين جو بادشاهه آهي. سندس
 خلاف ثبوت نه هئڻ ڪري کيس پاڪستان سڀيتي ايڪٽ ۾ اندر ڪيو ويو
 هو.“ هاشم رضا ٻڌايو ته: ”واقعي حاجي عبدالستار دهليءَ ۾ جناح صاحب
 جو ٽن مهينن لاءِ باڊي گارڊ رهي چڪو هو.“ وڌيڪ ٻڌايائين ته: ”هو
 پندرهن خونن جي ڪيسن ۾ گرفتار ٿيو هو، پر هميشه کيس شڪ جو فائدو
 ڏئي آزاد ڪيو ويو هو.“

اسان لاءِ حاجي عبدالستار جي باري ۾ هيءَ ڄاڻ بلڪل نئين هئي، ڇو ته
 اسان کيس هڪ متقي، پرهيزگار ۽ نيڪ نمازيءَ جي حيثيت سان ڄاڻندا
 هئاسون. هن خبر ملڻ کان پوءِ اسان ٿورو وڌيڪ چؤڪس ٿياسون، پوءِ
 شرف عليءَ جي ذريعي معلوم ٿيو ته حاجي عبدالستار کي روزانو لڪل
 طريقي سان پنهنجي ڏوهاري سلطنت جي باري ۾ خفيه رپورٽون پهچنديون
 رهنديون هيون ۽ سندس هٿ ايڏا ڊگها هئا، جو اندر ويٺي به هو ڊزن نوان
 ڏوھ ٻاهر ڪرائي رهيو هو.

حاجي عبدالستار ڇهن مهينن کان به اڳ آزاد ٿي ويو، ڇو ته هن جا
 سرپرست ۽ لاڳاپيل شخص حڪومت اندر ويٺا هئا. هو ڪنهن وڏي پوليس
 آفيسر جي اشڪنجي ۾ ڦاسي اندر آيو هو ۽ ”غلط فهمي“ دور ڪرائڻ ۾
 کيس ڇهه مهينا لڳي ويا هئا.

آڪٽوبر ۱۹۵۸ع واري ايوبِي مارشل لاءِ ۾ حاجي عبدالستار جي
 گرفتاري وري به ٿي ۽ ڄاڻايو ويو ته هو اسڪندر مرزا جي تپيدارن مان هو،
 پر ان دؤر جي باري ۾ مان ذاتي ڄاڻ نٿو رکان، ڇو ته منهنجو سمورو وقت
 حيدرآباد جيل، لاهور قلعو ۽ ڳوٺ ۾ نظربنديءَ ۾ گذريو.

حاجي عبدالستار منهنجي ڄاڻ مطابق گهڻو وقت ٿيو، فوت ٿي ويو آهي.
 اڄوڪيون جيڪي مافياڻون اسانجي ملڪ ۾ هلي رهيون آهن، حاجي
 عبدالستار کي انهن جي پشور، مهاڳ يا تمهيد سمجهڻ گهرجي. .... !!

برداشتني

۱۹۴۹ع ڌاري ڪراچي جيل ۾ موٽڪي جيڪو مشقتي (Convict assistant) مليو، نهايت ننڍي قد جو، سنهڙو ۽ ڪمزور ماڻهو هو. کيس سائيڪل چوريءَ جي ڏوه ۾ ڇهه مهينا سي ڪلاس جي سزا ملي هئي. اسان اي ۽ بي ڪلاس وارن کي اڪثر اهڙا مشقتي ڏيندا هئا، جن جي سزا گهٽ هوندي هئي. هو تندهيءَ سان ڪمري جي صفائي ڪري، گادو پيتو جيل جي بورچيخاني مان آيل، گرم ڪري ڏاتا، توري ادرڪ ۽ ساوا مصالحا ملائي گاڏي کي اڃا به لڏيد پٽائيندو هو. جيل ۾ نڪمٽائيءَ سبب ڇانهه جو دور تقريبن سارو ڏينهن هلندو رهندو آهي. ڪڏهن ڇانهه منهنجي طرفان، ڪڏهن ميجر زبديءَ طرفان، ڪڏهن آدم سمٿ طرفان (پاڪستان جو پهريون شهري هوايزيءَ جو ڊائريڪٽر) ڪڏهن حاجي عبدالستار طرفان ته ڪڏهن وري يوسف گلزئيءَ طرفان ٿيندي هئي. بيلڪل نيڪمٽا ۽ خالي دماغ شخص تاس جا پتا ڪٿي وقت پٽائيندا هئا ته اسان وري ٻاهران ڳهرايل مان ڇڪست ڪتاب ۽ هندستان پاڪستان جي تاريخ ٿي موجود ڪتاب پڙهندا رهندا هئاسون.

هڪ ڏينهن منهنجو برداشتي (مشقتيءَ کي برداشتي به چوندا آهن)

استو ٿي ڄاڻه ٺاهيندي سڌ ڪا پري روئي رهيو هو. مون اڪثر ڏٺو هو ته هو ڪهڙو نه صاف سترو شخص هو، جيڪو پنهنجا جيل جا ڪپڙا به بلڪل صاف ڌوٽل پائيندو هو. مون سندس روئڻ جو خاص سبب پڇڻ جي ضرورت محسوس نه ڪئي، ڇو ته عام شريف قيدي اڪثر روئندا ئي رهندا آهن ۽ ڪڏهن آهن پري افسوس جا شوڪارا ڪيندا آهن.

هڪ ڏينهن مون سندس دل وٺڻ لاءِ سندس ڪيس جي باري ۾ پڇيو ته روئي سڌ ڪن وڃ ۾ سڄو داستان بيان ڪيائين، چيائين، ”مان هڪڙو ننڍڙو پرچون (ريزڪي) جو دڪاندار آهيان، پٽ کي دڪان تي ڇڏي، اٿو، ڪپهه، چانور، چيڙ، هر شيءِ بازار مان ٻڌي اڳهه تي حريد ڪري دڪان لاءِ آڻيندو هوس. چڪو گذر پئي ٿيو. پوءِ پنهنجي جوان پٽ کي پرڻائي، پنهنجي پيءُ جي ڌيءَ کي نهن ڪري وٺي آيس. مهينو ڏيڍ خير سان گذريو، نهن نئين پرڻائي ٿي وئي ۽ هاڻي پنهنجي سس کي ڪم ڪار ۾ پائمرادوئي هٿ وٺڻ لڳي. پر منهنجي گهر واري منهنجي نهن مان ويڪون ڪڍڻ لڳي ۽ اڪثر ٻنهي جي وچ ۾ جهيڙو ٿيڻ لڳو. نهن خوشحال گهراڻي جي هئي ۽ ڪجهه تعليم به هئس، پر منهنجي زال طعنا تنڪا هڻي هن کي مچرائي وجهندي هئي.“

”امن امان ۽ سک سان گذارو ڪرڻ لاءِ مون اڪثر پنهنجي زال کي چيڻيو ۽ پنهنجي نهن کي امر، ڌي، پٽ چئي، منت ڪري، پڇاڙيءَ جو هٿ جوڙي سسڻ طرفان معافي وٺي جهيڙو ٽاريندو هوس، پر رهندو منهنجي زال منهنجي بي عزتي ڪرڻ شروع ڪئي ته تون خواه مخواهه نهن کي پگيڙي رهيو آهين ۽ نيٺ هو جهل پل جي نه رهندي. سس ۽ نهن جي جهيڙي ٿيڻ گهرو جنگ جي صورت اختيار ڪئي ۽ ٻنهي وچ ۾ ڪچيون گاريون ۽ لڪر پتر پڇڻ جي نوبت پهچي وئي. وري ڪنهن وقت منهنجو پٽ به ماءُ کي پنهنجي زال طرفان ٻلهڻ ٻڌائڻ لڳو. اهڙي حالت ڏسي مان گهر ڇڏي وڃي دڪان ڀيڙو ٿيندو هوس.“

”نيٺ سس نهن جي جهيڙي اهڙي صورت اختيار ڪئي جو وقتي گهر ۾ ماني به تيار نه پئي ملي، جيڪا اڳي هميشه پائيندي سان وقت تي ملندي هئي، ڪڏهن نهن رسي پيڪين گهر پهچي ويندي هئي ته ڪڏهن منهنجي زال

اونڌي منجي ڪيو سوڙ وجهي سمهي بوندي هئي. ايتريقدر جو اسان پٽ ۽ پيءُ پاسي مان پڪوڙا ۽ ڊبل روتي گهرائي پائيءَ چڪو پي ماني ڪاٺڻ لڳاسون. زال کي سمجهائيندو هوس ته وڃي نهنن کي وٺي اچ ته چوندي هئي: ”مان چو وڃان، توڻي دادلو بڻايو اٿس ۽ طرفداري ڪري مٿي تي چاڙهي ڇڏيو اٿس. هاڻي وڃي پاڻ ايلاز ڪري وٺي اچيس.“

”نهنن ويچاري سيپتي هئي، مان اڃا سندس در تي پهچندو هوس ته چوندي هئي، ابا هلاڻ ٿي ۽ هڪدم گڏجي هلي ايندي هئي. پر هن گرم سرد جنگ مونکي به جهوري وڌو هو.“

”هڪ ڏينهن نيرن ڪاٺي پئي پيءُ پٽ دڪان لاءِ سنڀري رهيا هئاسون ته اوچتو ڪنوار ۽ منهنجي گهر واريءَ جي وچ ۾ گارگند شروع ٿي وئي. مونکي دوڪان تي جلد پهچڻو هو. دڪان تي پٽ کي ويهاري مان ٿي سو رپيا سامان خريد ڪرڻ لاءِ، دخل مان ڪيڏي بازار ڏي روانو ٿيس. واٽ تي منهنجو بگل ڦري ويو. سوچيم هيءَ ڪهڙي حياتي آهي! زندگي زهر ٿي وئي آهي! هوڏانهن زال، هوڏانهن نهنن! ورزائو جرمن انگريز جي لڙائي لڳي پئي آهي. ان کان ته وڃي سمنڊ ۾ پاڻ ٻوڙيان يا ترام هيٺان مٽو ڏيان. پر دنيا جي موه نه ڇڏيو. واٽ تي هڪ بينڪ وٽان لنگهي رهيو هوس ته هڪ همراھ سائيڪل تان لهي پارت ڪئي ته پريا مڙس به ٿي منت سائيڪل جي نگهباني ڪجانءِ، مان اجهو ٿو اچان. سائيڪل جي نگهباني ڪندي منهنجي نيت بدلجي وئي، جيئن ئي مالڪ ٻاهر نڪتو ته مان سائيڪل کي سوگهو جهلي بيرواهيءَ سان سائيڪل کي اڳتي اڳتي گهلڻ شروع ڪيو. همراھ چيو ته ميان هي ڇا ٿو ڪرين؟ منهنجي سائيڪل ڇو ٿو ڪاهيو وڃين؟ هن به ڊوڙي اچي سائيڪل ۾ هٿ وجهي ڇڏائڻ جي ڪوشش ڪئي. پر مان جنڙي ٿي سائيڪل کي چنبڙي پيس. ايتري ۾ هن چور چور ڪرڻ شروع ڪيو ته بئڪ وٽ بيٺل سپاهيءَ اچي ٻانهن کان ورتو ۽ چيو ته سائيڪل مالڪ کي ڇو نٿو ڏئين؟ مون چيو مان چور آهيان، سائيڪل مور نه ڏيندس. ڀلي ٿاڻي تي وٺي هل. پوءِ ڏڪيندي مڪيندي ٿاڻي تي وٺي آيا. مالڪ فرياد ڪرڻ نه پئي چاهي. مون قبولداري ڪئي ۽ چيم ته مان سائيڪل جو چور آهيان. مئجسٽريٽ ورائي ورائي چيو ته ابا وڪيل ڪرڻو هجڻي ته تاريخ وٺ. مون چيو نه، مان چور

آهيان. مونکي هڪدم سزا ڏيو. مئجسٽريٽ سمري نموني ۾ کيس هلائي مونکي ڇهه مهينا سخت پورهيو سان سزا ڏئي جيل موڪلي ڏنو ۽ مان گهر جي دوزخ کان نڪري وري به جيل کي هڪ ننڍڙو دوزخ ڀانيو. پهريان ست اٺ ڏينهن ته روئندو رهندو هوس. پر پوءِ پٽ، ننهن ۽ زال ملاقات لاءِ آيا ته دل ڪجهه هلڪي ٿي پئي. مون هنن کي چيو ته گهر ۾ رهڻ کان مان هتي وڌيڪ سڪي آهيان، ڇو ته سڄو ڏينهن جهيڙو ۽ گار گند مان جند چٽي پئي آهي. سٺي ڳالهه اها ٿي آهي ته ننهن ۽ زال جي وچ ۾ في الحال ته صلح ٿي ويو آهي. ڇاڪاڻ ته منهنجي جيل قبول ٿي لاءِ هر هڪ پاڻ کي ڏوهي ٿي پائي.

”توهان جي صحبت ۾ رهندي عزت نفس به موتي آئي آهي ۽ پٺيان تو ته به مهينا کن معافي به ملندي ته ڪل چار مهينا سزا کاتي ٻاهر نڪري ويندس. پر ڊجان تو ته وري مها ڀارت شروع نه ٿي وڃي ۽ منهنجي هيءَ پيڙا اجائي نه وڃي.“

مون کيس چيو ته: ”ميان جيڪو جيل ۾ ڪنهن چوري چڪاريءَ جي ڏوه ۾ هڪ دفعو ايندو آهي ته اهو پوليس جي نظرن ۾ چتر ٿي پوندو آهي ۽ خواه مخواه به ڪنهن نه ڪنهن ڏوه ۾ پوليس ان کي وٺ پڪڙ ڪندي رهندي آهي.“

چيائين، ”هاڻي عمر لاءِ سبق سکي ويو آهيان اميد ته گهر ڀاتين به عمر لاءِ سبق سکيو هوندو، پر جي هاڻي سس ننهن وري پاڻ ۾ جهيڙو ڪيو ته پوءِ پٽ کان جدا ٿي جوءَ کي جدا گهر وري ڏيندس ته ڀلي پئي ٻڌايي ۾ لوڙي.“

ڪجهه ڏينهن کان پوءِ پاڪستان ٺهڻ جي خوشيءَ ۾ وڌيڪ معافي مليس ته همراھ جلديءَ ۾ چٽي ويو ۽ وري جيل ۾ نه آيو. هن قيديءَ جي روئداد ايترو دل تي اڪري وئي آهي، جو هاڻي جڏهن به ڪٿي سس، ننهن جو جهيڙو ٻڌندو يا ڏسندو آهيان ته هي داستان هميشه دل تي تري ايندو آهي.

عبدالڪريم بجلي

عبدالڪريم هڪ چور هو. هو ۱۹۴۹ع ۾ گرمين جي ڏينهن ۾ برداشتي (مشق تي) ٿي مون وٽ آيو. اچڻ سان ئي چيائين ته. ”صوبيدار کي ٽي سئو رپيا ڏئي توهان جي وارد ۾ ديوتِي لڳرائي اٿم. توهان وٽ عيش رهندو. چانهه پائي مفت ۾ بچت سچت جو کاڌو ۽ اي ڪلاس.“

ڪجهه وقت کان پوءِ هو منهنجي حصي ۾ آيو. صفائي، بهاري وغيره جو ڪوڏيو. البت هڪ تڪليف مون وٽ هئس، جو سگريٽ مان نه پيئندو هوس. پر عبدالڪريم کي خوش رکڻ لاءِ هڪ اڌ سگريٽ ”پياگن“ کان اڌارو وٺي کيس ڏيندو هو. پوءِ ته عيش ٿي عيش هوس.

هڪ ڏينهن اخبار ۾ خبر هئي ته ڪنهن سلسلي ۾ ڪراچي ۾ لٽ مار هلي رهي هئي. اها خبر پڙهي اسان ”سياسي“ پاڻ ۾ بحث مباحثي ۾ لڳي وياسون. ٿوري وقت کان پوءِ هو چپ چاپ منهنجي کوليءَ ۾ آيو ۽ چيائين ته ”اهو فساد ڪٿي ٿيو آهي؟“ مون، خبر، ورجائي کيس پڙهي ٻڌائي ته غمگين ٿي ويو. چيو مانس، ”چو، ڏک ٿو ٿيئي ته ماڻهو وڙهن ٿا؟“ چيائين، ”نه بادشاهو ڏک اهو اٿم ته هن وقت پاڻ ٻاهر هجان ها ته پنهنجو به عيش تي وڃي ها... ڪجهه ڦرلٽ جو مال پنهنجي حصي ۾ به اچي ها!“

مان حيران ٿي کيس ٽڪر لکس. چيو مانس، ”کريم! ٻاهر مسلمان پاڻ ۾ وڙهي رهيا آهن. توکي ڪهڙو ڦرلٽ سان .....“ مائهو پاڻ ۾ وڙهن ته اسان دڪانن تان مال سورڻ شروع ڪيون. ٻيو نه ته به ڪنهن جي ڳنڍ ڪبي وٺئون. پوءِ وري ڪجهه هفتن تائين عيش“ مون سنجيدگيءَ سان کانئس زندگيءَ جو احوال وٺڻ شروع ڪيو. چيائين، ”ڪانپور ۾ غريبن جي محلي ۾ ڄائس- ياد ڪونهير ته ڪڏهن ماءُ جي محبت نصيب ٿي. هڪ شخص، جنهن جي لاءِ چوندا هئا ته منهنجو پيءُ هو، اهو ساڙو ڏينهن مون کي پاڻ سان گڏ پنائيندو هو ۽ رات جو ماني ٽڪر ڏيئي، ڪڏهن فوٽ پيريءَ تي ۽ ڪڏهن ڪنهن اونداهي جهوپڙيءَ ۾ پنهنجي پاسي ۾ سمهاري ڇڏيندو هو. جواني آئي ته، ”جيو“، جيب ڪترن جي استاد جي ور چڙهي ويس، جنهن مون کي هٿ جي صفائي سيکاري.“ ائين ڳالهائيندي ڳالهائيندي، هن منهنجي پين، کيسي مان ڪڍي ورتي ۽ مون کي احساس ٿيڻ تڏهن ٿيو جڏهن مون ڪجهه Notes هن متعلق لکڻ چاهيا. مون کيسي ۾ هٿ هنيو ته پين هن پنهنجي کيسي مان ڪڍي پيش ڪئي ۽ اهڙي طرح پنهنجي هٿ جي صفائي جو ڦاٽل ڪري ڇڏيائين.

هو ”ايماندار“ چور هيو. منهنجي ڪابه چوري نه ڪيائين نه ڄانه، نه ڪنڊ، نه آڻو، نه مڪڻ. شايد ائين ئي ڏاڍو پئي رهيو، تنهنڪري چوريءَ جي ضرورت محسوس نه ٿيس. نه ته جيل ۾ اهي شيون اڪثر برداشتي چوري ڪري وڃي سي ڪلاس جي قيدبن کي پرڳڻندا. آهن ۽ ان مان چرس وغيره پيئندا آهن. پر عبدالڪريم چرسي نه هو. انتهائي ڦڙت، تيز رفتار ڪم ڪندڙ ۽ چالاڪ جنهنڪري سندس ٻيو نالو ”بجلي“ به هيو، عبدالڪريم عرف ”بجلي“.

آڪٽوبر ۱۹۴۹ع ۾ سندس ڇهه مهينا سزا پوري ٿيڻي هئي ۽ هو جلد ڇڏڻ وارو هو ته مون کيس نيڪ ٿيڻ جي تلقين ڪرڻ شروع ڪئي، چيو مانس، ”هيڏو هوشيار آهين. هيڏي تنهنجي هٿ جي صفائي! وڃي ڪنهن هٽل ٻوٽل ۾ نوڪري ڪري گذارو ڪجانءِ.“ سندس اکيون چمڪي اٿيون، چيائين، ”جهڙا عيش ڪرايا اٿئي ته اميد ته جلد موٽي ايندس“ ڇڻ کيس آزادي ملڻ تي ڪابه خوشي ڪانه ٿي رهي هئي پر افسوس ٿي رهيو هوس.

چيائين ته، ”سيارو اچي رهيو آهي. ڏاڍو ڏکيو وقت گذرندو، جو سمهن لاءِ جاءِ هائي ڪٿي. ڪنهن ڏاکڻ هيٺان، ڪنهن ورندي ۾ يا ڪنهن اڌ ڊنل جاءِ ڳولڻي پوندي سو به پوليس وارا. ۽ چوڪيدار ننڊ ڪرڻ ڪونه ڏيندا. سائون هوندو آ ته فوت پيريءَ تي يا ڪنهن کلڻي ميدان تي ئي سمهي رات گذاري ڇڏيندو آهيان.“

وري ڦڙتي کاڌائين ۽ چيائين ته، ”ڏاڍو توکان سڪيو آهيان. هائي حلال جو پورهيو ڪري گذاريو.“

۽ پوءِ جلد ئي هو چٽي ويو ۽ ڳوڙها ڳاڙيندي موڪلائڻ آيو. چيائين ته، ”وري نه ايندو....“ پر ٻن هفتن کان پوءِ ئي جيل جي ڪپڙن واري گودام وٽان هوڪرو ڪري. تازيون وڄائي نچڻ شروع ڪيائين ۽ مون کي حيرت نه ٿي ته هو واپس پهچي ويو هو. گنجائش نه هوندي به مون ڪوشش ڪري سندس ديوتڻي پاڻ واري وارڊ ۾ لڳرائي پيڇيو مانس، ”ڇا ٿيو؟“ چيائين ته، ”ڏاڍي ڪوشش ڪيم ته ڪنهن هٽل ۾ بيري جي نوڪري ملي، سو اها ملي به، پر ٻن ٽن ڏينهن کان پوءِ سيٺ ڪڍي ڇڏيو. چيائين پئي ته اڳين چال چلت جو سرتيفڪيٽ آئي ڏي. ڪاڏهون چڱيءَ چال چلت جو سرتيفڪيٽ آڻيان؟ سو هڪ هٽل کان ٻئي، ٻئي کان ٽيون، ٻه ٽي، ٻه ٽي ڏينهن نوڪري ڪري وري سوچيم ته سڀ کان بچڻ لاءِ جيل کان وڌيڪ ٻي موزون جڳهه ڪانه ٿيندي. سو سيٺ جي ڏسندي ڪنڊ ۽ چانهه جا پڙا ٿيلهيءَ ۾ وجهي ٻاهر نڪتس ٿي ته اچي سيٺ جي ٻين ٻيرن پڪڙيو. ۽ چالان ٿي، قبوليداري ڪري، سزا وٺي، سيارو ڪاٽڻ آيو آهيان. اميد ته ٻئي سائون چڱي چال ڪري نڪرندس ۽ سڌڻ جي ڪوشش ڪندس.“

پر عبدالڪريم چٽي ورَ ڪري ايندو رهيو ۽ جڏهن مان ۵۲ ۾ چٽس ته ان وقت تائين هو ڇهون دفعو جيل ۾ اچي چڪو هو. عبدالڪريم بجليءَ لاءِ جيل گهر هو، ڇو ته جيل ۾ کيس ڪپڙا، ماني ۽ سڪون سان رات گذارڻ لاءِ مٿان جيل جي ڇت هئي ۽ سڀ کان بچڻ لاءِ جيل جو ڪمبل. ان کان وڌيڪ هڪ اهڙي انسان کي ڇا ڪبي؟

محمد ملوک عباسي

اسانجي ۱۹۴۶ع واري روور جيپ (Rover Jeep) جيئڻ ئي ڏوڪريءَ کان ٻاهر نڪري دادو ڪئنال جي موريءَ تائين پهتي ته ڊرائيور گاڏيءَ جو رخ گوني ڪنڊ تي ساڄي پاسي ڦيرايو. ڏوڪريءَ جي چنا پل کان ڏکڻ طرف، اسانجي ڳوٺ پنڊيءَ تائين، ٽالهين جو گهاٽو ڇانورو، دادو ڪئنال جي اولاهين ڪڙ سان هوندو هو.

۱۹۶۶ع ۾ هڪ ٻي ايمان ڊسٽرڪٽ فاريست آفيسر نيلام ڪري واڍي ڪرائي اهي پراڻا سائيدار وڻ ختم ڪري ڇڏيا. جيستائين اهي وڻ هئا تيستائين دادو ڪئنال جي ڪڙ بهشت ڏانهن ويندڙ رستو (Road to heaven) معلوم ٿيندي هئي. اڃا اڌ ميل مس پنڌ ڪيوسين ته هڪ وڻ جي اوٽ مان ٻه مڙس نڪري نروار ٿيا. هڪ کي ته مان اڳيئي سڃاڻندو هوس. جنهن جو نالو رانجهو ڪلهوڙو هو. ٻيو رانجهي کان ٻه بت ۾ سوايو ۽ پنيي ڪاري ڏاڙهيءَ سان، جنهن کي مٿي تي اڌ تاڪيو مليل جو پٽڪو ٻڌل هو، سواڳ ڏنل نه هو. هٿ ڏئي گاڏي بهاريائون. هي ڀائوءَ وڏي جا ڪاٽڪو يار هئا.

گاڏي بيهڻ سان، ٻئي يار ٽپو ڏئي، پوئين حصي ۾ بينچ تي اچي ويٺا، جتي مان به ويٺو هوس. نالي پڇڻ تي نئين ماڻهوءَ پنهنجو نالو محمد ملوک

ڪلهوڙو (عباسي) ٻڌايو. اڀاريون لهواريون ڳالهائون ڪندي مون کين چيو ته، ”ٻيلي! هارين سان چو ٿا ظلم ڪيو... چو ٿا هنن جي ڍورن جي چوري ڪيو.....“

محمد ملوڪ جون اکيون اڳيئي ڳاڙهيون هيون، سو هارين جي قبيلي کي هڪ اڻت مار ڳار ڏيندي چوڻ لڳو، ”هنن هارين جي طرفداري ٿو ڪرين..... وڏا جوءِ جا..... آهن.....“

مان چپ ٿي ويس ته متان هارين سان گڏ مونکي نه ڳار ڏئي وجهي. وقت گذرندو رهيو ۽ هنن يارن جي ڪارنامن جي دانھن عرش تائين پهچڻ لڳي ۽ نيٺ ڀاڻو ڪيولرام کي به جلال آيو، سو ۱۱۰ ڪي. پي. ڪي ۾ ٻڌرائي سال لاءِ جيل ۾ روانو ڪرائي ڇڏيائين. اهڙو پندويست ڪيائين، جو هنن جو ڪوئي ضامن ئي ڪونه پيو!

جيل ڪاٽي، ٻئي ٻاهر آيا ته ٻڌڻ ۾ آيو ته محمد ملوڪ سگهڙ تي آيو آهي. ڪيترن خانگي محفلن ۾ ۽ پوءِ تي ويءَ تي محمد ملوڪ هڪ چڱي سگهڙ جي حيثيت سان پاڻ مڃرايو، ۽ اڄ هو سنڌ سگهڙ سنگت جو صدر آهي. محمد ملوڪ جي سڀاءَ ۾ هڪ عجيب ڦيرو اچي ويو. صوفي طبيعت، هر ڪنهن سان قرب، محبت ۽ نورتن سان ملندو آهي ۽ مٿهن ۾ صرف مٿا ٻول، جهيڙي جهلي کان پري. پنهنجي ڳوٺ تسرا (عرف محمد خان ڪلهوڙو) ۾ هن پنهنجي آبائي اوطاق ۾ سگهڙن لاءِ چئجي ٿي، ته هڪ مدرسو کوليو آهي! اٺن ويهن جو شانائتو، ٻچڙيال آهي ۽ هر سال سگهڙن جو ميلو پنهنجي ڳوٺ ۾ لڳرائيندو آهي، جنهن ۾ ڊاڪٽر ٽي بخش بلوچ جهڙا عالم به اچي پاڻ کي قائم ڪوڙيائيندا آهن، ڇا ته ميلو لڳندو آهي، جتي ڪمشنر، ڊپٽي ڪمشنر ۽ ٻيا اديب ۽ عالم به اچي ڪٿا ٿيندا آهن. هن سال منيلي ۾ مونکي به وڃڻ جو موقعو مليو. ڪانڊي ته هر سال ڏيندا هئا، جو سندن ڳوٺ ۽ پنهنجي ڳوٺ جي وچ ۾ صرف هڪ ڦٽل نالو آهي، هيل انگري ويس ته دشمن ته محمد ملوڪ ڪلهوڙو مڃ مڃايو آهي. ويجهي تر مان ۽ پري پري کان ايل سگهڙن واه جو پاڻ ۾ نڪا ڏتا ۽ صبح جو چئين بجي تائين اهو ادبي ملاڪڙو جاري رهيو. محمد ملوڪ جي خاندان جا سمورا فرد، ايتريقدر جو سندن نئين ڇوڪرا به پنهنجي فن جو مظاهرو ڪرڻ لاءِ آيا.

منهنجو جڏهن وارو آيو ته مون هن پراڻي ۽ هن نئين ملوڪ جو ذڪر ڪيو. مون چيو ته، ”تسرا پاڪستان جي ٺهڻ کان اڳ به چور ليکبا هئا ۽ پاڪستان کانپوءِ به انهن مان چڱا ناليوارا چور ۽ ڌاڙيل ٿيا. پر هڪڙي محمد ملوڪ جي سڌرن سان سڄي ڳوٺ جي ماڻهن جا قبلا درست ٿي ويا! جنهن ڳوٺ کان لڙي ڪوئي ساءُ نه ڪندو هو، ان ڳوٺ ۾ اڄ سڀ مائٽا ۽ شريف ماڻهو رهن ٿا. نه پاڙي اوڙي کي منجهائن اهڃ آهي، نه وري ڪو ڏاڍو مڙس ۽ ڌاڙيل خان ان ڳوٺ ۾ لنگهڻ جي همت ساري نٿو ڪري. نه ڏکون، نه سڀڻ. پوليس وارا، جي هميشه محمد خان ڪلهوڙي ڳوٺ وارن کان وصوليون ڪندا هئا ۽ روز چڙهائي ڪيون بيٺا هوندا هئا، اڄ ڪلهوڙن ۾ ويڃڻ جي ضرورت ڪڏهن محسوس ڪون ٿي ڪن. ائين چئجي ته محمد ملوڪ سڄي ڳوٺ جي دامن تان داغ لاهي ڇڏيو آهي ۽ اڄ ان ڳوٺ جا ماڻهو اڪثر خوشحال، ننڍا کاتيدار آهن ۽ سندن نوجوان پنهنجي حلال جي روزي پورهيو ڪري ڪمائيندڙ آهن.

”ڪو زمانو هو، جو جيڪا چوري تر ٿيندي هئي ته پير تسرن ۾ اچي گر ٿي ويندا هئا ۽ پوءِ تر جا وڏيرا ۽ سينيون کين فيصلن لاءِ ڇڪيندا هئا. اڄ فقير ۽ سگهڙ، محمد ملوڪ، ٻين جا فيصلا پاڻ ئي ٿو ۽ اڪثر ماڻهو هن جي فيصلي کي تسليم ڪري پاڻ پڪ ٿي ڏيندا آهن.

ويچارو ماڻهو ڏاڍو ويچارو آهي، پر هڪ انسان جي سڌري ته سو سڌاري ٿو وجهي ۽ سون پين لاءِ نيڪي جو مثال بڻجي وڃي ٿو. محمد ملوڪ کي جيل ڪونه سڌاريو، پر سندس اندر وارو انسان هڪ وار جاڳي پيو ته سوين سٽل زمينن کي جهنگهڙي وڌائين.

عبدالفتاح ميمڻ

ڪراچيءَ ۾ هڪ علائقو آهي جنهن کي اڳي ”ڪنر باغيچہ“ چوندا هئا. اڄڪلهه ڪشمير روڊ چوندا آهن. ان ۾ پنهنجي هڪ دوست جو مسواڙي بنگلو هو. جنهن زماني ۾ اهو ڪنر باغيچو سڏبو هو ته ڪنر جي ڏپ ڊرائينگ روم جي اندر به ايندي هئي، ان ڪنر باغيچي مٿان اڄڪلهه ڪي. ايم. سيءَ جو اسپورٽس ڪامپليڪس جڙيل آهي ۽ ان جي ڇترائن تي هڪ ئي وقت چار پنج شاديون ٿينديون آهن ۽ رات جي وقت اسپورٽس ڪامپليڪس رنگبرنگي روشنين سان سجايل هوندو آهي. ڪشمير روڊ جي وچ تي اڄ به ناريل جا اوچا وڻ ڦر جهليندا آهن....

هڪ ڏينهن صدر مان پيدل لنگهندي هڪ ننڍي گاڏي منهنجي پاسي ۾ اچي بيٺي، جنهنجي دريءَ مان فتاح ميمڻ ڳچي ڪڍي چيو، ”آءُ ته گهر وٺي هلاڻ ۽ پنهنجي بيمگر سان ملايانءِ.....“

فتاح سان گڏ ڊرائيوڻگ سيٽ تي سندس هونهار پٽ ويٺو هو، جيڪو شايد وڪالت لاءِ ڪيڙجي رهيو هو. منهنجي وهڻ تي پٽ کي چيائين، ”هي منهنجو لا ڪاليج جي زماني جو يار آهي. جنهنجو اڪثر ڏڪر مان گهر ۾ ڪندو آهيان.“

ڪشمير روڊ واري گهر ۾ پهچڻ تي گاڏي بيهاري، سڌو پنهنجي بيگم وٽ هلي بيهاريائين ۽ کيس چيائين، ”هي آهي منهنجو سنگتي، جنهن مون کي ”توسان“ ملايو هو.“

مون کي تعجب لڳو، ڇو ته مسز فتاح منهنجي اڳ ڏنل بنهه ڪانه هئي. منهنجي سامهون هڪ سنهڙي، هلڪي ڦلڪي خوبصورت ڊگهي عورت هئي، جا پنجاهه جي پيٽي ۾ هوندي به محسوس پئي ٿيو ته جوانيءَ ۾ ڏاڍي پرڪشش هوندي، سندس منهن تي هڪ طنز به مرڪ هئي. ورائيائينس ته، ”مون تنهنجوهي دوست اڳي ته ڪڏهن به نه ڏٺو آهي. اڄ ڪٿان لهي آيو آهينس.....“

فتاح چيو، ”منهنجي هن دوست پنهنجي پڙهائيءَ واري دؤر ۾ منهنجي آڏو زال جو هڪ آدرش پيش ڪيو هو، جنهنجي ڳولا ۾ تون منهنجي پلءُ پئينءَ.....“

مون کي چيائين ته، ”ياد اٿئي ته توکان پڇيو هوم ته زال ڪهڙي هئڻ ڪپي؟ تو هڪ عجيب نقش منهنجي آڏو چٽيو هو، جو دل ۾ ڪشي مان پنهنجي بيگم تائين پهتس.....“

موکي ياد آيا اهي ڏينهن، جڏهن جناح ڪورٽس (مسلم اسٽوڊنٽس هاسٽل) ۾ فتاح سان هڪ گذڙائيءَ ۾ اوچتو ئي فتاح اهو سوال مون کان ڪيو هو. مان تازو ئي شائينڪيٽن کان موٽي آيو هوس ۽ اڃا تائين منهنجي ذهن اندر شائينڪيٽن جون رنگبرنگي پنيوريون ڪنپڙاٽيون هئي اڏامي رهيون هيون. منهنجي شاديءَ کي اڃا ٽي چار مهينا مس ٿيا هئا. فتاح ان زماني ۾ ڪنوارو هو ۽ باوجود ان جي ته هو مولانا مودوديءَ جا پمفليت پڙهندو هو، منهنجي ويجهو انڪري هو، جو هو ڪانگريس سوشلسٽ قسمر جو پلپلو آدرشواڌي هو.

مان نٿو سمجهان ته جيڪو جواب مون کيس ڏنو، سو ڪنهن ڪتابي ڳالهه جو پڙاڏو هو، پر ان آدرشي زال جي تصوير ۾ مون جيڪي رنگ ڀريا، سي شايد پنهنجي نظرن آڏو آيل ڪن صورتن جي مجموعي تصوير هئا.

مون چيو هو، ”آدرشي زال اها آهي جنهن ۾ هڪ ئي وقت نرس، ۽ زال جون خصلتون موجود هجن. هر زال کي پنهنجي گهٽ جي بيماري سيماريءَ

وقت نرس جو ڪردار ادا ڪرڻو پوي ٿو. ڏک ۽ تڪليف وقت آتڻ ڏيڻو پوي ٿو ۽ زال ۾ سموريون زالاڻيون خوبيون به ضروري آهن ڇو ته بنيادي لاڳاپو مرد ۽ زال جو اهو ئي آهي.“

پنهنجي زندگيءَ ۾ مون گهڻن دوستن جي گهر و حالتن کي ويجهڙائي کان ڏٺو آهي. پر اهو آدرش مڪمل طرح ڪنهن عورت ۾ نظر نه آيو. اوڻائي شايد مردن ۾ ئي هجي، ڇو ته هن آدرش کي مڪمل ڪرڻ لاءِ، مرد جو به ڪردار اهڙو ئي هئڻ ضروري آهي، جهڙو عورت مان تقاضا ڪجي ٿو. ممڪن آهي، مون واري دوست فتاح جي گهر واري (جا هن وقت هن دنيا ۾ ڪونهي) اهڙو ئي آدرشي ڪردار هجي. هر ڪنهن جي پنهنجي پسند آهي، پر فتاح سندس مٿي کان پوءِ ڏاڍو ويڳاڻو آهي. سندس پٽ دنيا جي هر ڪنڊ ۾ تڙيل پڪڙيل آهن، پر فتاح کي ڪو ٿر تان ڪونهي ۽ هو گهمي ڦري موٽي وري ڪراچيءَ يا لاڙڪاڻي پهچندو آهي، ڇو ته سندس جوانيءَ ۽ بردباريءَ جي دؤر جون سموريون يادون هت دفن ٿيل آهن.

يوسف عراقي ۽ يوسف گلزئي

۱۹۴۸ع کان ۱۹۵۲ع جي چئن سالن واري نظر بندي دوران عجيب و غريب شخصيتن سان مڪا مليو ٿيو. هنن سان گڏ رهندي مختلف علائقن ۽ قوميتن جي دلچسپ ۽ ڪلائيندڙ روايتن بابت ڄاڻ ٿي. اڄ جن ٻن شخصن بابت ذهن ۾ ڳالهه تري آئي آهي، سي ٻئي شخص يوسف نالي هئا. هڪ هو يوسف گلزئي ڪوئيٽا جو پٺاڻ ۽ ٻيو يوسف عراقي، جنهن جي دعويٰ هئي ته هو ايران ۽ بلوچستان جي سرحدي علائقي جي ڪنهن قبيلي جو پير هو. ٻئي ڳاڙها ڳتول ۽ گريت قسمر جي گهري پشتو آميز اردو ڳالهائيندا هئا، پر انهن ٻنهي شخصيتن جي وچ ۾ مشابهت اتي ختم ٿئي ٿي، باقي ڳالهين ۾ هو ٻئي بلڪل نيارا هئا. يوسف گلزئي سڀڙ، ڪورو ڇٽ، ڪنوارو هاڪيءَ جو رانديگر هو ۽ سندس پيشو؛ پاڪستان بئچن تائين ڪوئيٽا جي گورن آفيسرن کي هاڪي ڪيڏڻ سڪارڻ هو. هو ڏاڙهي مڃون ڇٽ، هر وقت سوتيل بوتيل رهندو هو ۽ حڪمرانن تي تبصرا ڪندو رهندو هو، اسان سان تقريباً هڪ سال گڏ رهيو ۽ ڪائيندو پيئندو، اٿندو ويهندو اسان سان ئي هو. هن جي چواڻي ته کيس پاڪستان کي گهٽ وڌ ڳالهائڻ جي ڏوه ۾ گرفتار ڪيو ويو هو. سياسي خيال کان هو ان وقت خان عبدالصمد اڄڪڙي جو پوئلڳ

هو. جيتوڻيڪ ۱۹۷۲ع ۾ جڏهن هو مونڪي مليو ته ان وقت هو سردار جوگيزئي (هڪ پراڻي مسلم ليگي خاندان جي سربراه) جو خاص مداح پڻ ٿيو. يوسف گلزئيءَ کان پٺاڻن جي سماجي ۽ سياسي معاملات تي خاص معلومات ٿيندي رهي ۽ هو پنهنجي جنسي ڪاميابين جو هر وقت ذڪر ڪندو هو. جيتوڻيڪ ان وقت به ڪنوارو هو ۽ جڏهن ۱۹۷۲ع ۾ ڪوئيٽا ۾ مليو تڏهن به هن پنهنجو گهر آباد نه ڪيو هو ۽ سارو وقت هٽل بازي ۽ ڪپ بازيءَ ۾ مشغول رهندو هو. هن کان پٺاڻن جي مختصر ڳارڪند جي ڊڪشنريءَ جي پوري ڄاڻ پڻ حاصل ٿي.

يوسف عراقيءَ جيڪا پنهنجي واقفيت ڪرائي، سا اها ته هو جنهن قبيلي جو پير هو، تنهنجا ماڻهو کيس وڏي تقدس جي نظر سان ڏسندا هئا ۽ خاص طور انهن جون عورتون کيس وڏي محبت ۽ عزت ڏينديون هيون. مون اهو ڄاڻن جي گهڻي ڪوشش ڪئي ته سندس تعلق ڪهڙي مذهبي فرقي سان هو، پر پير يوسف عراقيءَ وٽ نه ڏني ۽ اها ڳالهه هميشه لنوائي ويندو هو.

يوسف عراقي ڊاڙيل ۽ لٻاڙي هو ۽ شايد پنهنجي وڏي اثر رسوخ بابت لٻاڙن سبب کيس غير ملڪي جاسوس سمجهي گرفتار ڪيو ويو هو، هو به تقريباً ڇهه اٺ مهينا اسان سان گڏ رهيو ۽ سفيد قميص ۽ سلوار مٿان پنهنجي چاڀين ناسي ڏاڙهي منجهان اڇا وار سوئيندو رهندو هو. مٿي تي سلڪ جو هلڪو ڪارو پٽڪو بلڪل سرحدي پٺاڻن وانگر ٻڌل هوندو هوس ۽ سندس ڳچي ۾ چمڙي جو پٽو لٽڪيل هوندو هو، جنهن مان خنجر ڪڍي جيل واري ماڙيءَ تي جمع ڪرايو هئائين، پر ان جو خالي ميان چيلهه تائين لڙڪندو رهندو هوس. کانئس پڇيم ته هو عراقي ڪيئن هو. چيائين، ”والد محترم عراق کان آيو هو ۽ پوءِ هتي ئي رهي پيو.“

يوسف گلزئي جهڙو اندر ٻاهر، صاف ڪهرو ۽ تلهو ڳالهائيندڙ پٺاڻ هو، اهڙو يوسف عراقي ڪندو ۽ ڳجهڙو هيو. اصل معلوم نه ٿيو ته هو شيءَ ڪهڙي هو. ڪڏهن شڪ ٿيندو هو ته مٿان اسان سان انڪري رکيو هجنس ته اسان مٿان جاسوسي ڪري، پرايٽرو عقل هيس ڪونه، جو اسانجون ڳالهيون سمجهي سگهي يا ٻولي پروڙي سگهي. شايد هڪ نئين ملڪ ٺهڻ ڪري ان وقت جون ايجنسيون ڪجهه زياده حساس ۽ شڪي مزاج هيون،

جنهن ڪري هي ٻه بي ضرر يوسف به اچي اندر واڙيا هٽائون ۽ نيٺ ٻنهي کي تڙي ٻاهر (EXTERN) ڪري ڪائڻن جند ڇڏايائون. ڪراچيءَ ۾ رهڻ لاءِ وٽن ڪو معقول سبب ته هيو ڪونه، انڪري کين سنڌ جي سلامتي واري قانون هيٺ لوڌي بلوچستان روانو ڪيو ويو. بلوچستان ۾ اهڙن شخصن کي برداشت ڪرڻ لاءِ ميدان خاصو وسيع رهيو آهي ڇو ته بلوچستان، افغانستان، ايران ۽ ٻين تهذيب جي چؤواڻي تي بيٺل آهي ۽ جدا جدا سياسي سوچ ۽ ڳالهائون اتي عام رهيون آهن. يوسف گلزئي توڙي يوسف عراقي بلوچستان جي تهذيب جي ڪچئيءَ ۾ ايترو جذب ٿي ويا جو وري هنن جي باري ۾ ڪجهه به معلوم نه ٿي سگهيو.

ڪوڙو مل

ماروٽ ڪوڙو منهنجو لنگوٽيو يار هو. منهنجا ناناڻا، شاھ جمار مان لڏي ۱۹۲۷ع ۾ اسان جي ڳوٺ ٻنڊيءَ ۾ اچي ويٺا هئا. جن کي منهنجي ڏاڏي، رهڻ لاءِ پنجن ڇهن صفحن واري جاءِ ڏني هئي. باقي اسانجي ناني ۽ مامو خوبچند، پنهنجي گهر واريءَ ”ڀائٽيءَ“ سميت، اسان جي گهر ۾ ٻن صفحن مان هڪ ۾ رهندا هئا. اسان جو سڳو نانو يا مامو ته حيات نه هئا، پر اسان جي نانيءَ جا ڀائر ۽ انهن جا پٽ ڳچ هئا، ۽ منهنجو يار ڪوڙو، ماءُ پيءُ نه هئڻ سبب ماما خوبچند ۽ ”ڀائٽيءَ“ (سندس گهر واري) جي ڪٿي ۾ آيل هو. شاھ جمار جي ڳوٺ جا گهڻا مرد ۽ زالون ۱۹۱۹ع جي مهاماري (Influenza Epidemic) ۾ گذاري ويا هئا، ۽ پويان ڇڏي ويا هئا يتيم ٻار ۽ بيوه زالون.

ان زماني ۾ عام طور تي جنهن عورت کي اولاد ڪونه هوندو هو، يا کيس پنهنجو ٿڃ ڏاڻڪ ٻار هوندو هو، اها ڪنهن يتيم ٻار جي پالنا لاءِ خوشيءَ سان پنهنجي ٿڃ جو دان ڏيندي هئي. سو، ماروٽ ڪوڙو، مامي ”ڀائٽيءَ“ جي ٿڃ تي پلجي ۽ اسان واري گهر جي مٽيءَ ۾ ليٿريون پائي جوان ٿيو هو. ان زماني ۾ اڃان ڇوڪرن کي هيٺ تي ڪو لتو پائڻ جو رواج نه

هو. اسان پنهي هر عمر هئڻ جي تاتي اسڪول به گڏ وڃڻ شروع ڪيو ۽ ڪنيسون ۽ ڊنگهريون به گڏجي ڳولڻ ويندا هئاسون ۽ پرايون پنهنجون پيريون ستن، ائبڙيون پتن ۽ جوئرجون ڪچڙيون ”ٿريون“ پيلڻ ۾ سڀني جيڏن جا اڳواڻ هوندا هئاسون.

وڌندي وڌندي مان سنڌي پنج درجا پاس ڪري پنهنجي وڏي ڀاءُ ڪيول سان گڏ انگريزي پڙهڻ قمبر جي آي. وي اسڪول ۾ هليو ويس ۽ اتي اسڪول جي بورڊنگ هائوس ۾ چار سال رهياسون. ڪوڙو مسڪين ۽ يتيم هئڻ ڪري پنجون ڇهون درجو سنڌي پڙهي، ڳوٺ ۾ مامي خوبچند جي دڪان تي سنهو تلهو وڪرو ڪرو ڪرڻ لڳو. پر اڪثر ڪري هو گهڻو وقت گاجي ديري ۾ پنهنجي ناناڻن ۾ مامي جي گهر رهندو هو. جڏهن وٽڪيشن ۾ اسان ٻئي ڀائر ڳوٺ ايندا هئاسون ته ماروٽ ڪوڙو موٽي اچي اسان جي گهر پيڙو ٿيندو هو ۽ پوءِ هو ۽ مان ٻئي اتي ڏڪر، پيلهڙو، ونجهه وٽي، ملهه ۽ ڪوڏي ڪوڏي ۾ هڪ ٻئي سان گوڙ پچائيندا هئاسون. ملهه ۾ مان اڪثر هن کان مات کائيندو هوس. هو ڏهرو هوندي به ملهه جو هنر سکي ويو هو ۽ مان کاڌي پيتي سهنجو هئڻ سبب رڳو طاقت جو زور لڳائيندو هوس ۽ ڪاميابي دستي زور تي هميشه هنرمند ڪي ٿيندي هئي.

ٻارنهن تيرهن ورهين جي عمر ۾ منهنجو يار ڪوڙو اوچتو ئي اوچتو غائب ٿي ويو، ۽ وري ارڙهن، اٺويهن ورهين جي عمر ۾ ڳوٺ موٽي آيو. مان ان وقت ڊي. جي. سنڌ ڪاليج ۾ انٽرميڊيٽ جو امتحان ڏئي ڳوٺ آيو هوس ۽ ڏاڍيون ڪوڙي سان ڪچهريون ٿيون. ٻڌايائين ته حيدرآباد، بدين ۽ ٺٽي جي زميندارن وٽ نوڪري ڪندو رهيو هو ۽ نيٺ وڃي ميرپور خاص جي جيمس آباد تعلقي ۾ ڪنهن سک زميندار جي ٻنيءَ تي ٿيو هو. هو زميندار پاران ڪڙمين جي مٿان واهيو يا ڪمدار هيو ۽ بٽيون بڙيون، سک سردار پاران ڪڏندو هو.

هو هاڻي جوان ۽ صحتمند ٿي چڪو هو ۽ کائي پي، ڏٺو مٿو ٿي، ڪنهن محبوبا جي تلاش ۾ ڄاڻا هئڻ لڳو. منهنجي لاءِ هن جا داستان الف ليلي جي قصن کان گهٽ ڪونه هئا. ڇو ته مان ان ميدان ۾ صفا اڻ ڄاڻ ”ٺول“ هوس. ۽ هن جي جنسي ڪارنامن کي اڌ تي ڪوڙ ۽ ڀاڙ سمجهندي به سندس

ڪاميابين تي تعجب ڪائيندو هوس.

اسان جي ڳوٺ جا سترهن ارڙهن ورهين جي عمر وارا سوٽ ۽ ماروٽ سڀ، شاديون ڪري، ٻارن ٻچن وارا عيالدار ٿي چڪا هئا. پر چوري ٻار ڪوڙي کي ڪهڙو نياڳو پنهنجي ڌيءَ ڏئي ها! گهڻيون ئي مٿيون ماڻهيون هليون، پر هر دفعي ڪنواريتا اهو معلوم ڪري، ته ماروٽ ڪوڙو چورو ٻار ۽ پراون ٽڪرن تي پلجندڙ هو. دل کڻي ويندا هئا. ايتريقدر جو سندس ماما به چوچواءَ ڪري نيٺ نااميد ٿي ماٺ ڪري ويهي رهيا. ماروٽ ڪوڙو وري ڪجهه سال لاڙ ڏي گر ٿي ويو ۽ گهڻيئي لوڙها ٽپيائين ۽ جوانيءَ جا جوهر ڏيکاريا. ان زماني ۾ نه ڪانگريس ليگ جو جهيڙو هو، نه هندو مسلمان جي رساڪشي ۽ نه وري سنڌي ماڻهو ڪاروڪاري ڪرڻ وارا بڻيا هئا. انساني رشتا قدرتي ۽ سڀاويڪ طور بڻجندا، تنهن ۽ وڌندا رهندا هئا، صرف ماروٽ ڪوڙي وانگر احتياط ڪرڻ جي ضرورت هئي.

۱۹۴۱ع ۾ مان بي. اي. پاس ڪري شانتينڪيٽن مان موٽي آيس ته ڏنر ته مامي ڪوڙي جو ڀاڳ کلي پيو هو. هن کي رتيديري مان هڪ ڀلي ۽ خوشحال خاندان مان ڦلاونتي (آن ڦريل) زال ملي وئي هئي، جنهن مان کيس هڪڙو ننڍڙو پٽ به پيدا ٿي چڪو هو. ماروٽ ڪوڙو سڄو ئي ٽڙي ۽ نڪري پيو هو ۽ هتي هتي هٿ هٿن بدران ٿانئڪو ۽ هڪ کلي ٻڌل هو. سندس زال ڏنر ته ڏاڍو خوش ٿي وڌايون ڏنيون مانس. پڇيو مانس ته سندس هيءَ بخت آواري ڪيئن ٿي؟ هو مون کي پوءِ پاڪر پائي، انهن ماڳن ڏانهن وٺي هليو، جتي اسان ننڍي هوندي، پيريون ڌوڻي پٺاڙڪون پيرن جون کڻي ايندا هئاسون، يا مينهن اٿي کان پوءِ ڪنڀين جا چنگا پري موٽندا هئاسون. پنهنجي ڪاميابين جا داستان ٻڌائيندي هن پنهنجي شاديءَ جو ذڪر ڪيو ته مون کانئس پڇيو ته ڦلاونتيءَ جي معنيٰ ڇا آهي؟

چيائين، ”اها عورت جنهن جو مڙس نامرد هجي، ان کي ڦلاونتي چئبو آهي. سو جڏهن ڪنوار پيءَ وارن کي يقين مليو ته مڙس وٽ مڙسي ڪانهي ته هن اهو لاڳاپو پنهنجي ذريعي ٽوڙائي، چوڪڙيءَ کي هن چوري ٻار جي ڪلهي چاڙهيو.“

ماروٽ ڪوڙو ڏاڍو خوش ۽ پاڻ کي ڀاڳ وارو سمجهي رهيو هو.

سندس ڪنوار به ڏاڍي خوش، ٻين تي ٽلي رهي هئي. پٽڙي جي جنم سان ته سندن ننڍڙو گهر ٻهڪي پيو هو.

پاڪستان بئجڻ کانپوءِ ماروٽ ڪوڙو اڪثر مختلف سارين چڙڻ وارن ڪارخانن تي ڪمائيندو رهندو هو ۽ اڪثر ان جي تور ۽ آگه جو فيصلو هن کي ڪرڻو پوندو هو. سارين جي لپ هٿ ۾ ڪري، تري هڻي، ترتر ٿريءَ تان ڦوڪي هو آگه جو اعلان ڪندو هو. مجال جو اسامي موٽي وڃي! ماروٽ ڪوڙي سان منهنجو هڪ رشتو اڃان گهرو ٻيو به ٿيو. اهو اهو ته هو مون کي ”ڪامريڊ“ سڏيندو هو ۽ غريب ڀتير ٻار طور پلجندي جوان ٿيو هو، ان ڪري فطري طور هو مون کي پنهنجو ساٿي، ڪامريڊ ۽ ڀاءُ سمجهڻ لڳو ۽ ڄاڻي ڪاٿي منهنجي بچاءَ ۾ زوردار تقرير ڪرڻ لڳندو هو. ڪنهن سيٺ يا واپاريءَ جي منهنجي گلا ڪئي ته ڪوڙو ميدان ۾ ڪڍي ايندو هو ۽ چوندو هين ته، ”توهان سون جي ڍڳن مٿان نانگ ٿيا ويٺا آهيو، سويو ملنگ آهي ملنگ، توهان ڇا ڄاڻو هن جو قدر!“ وقتي ته مان هن جي عجيب طور طريقن ۽ دليلن تي پاڻ کلي ويهندو هوس، پر ماروٽ ڪوڙو مڙڻ وارو نه هو.

ماروٽ ڪوڙو ۴۹-۱۹۴۸ع ۾ ڪارخانن جي دز چٽي، نيٺ سلهم ۾ ونجي ويو، پر سندس چار پٽ ۽ ٽي نياڻيون ان مهل تائين وڏا ٿي چڪا هئا، ۽ هو خاصو خوشحال به ٿي ويو هو. ان ڪري ڪوڙي کي مرڻ وقت اهو ڏک نه هو ته سندس پويان ڪو ڏيئو ٻارڻ وارو نه هوندو يا سندس ٻار ڏکيا ٿيندا. پتن سندس علاج لاءِ وڏي ڪوشش ڪئي ۽ پڇاڙيءَ جو ماروٽ ڪوڙي ڪراچيءَ جي جناح اسپتال ۾ لاڏاڻو ڪيو. هن جو لاش هوائي جهاز ۾ کڻائي، موهن جي ڌڙي واري ايمپورٽ تي لاٿو ويو ۽ سندس ڪرياکرم اسان جي ڳوٺ واري مسان ۾ ئي ٿيو.

ڪوڙو انگريزي نه ڄاڻيندي به سياڻو ۽ تجربڪار ماڻهو هو. ۽ هن کي پنهنجي غريبائي هالڪپڻ ۽ جوانيءَ وارو عرصو هميشه ياد رهيو. هو سولائيءَ سان هر قسم جي ماڻهن سان رلي ملي ويندو هو. شاديءَ کانپوءِ سندس باري ۾ ڪو افواهه يا گلا نه پڌر. هو هڪ وفادار مڙس ۽ هڪ ذميوار پيءُ جي حيثيت ۾ وڏي محنت ۽ تڪليف سان پنهنجي گهر ۽ خاندان کي گهرج ۽

محتاجيءَ کان آجو ڪرڻ ۾ مشغول رهيو. پوين کي ته پنهنجي وڏڙن جي غريبيءَ ۽ جدوجهد جي ياد گهٽ رهندي آهي، پر ماروٽ ڪوڙي جي گهرواري پنهنجي پٽڙن کي اڃا به پنهنجي گهٽ جي ڏکئي دؤر جي ياد ڏياريندي رهندي آهي.

منهنجي ٻالڪپڻي جي يادن ۾ ماروٽ ڪوڙو وڏو حصو والاري ٿو. ڇو ته هو منهنجو هر عمر ۽ لڪ ڇپ جي راندين ۽ ڳوٺاڻين خوشين ۾ همراھ ۽ پائيوار هو ۽ منهنجي نظرن ۾ هو اڃا به وڌيڪ قدر جي لائق تڏهن ٿيو، جڏهن هو جدوجهد ڪري پنهنجي پيرن تي بيٺو ۽ پنهنجي خاندان کي مٿي آندائين.

محمد امين کوسو

سند اسيمبليء ۾ هڪ ٻي ڊپو، باهمت پروج ميمبر هو. جو ۱۹۲۷ع وارين چونڊن ۾ پنهنجي علائقي جي سردار کان کٽي آيو هو. خان بهادر الله بخش سومري جو پڪو حمايتي ۽ ساٿي رهيو، علي ڳڙھ جو تعليم يافتہ، مولانا محمد علي جوهر جو شاگرد، ڪميونسٽ ۽ ڪانگريس (انوقت ڪميونسٽ ڪانگريس اندر ڪم ڪندا هئا، چو ته ڪميونسٽ پارٽي بندش هيٺ هئي) محمد امين کوسو پنهنجي ويس ۽ لباس مان ان دؤر جي چوٽيءَ جي ڪانگريس مسلمان ليڊرن جهڙو لڳندو هو، ڊگهو شيرواني ڪوٽ (اچڪن) ۽ کاڌيءَ جي اڇي شلوار پهريندو هو. البت بلوچ هئڻ جي ناتن سان خاص بلوچستان جي ٽوپي مٿي تي پائيندو هو. جناح ٽوپي ان وقت علي ڳڙھ جا سڀئي شاگرد پائيندا هئا، جنهن وقت محمد علي جناح اڃا توپلو يا فليت هٿ پائيندو هو!

محمد امين کوسو هڪ بهادر، ايماندار ۽ شعل بيان مقرر هو ۽ سند اسيمبليءَ جي ڪاررواين ۽ مباحثن ۾ سرگرم حصو وٺندڙ شخص هو. البت هڪ ننڍي چونڊ هلندي ڪنهن قاتل ڪهاڙيءَ سان استيج تي اچي خان غفار تي وار ڪيو، ۽ وچ ۾ ٽپو ڏيئي محمد امين، خان غفار کي بچائيندي

ڪهاڙيءَ جو هڪ ڌڪ پنهنجي مغز تي کاڌو هو. جنهن جي نتيجي ۾ وقتي وقتي مٿس مايوسيءَ جا دورا پوندا هئا، ۽ اهڙن وقتن تي هو معجزو پڻ وارا گفتا ڪيندو هو.

منهنجي ساٿس واقفيت ۱۹۴۱ع ۾ ٿي. ”سنڌ زميندار هوٽل“ ۾ محمد امين کوسو مستقل مهمان طور رهندو هو. مون ان زماني ۾ ڪميونسٽ پارٽيءَ جي ڪنهن معمولي حڪمران کان انڪار ڪيو هو. مون کي حڪمران مليو ته، محمد امين کوسي وٽ حاضر ٿيان.

نومبر جي هڪ شام مان هوٽل ۾ محمد امين کوسي جي ڪمري ۾ پهتس ته پيار ۽ عزت سان اتي مليو ۽ هڪ ٽيبل تي وکريل چانهه جي سامان طرف وٺي هليو. جتي ڪيڪ، بسڪوٽ ۽ مختلف قسم جا سڪا ميا پليٽن ۾ موجود هئا. مان اڃا ويٺس ئي مس ته پروفيسر ڪارواڻي، قادر بخش نظاماڻي، ڪامريڊ عبدالقادر ۽ تهلراماڻي به جلد ئي اچي وارد ٿيا. مون کي خيال آيو ته هي شايد زير زمين ”ڪميونسٽ پارٽي آف سنڌ“ جا اڳواڻ آهن. ڳالهه جي شروعات ڪارواڻيءَ ڪئي ته مون شاگرد فريڪشن اندر حشو ڪيولراماڻيءَ سان دوستي توڙڻ کان نابري واري هئي. انڪري مون کي جواب ڏيڻ لاءِ پارٽي ٽربيونل آڏو گهرايو ويو هو. مان بلڪل بي ڊيپي نموني ۾ کين چيو، ”مان ڪميونسٽ پارٽيءَ جو باقائده ميمبر ناهيان ۽ مان پاڻ کي توهان جي آڏو جوابدار مڃڻ کان انڪار ٿو ڪريان. مان صرف هڪ همدر آهيان ۽ شاگردن جي تحريڪ ۾ حشو ڪيولراماڻيءَ جي ڪردار ۽ پيشرفت کان متاثر آهيان ۽ سمجهان ٿو ته حشوءَ سان وڙهي توهان پنهنجي تحريڪ کي هرج پھچائيندؤ.“

پوءِ محمد امين ۽ قادر بخش پنهنجو پاڻ ۾ بلوچي زبان ۾ ڳالهايو، جنهن مان صرف هڪ لفظ ”بخال“ سمجهه ۾ آيو، جنهنجو مطلب گهڻو پوءِ ڪنهن ٻڌايو ته ”بخال معنيٰ واڻيو“ پوءِ چانهه پائي ۽ بسڪوٽ، ڪيڪ کاڌا سون ۽ سندن دوستاڻي رويي مان محسوس ٿيو ته في الحال مون کي ڪنهن پارٽي ٽربيونل آڏو پيش نه ٿيڻو پيو آهي ۽ نه مون وري پاڻ کي منصف بڻائي ڪنهن تي پارٽي ايڪشن ڪنيو آهي، نه وري پارٽيءَ طرفان فتوا صادر ڪئي آهي.

محمد امين کوسي سان ست مهينا سکر پراڻي جيل ۾ گذر رهيس ته معلوم ٿيو ته محمد امين کوسو خود به ڪميونسٽ پارٽيءَ جو تابعدار قسم جو رڪن نه هو ۽ هو آزاديءَ سان انوقت جي مشهور ليڊرن، جوشي ۽ ڊاڪٽر اڌيڪاريءَ سان بحث مباحثا ڪري چڪو هو ۽ سندس دوستي شاعرن ۽ دانشورن مخدوم محي الدين ۽ اسرار الحق مجاز (لکنويءَ) سان هئي. ڪئين دفعا هو اهڙيون ڳالهيون ڪندو هو، جن کي مان سمجهي نه سگهندو هوس. ڇو ته محمد امين کوسو مون کان ويهه ٻاويهه سال وڏو هو. ۽ الله بخش سومري جي شهيد ٿيڻ کانپوءِ هو چڱو مايوس ٿي ويو هو. ان وقت سکر جيل ۾ تقريباً چار پنج سؤ سياسي قيدي ۽ اٽڪل ٽي چار سو اخلاقي قيدي موجود هئا ۽ اسان کي جيل ۾ گهمڻ ڦرڻ جي خاص آزادي هئي ۽ جيڪي استبدادي سرڪل اتي موجود اڳواڻن ورتا، انهن ۾ هڪ ٻه ليڪچر ڪميونسٽ تحريڪ تي محمد امين کوسو پڻ ورتا. پر محمد امين جي ليڪچر جي ڍنگ مان پاڻ متاثر يا مطمئن نه ٿيس، ڇو ته هو پبلڪ پليٽ فارم وارو مقرر يا تقرير باز هو ۽ استبدادي سرڪل ۾ هو اهڙو ماهر معلوم نه ٿيو.

محمد امين کوسو ٻن چئن مهينن کانپوءِ جيل مان ٻاهر هليو ويو ۽ ساڻس ملاقاتون وري ۱۹۴۵ع ۽ ۱۹۴۶ع ۾ جي. ايم. سيد جي گهر ٿيون. الله بخش سومري مرحوم جي بجاءِ آهستي آهستي سيد اعظم جي. ايم. سيد والارڻ شروع ڪئي هئي. ۱۹۸۰ع واري ڏهاڪي تائين (جڏهن محمد امين گذاري ويو) هو جي. ايم. سيد جو مداح رهيو ۽ ڪئين ڀيرا سندس جاءِ تي هن اسان جي پراڻي رهنما ۽ شعل بيان مفتيءَ سان ملاقاتون ٿيون. پر محمد امين کوسو هن وقت ڪنهن ٻيءَ دنيا جو رهندڙ معلوم ٿيندو هو. سيد ٻڌايو ته، هو هزارين صفحا کيس خط لکي چڪو هو ۽ ڪي خط ته هڪ وقت چاليهه پنجاهه صفحن جا به هوندا هئا. شاباس هجي سيد کي جنهن اهو سمورو مواد فرصت ۾ پڙهيو ۽ محفوظ رکيو، جنهن مان ڪي جهلڪيون ”واچٽ ويراڳين جا“ ڪتاب ۾ پيش ڪيل آهن. ۽ ٻيو ڪتاب ”رئيس الاحرار مولانا محمد علي جوهر“ آهي.

محمد امين کوسو ۱۹۲۱ع واري عدم تعاون واري تحريڪ کان متاثر ۽ ان تحريڪ جو قابل شاگرد ۽ ڄاڻو هيو. هن ان تحريڪ جي اصولن تي عمل

ڪندي ڪڏهن به پنهنجي زمين جي ڍل نه پياري. سندس ڪشاده دل، مهمان نوازي جي تقاضا اها هئي ته هو سال پن کانپوءِ ڪنهن وڏي شهر ڪراچي، لاهور يا اسلام آباد ۾ وارد ٿيندو هو ۽ پنهنجي سموري گڏ ڪيل آمدني شاهه خرچين ۽ پريس ڪانفرنس ۾ اڏائي موٽي وري سال پن لاءِ پنهنجي بهارڙيءَ واري علائقي ۾ گر ٿي ويندو هو.

منهنجي جيڪب آباد واري نائيءَ ڪشچند جي بندوق واري دوڪان تي ڪڏهن ڪڏهن هو ايندو هو ته وڏي قرب سان منهنجي نائيءَ کي چونڊو هو ته ”توهان منهنجا عزيز آهيو، چو ته سويو منهنجو عزيز آهي.“

هيءَ پنهنجائپ مونکي اڄ به ڪشش ڪري ٿي. ڇو ته جنهن ڪمپوز ۽ يوگيءَ وارن دؤرن مان محمد امين کوسي جو سفر ٿيو، انهن دؤرن مان، ٿوري فرق سان مان پاڻ به گذري رهيو آهيان. مان ڪمپوز ذهني جو ڪڏهن به سٺو نمائندو نه ٿي سگهيس، پر محسوس ڪيان ٿو ته پنهنجي سپاءِ ۾ شايد ڪمپوز جي مٿان يوگيءَ جو سپاءِ وڌيڪ حاوي رهيو آهي. اهو ئي سبب آهي، جو اسان سڀ سنڌي مختلف اندازن ۾ صوفيت ۽ ”هم اوست“ جي فلسفي جا قائل ۽ پيروڪار آهيون. سنڌ محمد امين کوسي جهڙا هم صفت درويش تمام ٿورا پيدا ڪيا آهن. هو هڪ اهڙي ائلي جنس هيو، جنهن سان اختلاف ٿي نه ٿي سگهيو پر هن سان محبت ڪرڻ تي اسان سڀ مجبور هئاسين. ڇو ته هو انهن سڀني شين ۽ تحريڪن لاءِ ديوانو هو، جن سان اسان جي دلچسپي ۽ وابستگي هئي.

ارباب شاه

هڪ ڏينهن اوچتو ئي هڪ اڌ ننڳو ماڻهو تاج محمد ابڙي وٽ ويٺل ڏٺو. گوڏن تائين اچي گوڏ، پيرن ۾ پراڻي چمپل ۽ کلهن تي سنهي اچي چادر، مٿي تي هڪ ٻه وار نم، مٺ جيتري شرعي اچي ڏاڙهي ۽ مڃون بلڪل صاف. ڳاڙهو ڳتول، هڪو ڦلڪي قد جو ماڻهو، جيڪو ذوالفقار علي ڀٽي جي موت کانپوءِ به اڪثر لاڙڪاڻي جي گهٽين ۾ گهمندو نظر ايندو هو. تاج محمد کان پڇڻ تي معلوم ٿيو ته سندس نالو هو ارباب شاه. ڏندو وصولي ڪرڻ، جنهنڪي سرڪاري زبان ۾ نال اوڳاڙيندڙ يا غنڊو چيو ويندو هو!

تاج محمد ابڙي سندس طرف ڏسڻ کانسواءِ ڪوٽ جي اندرئين کيسي مان سؤ جو نوٽ ڪڍي کيس ڏنو، جو هن بنا شڪريي ادا ڪرڻ جي پنهنجي کيسي ۾ وڌو ۽ اتي اعلان ڪيائين ته، ”هاڻي کهڙي وٽ ٿو وڃان، ان کانپوءِ قاضي فضل الله وٽ پوءِ ايس پيءُ وٽ ۽ پوءِ.....!“

اهڙيءَ طرح ڊگهي لسٽ لاڙڪاڻي جي مشهور معروف ماڻهن جي ڳڻي ويو. ان وقت جو سؤ معنيٰ اڄوڪا پنج سؤ.

تاج محمد کان پڇيڻ ته، ”هي ڪير آهي؟“

جواب ڏنائين ته ”ڪير آهي ارباب شاه؟ جيڪو هر چرندڙ پرندڙ

شخص جي حرام حلال جي ڪمائيءَ ۾ پائيواري آهي، خون چوسيندڙن جو خون چوسيندو آهي، چورن مٿان چور آهي.“

پيچير ته، ”هيءَ مخلوق ڪيئن ڪڏهن ۽ ڪٿان پيدا ٿي؟“

چيائين، ”شايد اڳي به هن قسم جا ماڻهو هوندا هئا، جي وڏن ماڻهن

جي بد اعمالين يا براين جو پڙهو ڏئي کائڻ نال (Hush Money) وصول ڪندا هئا.“

۱۹۴۹ع ۾ ارباب شاهه کي ”غدا ايڪٽ“ هيٺ سزا ڏئي سال لاءِ

سکر جيل موڪليو ويو. سال جيل ڪمائڻ ڇڻ همراھ سنڌ يافت ٿي آيو ۽

ڊي. ايس. پي، ايس. ڊي. ايف. سي. ۽ هر ڪمائيءَ واري کاتي جي

سربراهه مٿان، ارباب شاهه جي ٽيڪس لاڳو ٿي وئي. مسڪين ۽ وچولي

طبق جي ماڻهن سان ارباب شاهه جي دوستيءَ هئي. سڄو ڏينهن جاننا هڻندو

وتندو هو ۽ هر چور جو حساب رکندو هو ته هن ڪيترو رت چوسيو. پوءِ

ارباب پاڻ کان ڊگهي لٽ کڻي حرامخور جي اوطاق تي گاريون ڏيندو ۽ انهن

جي گناهن جو وچور ڏيندي، وڏي وات داخل ٿيندو هو ۽ هر ڪنهن کان

پنهنجي وصولي ڪري نوين ڏهن وڳي سبزي ۽ گوشت مارڪيٽ مان،

پاڇيون ۽ ضرورت جون شينون خريد ڪري پنهنجي نياڻين سان ڀريل گهر ۾

داخل ٿيندو هو ۽ شام جو آرام ڪري وري پنهنجي ”ڦيري“ تي نڪرندو هو.

ارباب شاهه، قاضيءَ فضل الله، محمد ايوب کهڙي جي دؤر کان وٺي

ذوالفقار علي ڀٽي جي دؤر تائين ڪڏهن ڪمي محسوس ٿيڻ کان ڏٺي. هر

محفل ۾ کيس چڪي موڙي تي ويهاريو ويندو هو ۽ هو بنان ڪنهن بيزاريءَ

جي پنهنجي واري سان پنهنجو ”داد“ وصول ڪري روانو ٿي ويندو هو.

مون ڏيندڙن جي منهن تي ڪڏهن هن لاءِ نفرت يا شڪايت جي ليڪ

نه ڏٺي. هو اسانجي معاشري جي معززن ۾ منفرد شخص طور قبول ڪيو

ويندو هو. هر چڱو ڀلو ماڻهو چاهيندو آهي ته اهڙي ”واتوڙي“ ماڻهوءَ جو

منهن بند رکجي ته چڱو!

ارباب شاهه جي ٽڪڙ تي ڪجهه لئين جا پراڻن زخمن جا نشان به هئا

۽ سندس جسم تي چرڻ ۽ خنجرن جي زخمن جا چٽي ويل نشان به هئا! پر

هن جي زبان ڪينچيءَ وانگر هلندي هئي.

ڪئين ڀيرا هو اسانجي ”هاري ڪاميٽيءَ“ ۽ مزدورن جي جلسن ۾ اڻ

سڏيو به پهجي ويندو هو، تقرير ڪرڻ جو شوق هن کي ڪونه هو، پر سنگت سان ڀائي ملهائڻ لاءِ هو هر هنڌ حاضر ٿي ويندو هو.

عجب جهڙي ڳالهه آهي ته اسانجي زرخيز شهر مان ٻيا به ڪي اهڙا ماڻهو هئا، جن کي ڪمائن جو پنهنجو پنهنجو فن هو. ڪي رٿائڊ عملدار هئا ته ڪي رٿائڊ ڳاڙهي بازار جا چوڪيدار پر ڇا ته رنگيني انهن ماڻهن لڙڪائي جي زندگيءَ ۾ پري رکي هئي.

هڪ ليبر ليڊر هو جيڪو ڪجهه اخبارن جي نمائندگي به ڪندو هو پر سڄو ۽ ڪرو، طبقاتي قسمن جون تقريرون ڪندڙ اڳواڻ به هو. هن شخص کي اسانجي سنگت پاڻ مرادو ڪجهه نه ڪجهه ڏيندي رهندي هئي. هٿ ڊگهيڙن جي ضرورت هن کي ڪڏهن نه پئي.

جيڪي وڌيڪ حساس ۽ ڪجهه ڏکڻا سنگتي هئا، سي البتہ پارٽي يا تحريڪن کان ڪجهه وٺندا هئا. اڪثر اهي شخص سپاهين وانگر پنهنجي پنهنجي علائقي مان پنهنجي ”ڪارگذاريءَ“ ذريعي پنهنجو وات خرچ ۽ بيت خرچ يعني حاصل ڪندا هئا.

قدرت سنڌ کي سدائين ساڻو رکي. ڪامريڊ شرف علي هڪ دفعي لاڳيتو هفتو منهنجي ڳوٺ رهيو. هڪ ڏينهن حيرت ۾ پوندي چيائين ته، ”ڪامريڊ! گهوڙي تي چڙهي پنڻ وارا ۽ گهٽ ۾ گهٽ ڏهين رپئي جي سين هٿن وارا فقير مون سنڌ ۾ ڏٺا!“

هاڻي سوچيان ٿو ته اهڙا ماڻهو ڇو اسان وٽ تڳي وڃن ٿا، وڌن ويجهن ٿا ۽ پوءِ ڪا گادي قائم ڪري مرن ٿا ۽ اسان سادڙا سنڌي هنن مٿان وڏو قبو اڏائي پنهنجون سڪائون سندن پوين کي به ڏيندا رهون ٿا. اسانجي ڳوٺ جي مٿي عرف آخوند کي رات جي ماني گهر ڪرڻ جي ضرورت نه هوندي آهي. عقيدتمند رات جو ٽڪي ۽ ٻوڙ پچائي مٿي جي گهر پهچائي ايندا آهن. اسان وارو برهمڻ رڌو پڪو ڪوٽه کائيندو هو، پر هن جي ڳوٺڙي جڏهن گهر پهچندي هئي ته چانورن، اٽي، گيهه ۽ کنڊ سان ڀريل هوندي هئي. اهو دؤر ڏاتارن جو دؤر هو. ارباب شاه وارو دؤر البت ڪجهه ٻي ادبيءَ واري دؤر سان اچي ٿي ڳنڍيو، جتي ڄڻ سان گڏ چمات جي ضرورت هئي. هر دؤر نئين قسم جا هنر ٿو انسان کي سيکاري ۽ هر انسان پنهنجي فن سان پنهنجو جياپو ٿو حاصل ڪري.

ارباب شاه ڪو نفرت جوڳو ڪردار نه هو، پر هو هڪ اهڙو پيارو ۽ احترام لائق ڪردار هو، جو اسان واري دؤر ۾ ذري گهٽ ناياب ٿي چڪو آهي.

سوامي انگڊيو

۱۹۴۴ع ۾ اسانجي ”نئين دنيا ڪتاب گهر“ ۾ هڪ سوامي اچي رهيو. ”نئين دنيا“ ڪتاب گهر جو شڪارپور جي صراف گوپند پتجاڀيءَ قائم ڪيو هو. پنهنجي ڪتاب ”سرد آهون“ سان شروعات ڪري، برڪت علي آزاد جي ”نوجوانن ڏانهن“ (نراجي ڪروپاٽڪن تان ترجمو ٿيل) ڪتاب ڇپائي ”نئين دنيا“ جو دفتر سوامي انگڊيو جي مشوري هيٺ گوپند ڪراچيءَ کڻي آيو هو. سوامي انگڊيو اصل ۾ هڪ پاڄتي افغان سنڀاسي هو. هن جا عزيز ۱۹۴۰ع واري ڏهاڪي ۾ به چمن ۾ رهندا هئا، سواميءَ جي رهبريءَ ۾ اسان ۱۹۴۵ع ۾ ڪوئٽا، پيشين ۽ چمن جو دورو به ڪري آيا هئاسون. سوامي هڪ بي پرواه، بي غرض ماڻهو هو، جنهنڪري هر هنڌ عزت جي نگاه سان ڏٺو ويندو هو. هن کي ڪانگريس جي جئرام داس کان وٺي ڪميونسٽ پارٽيءَ جي جمال الدين بخاريءَ تائين قرب ۽ رسائي حاصل ڪئي.

ڊگهو خوبصورت، هلڪو ڦلڪو پوڙهو، ڪلهن کان وٺي پيرن تائين سفيد ڪاڌيءَ واري قلندري ڪفني، ۽ افغان ازييڪن وارو گول اڇو پتڪو ۽ وقتي ته پڳتن واري سفيد ڪمريند سان هو خاصو رعبدار شخص لڳندو هو. مڃون، ڀروون ۽ ٿوڙه سنڀاسن وانگر، بلڪل پاڪيءَ سان صاف ٿيل هوندا

هئس. عمر سن کان مٿي هوندي به همراہ تازو توانو ۽ خوش مزاج هو.

هڪ ڏينهن سکر مان سندس تار آئي ته، ”هڪدم پهچ، جو ريلوي ۽ زوهڙي سيمنٽ ورڪس توکي گهرايو آهي.“ مان ان وقت ڪراچي ۾ پارٽي طرفان ترديد يونين فرنٽ سنڀالي رهيو هوس. جلد ئي سندس فهمائش موجب، سکر پهتس. ۽ اتي ترديد يونين جي تنظيمن جون ڪجهه گڏجاڻيون ٿيون، پر پوءِ به مونکي رهائي ڇڏيائين. هڪ ڏينهن سيٺ جوتو مل، جيڪو اڻوقت سنڌ جو وڏي ۾ وڏو بيلن ۽ جيلن جو ٺيڪيدار هو، ان سان ملائڻ لاءِ وٺي هليو.

سيٺ جوتو مل مختصر ”رام بست“ بعد سوامي انگديو کي چيو ته، ”پس توهان هاڻي وڃي سگهو ٿا. اسان پاڻ ۾ ڳالهيون ڪيون ٿا.“

پوءِ سيٺ جوتو مل هڪ اهڙي تجويز پيش ڪئي، جا ٻڌي منهنجا ڪن وڃڻ لڳا. هن چيو، ”اسان ڪانگريس کي ۱۹۲۰ع کان وٺي لکين رپيا مدد ڪئي آهي، پر ڪانگريس مسلمان هارين ۾ ڪوبه اثر پيدا ڪري نه سگهي آهي، انڪري مون سوامي انگديو جي صلاح تي عمل ڪرڻ جو فيصلو ڪيو آهي ته توهان هڪ روزاني اخبار کوليو ۽ عوام ۾ جنهن نموني ڪم ڪري رهيا آهيو، تنهن کي ڦهلايو ته ملڪ جي سلامتي ۽ بهتري ٿيندي.“

سيٺ جوتو مل جي تجويز تي مون سوچيو ته، سندس ان مان ڪهڙو فائدو ٿيندو. ظاهر هو ته هارين ۽ مزدورن جي تحريڪ ۾ هنن کي مسلم ليگ جي هندو دشمن تعصب جو توڙ نظر ٿي آيو، ۽ هاري ۽ مزدور تحريڪ جا هلائيندڙ اسان ئي هئاسون.

واضح ٿيو ته سوامي انگديو هاڻي ڪانگريس جا سمورا شطرنج جا مهر لٽي اسانوت کڻي اچڻ پئي چاهيا.

سوامي انگديو ۱۹۴۵ع کان وٺي باقاعدي ڪميونسٽ پارٽي جي همدرد ڪارڪن طور کلي عام ڪم ڪرڻ لڳو ۽ نشانيءَ طور اچي پتڪي بدران گلابي رنگ جو پتڪو ٻڌڻ شروع ڪيائين. ۽ وقتي وقتي گيتڙو رتي ڪفني به اوڍڻ شروع ڪيائين. پاڪستان بڻجڻ تائين هو مڪمل طرح اسان سان واڳيل رهيو.

پاڪستان ٺهڻ کانپوءِ سوامي انگديو قلات جي شهزادي عبدالڪريم

واري باغي بلوچ لشکر سان ۱۹۴۸ع ۾ ٽپي افغانستان هليو ويو. جتان پوءِ هو هندستان هليو ويو.

سوامي انگديو هندوستان ۾ پڻ ترقي پسند سنڌي اديبن ڳاڻڻن ۽ آرٽسٽن سان لاڳاپيل رهيو. هنجي ياترائن جو دائرو سنڌي شرنارٽين جون ڪيمپون رهيو. آخري ڊمر تائين، گوبند پنجابيءَ جي چوڻ موجب، هو مزدور هائڙي ۽ پورهيت تحريڪن لاءِ پڻ ۽ پٽ سَتَ ڪري ڪم ڪندو رهيو.

هن سياسيءَ جو نظريو هن دنيا اندر سرڳ قائم ڪرڻ ۾ ڪامريڊن جي مدد ڪرڻ هو ۽ نه ڪنهن خيالي سرڳ لاءِ ڊڪ ڊوڙ. آخر تائين هڪ بالچتي سياسي ۽ ويراڳي هوندي به هن دنيا کي هڪ خوبصورت گلستان بڻائڻ پئي چاهيو. دنيا ڇڏي ستياس وٺڻ ڪڏهن به سندس سوچ ۾ نه آيو. دنيا ۾ رهي دنياوي ماڻهن کي فڪرن کان آجپي ڏيارڻ لاءِ جدوجهد ڪرڻ سندس ڌرم، عقيدو ۽ مذهب هو. خلق خدا جي خدمت ۽ شيوا ڪرڻ سندس بنيادي مٽ هو.

سوامي انگديو ڪجهه سال اڳ هن دنيا مان لاڏاڻو ڪري ويو.

”آڄ نه اوطاڪن ۾، طالب تنوارين،

آديسي اوٽي ويا، مڙهيون مون مارين،

جي، جيءَ کي جيئارين، سي لاهوتي لڏي ويا.“

چيله جو سور

اڄ تاريخ ۾ ۱۹۹۳ع تي ڪورٽ مان موٽي اچڻ تي اوچتوئي هڪ نه سمجهه ۾ ايندڙ سور محسوس ٿيو، جو سڄيءَ ڪڪ کان شروع ٿي جتي پٺيءَ جو ڪنڊو وڃي چيلهه سان ملي ٿو، اتي انتهائي تڪليف ڏيندڙ ۽ پريشان ڪندڙ انداز ۾ هليو ۽ تقريبن ٻن ٽن ڪلاڪن جي ٽڪي ڦوٽي ۽ مهت سٺ سان سور ۾ ڪجهه گهٽتائي ٿي، ۽ ان لائق پاڻڪي سمجهان ٿو ته اڄڪلهه جي مسيحاتيءَ تي ڪجهه ڳالهيون، ڪجهه چيندڙ سوال ۽ ڪجهه پيار پريون ٺٺوليون ڪيان.

اهو صرف اتفاق ناهي ته منهنجا آڌ درجن نياڻا، پٽ ۽ سوين ويجهه دوست ڊاڪٽر آهن، ۽ جڏهن اهڙي صورتحال پيدا ٿئي ۽ انهن مسيحيان مان ڪوبه ويجهو نه هجي ته پنهنجا هٿ نيٺ پنهنجي پٺيءَ جي ڪنڊي کي سهلائڻ، آئيڊن لاءِ وڌندا آهن. هڪ ٻيڙي، اصل منار پولائي مونکي وٺيو سٺو ڏسي پاڻ مرادو چيو ته، ”مان سوٽ ڏيانو؟“

مان هن جي هٿن ڳنڍڻ کان اڳ ۾ ئي پاڻڪي ”سوٽ“ ڏيڻ شروع ڪئي هئي. گهر ويس ته منهنجي گهر واري منهنجي آڪٽيل ۽ ٽيگريل ڪنڊ کي ڏسي، مونکان سوال پڇي ساڳي ئي سوٽ جي تجويز ڏني.

جيڪڏهن منهنجو اير. بي. بي. ايس پٽ ۽ اير. بي. بي. ايس نياڻا هجن ها ته اڌ درجن اير. بي. بي. ايس ڊاڪٽر گڏ ڪري وٺن ها، يا وري اڌ درجن سيون منهنجي جسم اندر داخل ڪري چڪا هجن ها! پر شڪر آهي جو اڄ انهن مسيحاتن مان ڪوبه موجود ڪونه هو. انڪري مونکي پنهنجي مسيحاتي نصيب تي ۽ ان مان ئي قرار حاصل ٿي ويو. مونکي ياد ٿو اچي ته ۱۹۵۹ع کان وٺي ۱۹۶۴ع تائين جڏهن پنج سال ڳوٺ ۾ نظر بند هوس، ته نه صرف پنهنجي خاندان ۽ ڳوٺ جو ڊاڪٽر هيس پر ته ڪوهيءَ ۾ مان واحد ايليو پيٽڪ مسيحا ٿي پيس. ڇو ته: ”پير يلو يا ويساهم يلو؟“ جي چوڻيءَ تي عمل ڪندي ڳوٺاڻا پيٽ جي سور کان وٺي وڃي سورن تائين صلاح مشورو ڪرڻ يا دوا درمل وٺڻ لاءِ اڌ رات منجهه رات به مونکي اچي نند مان اٿاريندا هئا! (ياد رهي ته اهو زمانو ڳوٺن ۾ امن امان جو هو ۽ آويلي سڌ تي ماڻهو ڏيڄڻن ۾ نه وڃي لڪندا هئا، جيئن هاڻي ڪندا آهن!

منهنجي هڪڙي عزيز دوست کي ”ڪن رڳ“ جو سور پيو ۽ جنهن ماڻهوءَ کي اهو سور پيو هجي يا ڪنهن کي ان سور ۾ مبتلا ٿيل ڏٺو هجيس ته اهو اندازو ڪري سگهي ٿو ته (Sciatica) ڪهڙي بلا آهي! مان پنهنجي عزيز دوست ۽ عمر ڀر جي پراڻي ساٿي سوشلسٽ تحريڪ جي علمبردار، مبارڪ ”ساغر“ کي ”ڪن رڳ“ جي سور ۾ ڦٽڪندي ڏٺو هو. هن ٻڌايو ته هيءَ بيماري کيس جوانيءَ کان وٺي ٻڌايي تائين هڪ عذاب طور لڳي رهي، ۽ پاڻ کي ٻارهوئي ”صليب“ تي تنگيل محسوس ڪندو هو. پر هڪ نوڪڙيءَ منهنجي آڏو پئيءَ جي ڪندي جي سور ۾ وڃندڙ، سڄندڙ مريض جي مري هيٺان رڳ سهلائي ست ڏني ته هو مريض بنهه نوبنو ٿي اٿي گهمڻ لڳو.

منهنجو دوست رڪن الدين قاسمي ڀاڻيان ٿو ته سالها سال ڪاٺ جي سخت صندل يا فرش تي سمهندو رهيو آهي، ڇو ته ان موذي سور مان اهڙيءَ طرح ئي کيس فائدو مليو.

ويجهڙائيءَ ۾ چار ساقين تي جيڪو شديد ۽ اڌ رنگ جو حملو ٿيو، جنهن کان هو اڃا نيڪ ٿي نه سگهيو آهي، ان کي به ترت علاج طور دوستن منهنجي ئي اوطاق ۾ مالش ڪئي ۽ ائين پئي لڳو ته کيس چڱي فرحت پئي

محسوس ٿي.

۱۹۴۳ع جا سکر ڊسٽرڪٽ جيل جا ڏينهن ياد ٿا اچن جتي گرمي ۴۶

سینٽي گريڊ هوندي هئي ۽ اڌ تي ڪانگريس جا اڳواڻ اڌ مٿي جي سوز ۾ يا ڏينهن لڳڻ سبب بيمار ٿي پوندا هئا ۽ ڦٽڪڻ کانسواءِ ٻيو ڪو چارو وٽن ڪونه هو، ڇو ته پندرهن سؤ سياسي اي (A) ڪلاس جي قيدين لاءِ صرف هڪڙو ڊاڪٽر هوندو هو. پوءِ صبح جي ٽڌي پهر ۾ ڏسندو هوس ته جئرام داس، دولترام، جيڪو اسان ۾، عمر ۾ سڀني کان وڏو هو (پنجهٺ ورهيه) ۽ گانڌيءَ جو ساڄو ڪاٻو هٿ سنڌ جي معاملن جو صلاحڪار هو، سو فلارينس نائينگيل Florence Nightingale پڻجي بيمارن جو علاج ڪندو هو. علاج جو طريقو بلڪل سولو، هوشيار مائٽشين وانگر، ڀرڻن جي نبض مٿان، آهستي آهستي آڱريون ڦيرائيندي، لوندڙين وٽان، نرم ڇهڻ سان هٿ گهمائيندي، گياڙيءَ هيٺان، نبض تي زور ڏيندي پهچندو هو ته مريضن کي قرار اچي ويندو هو ۽ وقتي ته ننڊ به اچي ويندي هئي!

هاڻي اهي سمورا علاج جا طريقا فزيو ٿيرابي جي نالي هيٺ هڪ مڪمل سائنس جي صورت اختيار ڪري چڪا آهن. پر علاج غريب جي پهچ کان پري آهي ۽ اڪثر ماڻهن کي ته اها خبر به ڪونهي ته ويڇ ڊاڪٽرن جي صورت اختيار ڪري چڪا آهن ۽ ملهه به ڊاڪٽرن جهڙو وصول ڪن ٿا! اڄ پنهنجي ذاتي عذاب محسوس ڪرايو ته پراڻا ٽوٽڪا ۽ علاج جا نسخا، ڦيٽا ٽوٽا ۽ مالشون به ڪارگر ٿي سگهن ٿا، جيستائين ڪو ماهر مسيحا وارد ٿئي!!

اي. ڪي. هانگل

ويجهڙائيءَ ۾ بمبئيءَ ۾ جيڪي فساد ٿيا، فساد ڇاڻيا، هڪ طرفو مسلمانن جو قتل عام ٿيو. ان ۾ هڪ پراڻو ڪراچيءَ جو ڪشميري- سنڌي پٺاڻ اديب، سياستدان، ڊراما آرٽسٽ ۽ انتهائي سٺو سنڌي ۽ اردو ڳائيندڙ اوتار ڪشن (عام زبان ۾ آي. ڪي هانگل) چؤواڻي تي بيهاري، ڳٽڙ کان وٺي، اُڀو ڪري بال ٽاڪر جي شو سٺا طرفان معافي وٺڻ لاءِ مجبور ڪيو ويو. معافي ڇا لاءِ ته مسلمانن کي فلمن ۾ نيڪ ڪري ڇو ٿو پيش ڪيو وڃي!

اوتار ڪشن (اي. ڪي هانگل) ۱۹۴۷ع تائين ڪميونسٽ پارٽي جي ڪراچي شاخ جو سيڪريٽري، درزين جي يونين جو صدر ۽ ماسٽر ٽيلر ۽ ڪٽر هو. چوٽيءَ جا ڪپڙن جا شوقين سندس ڪئنجيءَ مان نڪتل وڳا ۽ سوت پائيندا هئا. ڇو ته انوقت بيومانٽ ٽيلرس صدر ڪراچيءَ ۾ مهانگي ۾ مهانگو ڪپڙا سبنڊڙ دوکان هو، ان جو هو ماسٽر ڪٽر ۽ انوقت واحد درزي، جيڪو ڏينهن ۾ ٻه ٽي ڪوٽ ڪٽڻ لاءِ ست سؤ رپيا ماهوار پگهار ڪندو هو.

اي. ڪي هانگل ڄائو ڪشمير ۾ هو. ٻالپڻ پشاور ۾ گذاريائين،

ڪجهه عزيز دهليءَ ۾ به هئس ۽ جوان ڪراچيءَ ۾ ٿيو ۽ اسانجي ڪراچيءَ جي پيپلز ٽيٽر يونٽ جو آرگنائيزر، سٺو ايڪٽر ۽ ڳائيندڙ وڄائيندڙ هو. شڪل جو هن وقت به توهانڪي هندستاني فلمن ۾ بحيتيت ايڪٽر ۽ ڊائريڪٽر جي سهڻو سلوٽو جوان نظر ايندو. جيتوڻيڪ هن وقت هن جي عمر ۷۲-۷۳ ورهيه آهي. (شايد سندس پٽ به ايڪٽر آهي)

۱۹۴۸ع ۾ جڏهن ڪراچي ۽ حيدرآباد جيل ۾ گڏهڻاسين ۽ تقريبن هڪ سال گذرهيائون ته هڪ دفعي مون ڏڪاري انداز ۾ کيس چيو ته، ”سند مان سٺا ڳائيندڙ وڄائيندڙ هلياويا.“ ته چيائين، ”ڪامريڊ! سنڌ ۾ سر ۽ ساز ختر نه ٿيندا.“ ۽ مونڪي سنڌ جي انهن ڳائيندڙن وڄائيندڙن جا نالا ٻڌايائين، جيڪي راڳ ۽ روپ جا بادشاهه ٿي اڀريا ۽ هن وقت ڪجهه انهن مان مري چڪا آهن.

مون کي پوريءَ طرح ياد آهي ته هن ماسٽر محمد ابراهيم، استاد منظور علي خان ۽ محمد جمن سميت ڪن ٻين ڳائڻن جو ذڪر ڪيو هو. جي منهنجي لاءِ بلڪل نوان نالا هئا، زور ڏئي چيائين ته، ”يار! تون هن بزار جو واقف ناهين، جتي راڳ، ناچ ۽ ڌن ملي دنيا کي رنگين بڻائيندا آهن.“ انوقت اوچتو ئي منهنجي ذهن ۾ آيو ته هي پاڪبان، ڪٿر ڪميونسٽ پنهنجي دل ۾ هڪ اهڙي دنيا سان روشناس هو، جنهن کان اسان لڙي به نه لنگهيا هئاسون.

اسان سڀ گوشت خور جانور هئاسون ۽ سبزي لاچار ٿيڻ مان لنگهندي هئي پر هي يار ايڏو سخت سبزي خور هو، جو انتهائي ڪوشش ڪندي به اسان جهڙو ٿي نه سگهيو. هونئن هن جي مرضي هئي ته کاڌي پيتي جون برهمڻي حدون توڙي اسان جهڙو ٿئي ۽ هڪ دفعي پنهنجي گهر واريءَ کي فرمائش ڪري گهران سٺو گوشت ۽ ٻيون سبزيون گهرايائين پر گوشت جو تفن باڪس کوليندي ئي ڏکي اسان ڏي ڪيائين ۽ پاڻ اٿي وڃي آت ڏئي، الٽيون ڪري اچي پاسيرو ٿي سبزيون کائڻ شروع ڪيائين.

اي. ڪي هانگل ڀارتيءَ جو ٻرندڙ شعلو، ڪامريڊ جمال الدين بخاريءَ (سنڌ جي ڀارتي سيڪريٽري) جو وفادار خليفو هو ۽ اسان جي مٿان ڀارتيءَ جي ضمير جي تلوار وانگر لتڪيل هوندو هو. ڪابه ڳالهه پنهنجي سمجهه

مطابق پارٽيءَ جي پاليسيءَ اندر لڄڪ پيڏا ڪندي چوندا يا ڪندا هئاسون ته رات جو پارٽي ميٽنگ ۾ هانگل جي نڪتہ چينيءَ جو نشانو بڻجندا هئاسون ۽ هو خوب اسانکي لتاڙيندو هو. نيويءَ جي بعاوت وقت ڪراچيءَ کي سجاڳ ڪرڻ ۾ اي. ڪي هانگل جو اهم رول هو. جيل ۾ هو درزي خاني جو مک بڻايو ويو، ڇو ته سپرنٽنڊنٽن ۽ جيلرن کي ايڏا اعليٰ قسم جا ڪپڙا مفت ۾ سبجي ملڻ جو ذريعو پيدا ٿي ويو ۽ پوءِ اسانجا پيغام ڪشي جيل جو ٽيلر ماسٽر بيگم اي. ڪي هانگل معرفت پارٽيءَ تائين پهچائڻ لڳو. ”انقلابي ڊسپلين ڪيا هوتا هي“ وارو بخاريءَ تي لکيل Document هانگل جي درزي استاد معرفت ٻاهر پهچايو ويو هو.

هڪ سال جي جيل کانپوءِ هن کي آخرين نامو الٽي ميٽر مليو ته جيڪڏهن هو پنهنجي اڪيلي زال ۽ معصوم ٻار سان پاڪستان ڇڏي وڃي ته کيس ٻن ڏينهن جو پرول ڏنو ويندو ۽ پوءِ هو سڌو ڪراچيءَ واري دڪي تان پوليس نگرانيءَ هيٺ بمبئيءَ روانو ڪيو ويو.

معلوم ٿيندو رهندو هو ته اي. ڪي هانگل بمبئيءَ ۾ انڊين پيپلز ٿيئٽرس ايسوسيئيشن ۽ فلمي دنيا جي چوٽيءَ جي ايڪٽرن بلراج ساهني، پرثوي راجڪپور، ڪميونسٽ ۽ ترقي پسند آرٽسٽن (جيڪي انوت فلمي ۽ ٿيئٽر جي دنيا تي حاوي هئا) سان گڏجي ڪم ڪندو رهيو ۽ ويجهڙائيءَ ۾ ڪيترن آرٽ فلمن ۾ اڪثر هڪ باضمير ڪردار جي روپ ۾ نظر ايندو رهندو آهي.

اي. ڪي هانگل هڪ صاف سٿرو پاڪستان ۽ سنڌ دوست ڪامريڊ هو ۽ هندستان ۾ به هو هڪ باضمير هندو-مسلم دوستيءَ جو ترقي پسند علمبردار هو ۽ آهي.

”شو سئنا“ وارن هندو ۽ مسلمان اديبن، شاعرن، ڳائيندڙن ۽ وڄائيندڙن ڪلاڪارن کي بمبئي جي فلمي دنيا ۾ چوڌاڻي تي کڙو ڪري سندن ڪل لاهڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. پر اي. ڪي هانگل ۽ سندس ٻيا ساٿي موت سامهون هوندي به بال ناڪري جي هٿ اسڪواڊ سان مهاڏو اٽڪائيندي اڄ به پنهنجي ترقي پسند سوچ کي برقرار رکڻ جي ڪوشش ڪري رهيا آهن.

۱۹۳۲ع کان وٺي ۱۹۳۹ع تائين هٽلر جي غنڊا فوج جيڪي تعديون جرمنيءَ جي ترقي پسند ۽ ڪميونسٽ آرٽسٽن سان ڪيون، اڄ ساڳيون تعديون هندو فاشزم جو علمبردار شو سٽا جو اڳواڻ بال ٺاڪري بمبئيءَ جي فلمي دنيا ۾ ڪري رهيو آهي. آرٽسٽن آڏو سوال موت ۽ زندگي جو آهي پر اي. ڪي هانگل مستقل مزاجيءَ سان پنهنجي ترقي پسند سوچ تي قائم آهي. هو موت کي ته قبول ڪري سگهي ٿو، پر شڪست ڪڏهن به نه!

ف-م-لاشاري

فقير محمد لاشاري جي ڪمھلي موت سبب سنڌ جا اديب، سياسي ورڪر، ۽ اخبار نويس سڀ اوچتي صدمي جو شڪار آھن. لاشاري حادثي وقت صرف پائيتاليھن سالن جو ھيو. اٽڪل ٻہ ھفتا اڳ ھو اڌ رنگ جي حملي مان بچي اٿڻ ويھڻ ۽ ھلڻ چلڻ جھڙو مس ٿيو ھو. سندس پٽ سارنگ جي چوڻ مطابق تہ ھن لاھور ۽ اسلام آباد وڃڻ کان ڏاڍو لنوايو، پر موت کيس ڪھلي لانگ مار جي ذاتي مشاهدي لاءِ وٺي ويو! ڪنھن کي ڏوھ ڏجي موت برحق آھي. پر فقير محمد لاشاري جو موت اسان سڀني دوستن ۽ اديبن مٿان چڻ وڃ ٿي ڪريو آھي.

۱۹۸۶ع ۾ انجمن ترقي پسند مصنفين جي پنجام سال ڪانفرنس ويل انور پيرزادو، فقير محمد لاشاري، تاج جويو، ابراهيم جويو، جمال ابڙو ۽ بدر ابڙو گڏ ھئاسون. فقير محمد ان ڪانفرنس ۾ صرف ٻس منظر ۾ ھيو، پر مونکي ڄاڻ آھي تہ ھو پٺيان ھوندي بہ تمام اھر رول ادا ڪري رھيو ھو؛ اسان سنڌي اديبن، خاص طور، سرائڪي ۽ پنجابي اديبن کي وڙھڻ ۾ ھڪٻئي کي ڪرسيون ھڻڻ کان روڪيو ۽ ھڪٻئي سان وڙھڻ کان بچايو ھو. اھو نظارو وڊيو ڪيسٽ تي محفوظ آھي.

تنهن بعد انور پيرزادي ۽ فقير محمد لاشاري ۽ ڪراچي جي ادبي سنگت جي سرگرمين کي جنهن نموني ۾ تيز ڪيو ۽ هلايو ته ان جو اثر سڄي سنڌ جي ادبي سنگتن ۽ ادبي سرگرمين تي پيو. اڄ ڏينهن تائين ڪراچي ادبي سنگت جي ويهڪ هر خميس تي رمپا پلازه واري هنڌ تي باقائدگيءَ سان ٿيندي اچي ٿي ۽ اهڙي باقائدگي جو اثر ٻين ادبي سنگتن تي به پئي ٿو.

هڪ دفعي ڪراچيءَ ويل هوس ته انور پيرزادو ۽ فقير محمد لاشاري ان زماني واري رٿائڊ ٿيل وي. سي شيخ اياز جي ادبي سرگرمين کان لاتعلقي ۽ سنگت کان پٺڀري سوچ بابت، بحث چيڙيو. ان وقت سڀ اديب شيخ اياز کان ناراض هئا ۽ مان هڪ قربائتي ”خلفي“ وانگر مريدن جو رخ پير سائين جي طرف صحيح ڪرڻ لاءِ مهر هلائي رهيو هوس. شيخ اياز عظيم هو. عظيم تر ٿيو ۽ وري اڪيلو ٿي ويو آهي. پنهنجي سياسي سوچ ۽ سياست تي پنهنجي ضدي خيالن سبب، انور ۽ فقير جهڙن ڏاهن کي ۽ سٺن اديبن ۽ سياسي ورڪرن کي شيخ اياز جي باري ۾ پنهنجي نقطہ نگاه سمجهائيندي مون موٽايو. فقير ۽ انور ۽ سنڌي ادبي سنگت وري اياز کي قبوليو ۽ اياز به انهن جي اوڏو آيو. شاعر ڪيڏو به عظيم هجي هنکي پنهنجي شعر ۽ نڙول جي ٻڌڻ پڙهڻ لاءِ آڏيتس جي ضرورت آهي. اڪيلائي مان ته ڀڳوان به ڀڙ ٿي هي جهان خلقيو. شيخ اياز لک ڊاڙون هڻي ته کيس مڃڻ وارا ٿورڙا ٻڄندا، پر جي هڪ به نه رهيو ته هن جي لفظن جي خوبصورتِي ۽ شعر جي منظوميت ۽ ٻيون خصلتون ان کي امر نه ڪري سگهنديون. الهامي شاعري ۽ الهام لاءِ ڪنهن پيغام جو هجڻ ضروري آهي ۽ جيڪڏهن شيخ اياز يا ڪنهن ٻئي شاعر جي شعر ۾ پيغام نه رهيو ته پوءِ ماڻهو ان کي ڇو پڙهندا؟ فقير محمد لاشاري ۽ سنڌي ادبي سنگت جي موجوده پياري ڪردار جو هڪٻئي ۾ ويجهو ڳانڍاپو آهي. ۱۹۸۹ع ۾ جمهوري مصنفين جي ڪانفرنس لاهور ۾ ٿي رهي هئي، ان ۾ يارهن سنڌي اديب شريڪ هئاسون. جيتوڻيڪ سنڌ جي ڪيترن اديبن کي جمهوري مصنفين جي اغراض مقاصد سان اختلاف هو. پر جڏهن اتي وياسون ۽ ان ۾ پنهنجو ڀرپور حصو ورتوسون ۽ جا عزت اسان سنڌي اديبن جي ٿي ۽ جيڪي اسان پنجاب جي عوام جي جدوجهد جي باري ۾ ٻڌوسون ۽ ڏٺوسون ته فقير محمد لاشاري پنهنجي رات واري گڏيل ڪچهري ۾ چيو ته ڪامريڊ

جيڪڏهن اسان لاهور ۾ هن ادبي محفل ۾ شريڪ نه ٿيون ها ته وڏي غلطي ٿئي ها!

"Comrade we would have missed a lot."

ان محفل ذريعي وري اسان سنڌ جا اديب پنجاب ۽ ٻين صوبن جي اديبن جي خيالن، جدوجهد ۽ جمهوري ڪردار سان سلهاڙجي ڳوڻجي ۽ ڳنڍجي وياسون. اسان سنڌي اديبن ۾ هڪ عام خيال آهي ته ترقي پسند صرف اسان ئي آهيون. پر اسان ۽ فقير محمد لاءِ هي ميٽرو اکين ڳولڻ لاءِ ضروري هو ته اسان جمهوريت جي لشڪر جو هراول دستو ضرور آهيون. پر اڪيلا ناهيون. اسان سان گڏ پنجابي، ٻٽاڻ، بلوچ، بروهي، سرائڪي ۽ ٻين ٻولين جا اديب به آهن. اسان هڪ جمهوري لشڪر، جر فقير جا اڳواڻ آهيون. لاهور مان واپس اچڻ کانپوءِ فقير محمد لاشاري "هلال پاڪستان" ڇڏي "عوامي آواز" جو چيف ايڊيٽر ٿيو ۽ عوامي آواز کي سنڌ جي عوام جي دلين جي ڌڙڪڻ بنائڻ ۾ ٻين سان گڏ فقير محمد لاشاري جي ايڊيٽوريلن جو رول به هيو. ان کانپوءِ فقير محمد لاشاري "جاڳو" ۾ ويو ۽ هاڻ هو ان سفر تي ويو جتي هو ابدي نند ۾ رهندو.

فقير محمد لاشاري "سنڌيڪا اڪيڊمي" کي سرگرم ڪرڻ ۾ ۽ ڪتابن ڇاپڻ جي هڪ سٺي اداري بڻائڻ ۾ به هڪ مکيه ڪردار ادا ڪيو. جنهن اداري، "منهنجي مٽري سنڌ، سنڌ پبلز پارٽي کان ڄام صادق ٿاڻين." جهڙا ڪتاب ڇپائي پنهنجي ادبي سرگرمين جي شروعات ڪئي. ائين ڪئي ڇڻجي ته هو سنڌيڪا اڪيڊمي وارن جو ادبي صلاحڪار هو. پنهنجي صحافتي سرگرمين ۽ دؤرن ۾ فقير محمد لاشاري گهڻو سکيو ۽ هن جي ادبي ۽ صحافتي دين خاصي آهي، هو ڪميونسٽ دنيا جي مونجهارن ۽ زوال سبب خاصو پريشان ۽ مايوس ضرور ٿيو هو. پر هڪ مسڪين گهراڻي ۾ جنم ٿي ۽ پنهنجي ترقي پسند لاڙن سبب هو پنهنجو رشتو اسان ۽ ٻين ترقي پسند اديبن ۽ ڪارڪنن سان قائم رکندو آيو. فقير محمد جي جياپي کي ڀٽائي جي هن لفظن ۾ سمهي سگهجي ٿو ته:

"هٿن هڪلڻ ٻيلي سارڻ، مانجهيان اِيءَ مرڪ،

وجهن تان نه فرق، رڪ وهندي راندي ۾."

عبدالخالق آزاد

۲۸-۱۹۳۷ع ۾ ٽنڊي ڄام ۾ مرڪزي هاري ڪاميٽيءَ جي آفيس ۾ هڪ سورھين سترھين سالن جو نوجوان داخل ٿيو. جنھن ويھڻ شرط ڪامريڊ عبدالقادر ڪوڪر (هاري ڪاميٽي جي صدر) کي چيو ته ”مان ليڪا چوڪا لاهي، هارين جي خدمت لاءِ آيو آهيان.. مون کي ڪو ڪم ڏيو.“

ڪامريڊ عبدالقادر ڪانٽنس ڄال احوال ورتو ته معلوم ٿيو ته سندس ٽالو عبدالخالق آزاد آهي، تعليم مئٽرڪ ۽ ميرو خان تعلقي جي ڪنھن ڳوٺ جي ٽنڊي کاتيدار جو پٽ هو. چيائين: ”تي طلاقون ڏئي پنهنجي نڪاح پيل مڱ کان آزاد ٿي آيو آهيان، ۽ انقلاب لاءِ ڪم ڪرڻ چاهيان ٿو!“

نوجوان جي اکين جي چمڪ ۽ خلوص پرين ڳالهين کان متاثر ٿيندي ڪامريڊ عبدالقادر کيس هاري ڪميٽيءَ جي ڪم سان لڳايو. پوءِ عبدالخالق رات ڏينھن هاري ڪميٽيءَ جي ڪم ۾ جنبي ويو، ۽ ڪيتي بندر کان اوڀاڙي تائين هو هارين جي مختلف جلسن جلوسن ۾ شامل ٿيندو رهيو.

هي اهو دؤر هو، جڏهن مسلم ليگ اڃا سنڌ ۾ ڄاڻي ئي ڪانه هئي، ۽ سنڌ اسيمبليءَ جو واحد ميمبر شيخ عبدالمجيد سنڌي هو. جنھن ۱۹۳۷ع ۾ شاهنواز ڀٽو کي لاڙڪاڻو، ميرو خان تڪ تان شڪست ڏني هئي، جو پاڻ

کي مسلم ليگي سڏائيندو هو، ۽ هاري ڪميٽيءَ جا اڪثر مهندار (انڊين نئشنل)، ڪانگريس سان گڏجي ڪم ڪندا هئا. ڪامريڊ عبدالقادر ڪوڪر، ارباب نور محمد پليجو، قادر بخش نظاماڻي، سنڌ اسيمبليءَ جو ميمبر محمد امين کوسو، مولوي ڪامريڊ نذير حسين جتوئي، مولوي عزيز الله جروار، مولانا الاهي بخش قريشي ۽ ڪيترا ٻيا عالم ڪامريڊ ۽ هاري ڪميٽي جا ميمبر، ساڳئي وقت ڪانگريس جا سرگرم ڪارڪن به هئا ۽ ان وقت انهن مان اڪثر پاڻ کي ڪانگريس سوشلسٽ پارٽيءَ جا ڪارڪن به سڏائيندا هئا. (ڪميونسٽ پارٽيءَ تي بندش هئي) ڏيهي آزاديءَ ۽ پورهيتن جي نجات لاءِ گڏيل جدوجهد ڪندڙ تنظيمون ڪانگريس سوشلسٽ پارٽي جي نالي سان قائم هيون.

عبدالخالق آزاد چڪ ڀرڪڻ ۾ ٿيل هاري ڪانفرنس مان موٽندي ڳاڙهي موريءَ تائين ڪن سنگتين سان گڏ هو ۽ پويون پيرو ڪن دوستن کيس وڻ جي ڇانو هيٺان ستل ڏٺو. اتان جو غائب ٿيو ته ڪنهن کي پتو نه رهيو ته ڪيڏانهن ويو؟ گهروارن سان لاڳاپو ڪونه هوس، ۽ هاري ڪميٽيءَ اندر به نئون آيل هو ۽ ايترو مشهور نه هو، جو ڪو سار لهيس ها ته همراھ ڪهڙي تيشن تي لهي ويو!

پهرين سيپٽمبر ۱۹۳۹ع تي ٻي عظيم جنگ شروع ٿي. هٽلر، جرمنيءَ پولينڊ تي حملو ڪيو ۽ ٽين سيپٽمبر ۱۹۳۹ع تي انگلينڊ، جرمنيءَ ۽ اٽليءَ جي Axis Powers خلاف جنگ جو اعلان ڪيو. قومي ۽ سامراجي قوتن جي وچ ۾، سڄي برصغير ۾ لٽ لڳي وئي. ڪجهه وقت کانپوءِ هندوستان جي اٺن ڪانگريسي صوبائي حڪومتن استعيفيٰ ڏني ۽ ڪميونسٽ سوشلسٽ ۽ ٻيا سرگرم ڪانگريسي عوامي ڪارڪن سڀ زير زمين هليا ويا. ۱۹۴۱ع ۾ هٽلر، انگريز ۽ فرانسيسي فوجن کي يورپ مان ڌڪي سمنڊ ۾ اچايو، جتان هو پگم ڪڍي انگلينڊ پهچڻ شروع ٿيا. ۲ جون ۱۹۴۱ع تي هٽلر، سوويت يونين تي سڌو حملو ڪيو. ان وقت تائين برصغير جا سڀ عوامي ڪارڪن جيلن ۾ هئا ۽ فيبروري ۱۹۴۲ع ۾ اهي مختلف ڪئمپن مان آزاد ٿيا. ڇو ته ڪميونسٽ پارٽي انگريزن خلاف لڙائيءَ کي معطل ڪري سامراج دشمن، فاشسٽ دشمن محاذ ۾ شامل ٿي وئي، ۽ اها سڌ ڪانه رهي ته عبدالخالق

آزاد ڪهڙي حال ۾ ۽ ڪٿي پهتو!

۱۹۴۵ع ۾ جاپان خلاف جنگ ختم ٿي ته پتو پيو ته عبدالحق Indian Navy هندستاني بحريه ۾ هڪ عام خلاصي Rating طور داخل ٿيو هو ۽ فيبروري ۱۹۴۶ع جي بمبئي بحريه جي سينٽرل اسٽرائيڪ ڪميٽيءَ جو معمولي ميمبر هو.

پاڪستان ٺهيو ته ڪراچيءَ جا سيئي ٽريڊ يونين ڪارڪن جيلن ۾ پئجي وياسون. ۱۹۵۱ع ۾ راولپنڊي سازش ڪيس جي سلسلي ۾ حسن ناصر گرفتار ٿي، ڪراچي جيل پهتو ته ٻڌايائين ته ”عبدالحق آزاد سنڌ ڪميونسٽ پارٽي جو سيڪريٽري آهي. مون حيرانيءَ ۾ ڪانٽبس پڇيو ته ”هيءُ مخلوق ڪٿي هئي؟“ چيائين ته کيس نيوپيءَ مان استعيفيٰ ڏياري پارٽيءَ جو ڪل وقتي ڪارڪن بڻايو اٿئون.

پوءِ عبدالحق آزاد وري ۵۷-۱۹۵۶ع واري زماني ۾ نعب (NAP) ۾ هاري ڪميٽيءَ جي ڪار گذارين ۾ سرگرم حصو ورتو.

ايوب خان جي مارشل-لا ۾ مان ته جلد ئي اندر ٿي ويس. تن چئن مهينن کانپوءِ حيدرآباد جيل جي بي ڪلاس وارڊ اندر صبح جو گهمي ڦري رهيو هوس ته اڌ اچي ڏاڙهي ۽ اڌ اچن وارن سان هڪ شخص منهنجي آڏو اچي بيٺو. مون پهريان ته کيس نه سڃاتو، پر جڏهن هٿ ڏئي ڳالهائڻ شروع ڪيائين ته سڃاتم ته عبدالحق آزاد هو. هڪدم ڪن ۾ چيائين ته ”ڏاڙهي لاهڻ جو سامان ڏي ته هن مان جند ڇڏايان، ڇاڻ فوتو ڪڍڻ وارا (جاسوسي کاتي جا) ماڻهو آيا!“ ڏاڙهي لاهي نلڪي تان منهن ڦوڙي آيو ته جاسوسي کاتي جو فوتو گرافر ٻاهرين پوليس سان گڏجي آيو. صوبيدار ڏسي حيران ٿي ويو ته راتوڪو ”ملو“ هڪ جوان ڏاڙهيءَ ڪوڙ شخص هو. ڪلي چيائين: ”اسان کي تنهنجي ڏاڙهيءَ سميت فوتي جي ضرورت هئي.“ ۽ پوءِ هو عبدالحق جو رواجي فوتو ڪڍي، ٻيڙا ٿي موٽي ويا. عبدالحق ٻڌايو ته ”رات جو دير سان مير رسول بخش ٽالپر جي بنگلي تان ڪچهري ڪري پئي موٽيس ته ”همراه“ پوئتان لڳي پيا ۽ اچي ويجهڻ پيا ۽ پڪڙي ورتائون. پڇيائون ته ”ڪير آهين؟“ ته چيو مان ته ”مير جي زمين جو هاري آهيان، بچ وٺڻ آيو هوس، سو دير ٿي وئي ۽ مير صاحب چيو ته بچ صبح جو کڻي وڃ، پر هن

کي تسلي نه ٿي ۽ اچي رات جو ٿاڻي تي واڙيائون. صبح جو صوبيدار مير صاحب سان ٽيليفون تي ڪانئس پڇيو ته ”هڪ ماڻهو، جيڪو توهان جي هاري هجڻ جي دعويٰ ڪري رهيو آهي، اهو رات جو اويلو گهمندي گرفتار ڪيو اٿئون“ صوبيدار کي مير صاحب چيو ته همراھ کي ٽيليفون ڏيو ته پڇانس ته ڪير آهي.

مير صاحب هوشيار ماڻهو هو. منهنجو آواز ٻڌندي ئي چيائين ته، ”ها بابا، منهنجو ڪڙمي آهي. ڇڏي ڏيوس.“ پر هنن کي شڪ هيو ته هي ڪو سياسي ماڻهو آهي. سو مون کي نه ڇڏيائون ۽ مون ڪاڪوس ويڄڻ جي اجازت گهري ته سمورن دوستن جون ايڊريسون ڪيسي مان ڪڍي کائي ڇڏيان ۽ ائين ڪرڻ ۾ مان ڪامياب ٿي ويس. پر هڪ اڌ سياسي ڪتاب هنن کي منهنجي ٽيلهي مان هٿ اچي ويو.

۱۰ فيبروري ۱۹۵۹ع تي اوچتو ئي حڪم آيو ته سڀ ڪميونسٽ لاهور جي شاهي قلعي ڏي موڪلي ڏيو. حيدر بخش جتوئي، مان، عبدالحق آزاد ۽ ٻيا لاهور پهتاسون ته در جي لڳ جيڪا بئڪ هئي، تنهن ۾ مان پهريئن ۽ عبدالحق ستين سيل ۾ واڙياسون. تقريبن ٻن ٽن ڏينهن کانپوءِ هڪ سنگين بردار هوشيار سپاهيءَ جي تگرائي ۾ تيهن چاليهن فوٽن جي دڳ تي مونکي گهمڻ ڦرڻ لاءِ ٻاهر ڪڍيائون ته گهڙي کانپوءِ ٻئي طرف کان عبدالحق آزاد کي ساڳيءَ طرح گهمڻ لاءِ ڪڍيائون. جتي هو ۽ مان اچي ويجهڻ ٿياسون ته پڻ پڻ ڪندي چيائين ته، ”مون کين ٻڌايو آهي ته ۱۹۵۱ع تائين مان هوس ۽ تنهن کانپوءِ تون آهين.“ وڌيڪ خبر مونکي ڪانهي. مون لاءِ هي اشارو مهلائڻو هو ۽ پوءِ منهنجي پڇا ڳاڇا دوران مون لاءِ ٻه ڪارآمد ثابت ٿيو.

ورهين تائين مان ڳوٺ ۾ نظر بند رهيس ۽ عبدالحق آزاد وڃ ۾ اکين کان اوجھل ٿي ويو. ۱۹۶۷ع- ۱۹۶۸ع ۾ هو لاڙڪاڻي ۾ واسدال لئباريٽريز جي دوائن واري وڏي ٽيلهي سان مليو. ڳرائڙي پاڻي وڃريل ملياسين ۽ مان کيس پنهنجي گهر وٺي آيس. پتو پيو ته عبدالحق آزاد شادي ڪري هڪ نياڻيءَ جو پيءُ ٿي چڪو هو. ۽ سن جي ڊاڪٽر ٽلو مل جي لئباريٽريز جو نمائندو هيو. سندس گذران چڱو پئي هليو، پر سياست کان بيزار ٿي چڪو هو. عبدالحق آزاد ٻه چار سال اڳ فوت ٿي ويو آهي. پر هن مجاهد جي ۳۰-

۳۵ ساله جدوجهد جي ياد اڃا به دل ۾ تازي آهي.

جستس علي نواز ٻڌائي

جستس علي نواز ٻڌائي (مرحوم) جڏهن لاڙڪاڻي ۾ دسترڪت سيشن جج مقرر ٿي آيو ته جڊيشري جي صورتحال عجيب هئي. غلام محمد ڪوريجو ڪي لاڙڪاڻي مان انڪري بدلي ڪيو ويو هو جو هن عبدالحميد خان جتوئيءَ کي هڪ ڪوڙي ڪيس ۾ ضامن ڏئي ڇڏيو. تنهن کانپوءِ ٻڌائي آيو ته ان جي چوڪيدار جي مينهن چوري ڪرائي وئي. پجل خان ڊي. ايس. بي جو راج هو. هن کي گهرائي ٻڌائي ڇنڊ ڪڍي ته تو پوليس کي سيشن ڪورٽ جي لنگهن (Gates) تي ڇو پيهاريو آهي؟ چيائينس ته، ”مان رستي تي ويندي به سيشن جج آهيان ۽ چئجي ۽ ٻين موڪل جي ڏينهن تي به جيڪڏهن ضامن جي درخواست ايندي ته گهر ويني به ضامن ڪٽندس.“ پجل خان مينهن موٽرائي ٻڌائي صاحب کي ڏني.

هڪ دفعي منهنجي پيشوي ڪشمنچند گربخشاڻيءَ کي حڪم ٿيو ته سپريم ڪورٽ جي فيصلي مطابق پنهنجو اباڻو گهر (ٺٽين ڍيري ۾) خالي ڪري. مرحوم عثمان رضويءَ ٻڌايو ته، جي چند ڏينهن جي واند ڪائي ملي وڃي ته هو ڪا قانوني صورت ڪڍي وجهندو، جنهن ۾ ڪشمنچند کي چڱي وڌي ملي ويندي. ٻڌائي صاحب کي ذاتي ليول تي عرض ڪيم ته چيائين،

”فڪر نه ڪر.“ پوءِ ڪورٽ جي ريڊر کي گهرائي ڇيائين، ته، ”ڪيس جو رڪارڊ رتيديري جي سول جج وٽان هڪدم گهرائي سيشن ڪورٽ ۾ رکيو وڃي.“

هن جو مقصد هو ته ڪيس جو رڪارڊ اچي ويندو ته بي دخليءَ جي ڪارروائي في الحال مهمل ٿي ويندي.

ٻي ڌر ذوالفقار علي ڀٽي صاحب وٽ (جيڪو نئين ڊيري ۾ آيل هو) پهچي دانهن ڪئي ته، ”اسان کي ڪشچند واري جاءِ سپريم ڪورٽ جي فيصلي جي باوجود به نٿي ملي.“ ڀٽو صاحب بادشاهه ماڻهو هو، حڪم ڪيائين ته، ”هينئر جو هينئر جاءِ جو قبضو حڪيم موري کي ڏياريو. ڊي. ايس. پي. پچل، ڪشچند کي نياپو ڪيو ته، ”جيڪي ڪٿي سگهين، سو ڪٿي، ٿڌو پٽي وڃ.....“

اٺين راتو رات منهنجي پيڻ ۽ پاڻيجا لڏو پتي اچي لاڙڪاڻي لٿا. وقت ثابت ڪيو ته حاڪم جي لت ڳوري هئي، پر منهنجي پيڻ جي خاندان جا ڀاڳ لاڙڪاڻي ۾ بهتر ٿي پيا.

ٻڌائي صاحب هڪ انتهائي ايماندار شخص هو ۽ ڳچ دفعا ساڻس سندس چيمبر ۾ به ملاقاتون ٿيون. هڪ دفعي ڇيائين ته، ”ڌيءَ جي شادي رٿي اٿر، جي اچين ته خوشي ٿيندي.“

چيو مانس ته ”گهڻن دوستن کي سڏ ڏنو اٿئي؟“

ڇيائين، ”وڏي وقت تو جهڙا ست دوست ڪانڊيا اٿر. چوٽه مون ۾ ايتري وصيت ناهي، جو عيد تي ڪو ٻڪرو به قربان ڪري سگهان.“

ٻڌائي صاحب انتهائي انسان دوست ۽ محبتي ماڻهو هو. غريب هو ۽ غريبن لاءِ همدرد هئس. رٽائرڊ ٿيڻ کانپوءِ ليبر ٽري يونل تي جج هو. هن جا اڪثر فيصلا پورهيتن جي حق ۾ هئا ۽ زندگيءَ جو پويون حصو خاصو بيماريءَ ۾ گذريس. ملير ويجهو ڪو ننڍڙو ٻنيءَ ٽڪر هيس، جتي سڀني پريشانين کان دور پاڇين پتين پوکڻ ۽ ٻي پوک ڪرائڻ ۾ صرف ٽيندو رهيس.

هڪ ڪيس جنهن ۾ محمد بچل ننيو هڪ جوان خونيءَ جو وڪيل هو ته ٻڌائي صاحب چيو ته، ”هي خون جو ڪيس آهي ۽ نه ڪاري ڪاريءَ جو.“

مشير نامون پڙهي ڏس..... فوتڻ جي هٿ ۾ سئي سڳو ۽ مٿيا هئا، جنهن مان هن ڪنڊي پئي ٺاهي، اها صورتحال يار سان ملڻ واري ناهي.“

ڪيس اهو هو ته سندس مقتول زال پيڪين وڃڻ پئي چاهيو، جنهن تي ڪاوڙ ۾ اچي ڄڻ پنهنجي زال جي ڪنڌ تي ڪهاڙي وهائي ڪڍي ۽ ڪيس ”قتل“ ڪري ڇڏيو هو، پر ”ڪاري“ ڪري مارڻ وارو بچاءُ ڇهن مهينن کان پوءِ جيل مان موڪلي ڏنو هئائين ۽ ٻڌائيءَ اُن ڪيس ۾ جوابدار کي ست سال سزا ٻڌائي هئي.

ٻڌائي شاھ لطيف جو وڏو ڄاڻو ۽ حافظ هو. ڪيترا دفعا ڪيسن هلندي شاھ جي بيتن جي ڀرت ڀرتان لائي ڏيندو هو ۽ پوءِ اسان تعجب مان ڏسندا رهندا هئاسون. شيخ اياز جي شاعريءَ تي به وڏي دسترس هيس. ”وڃون وسڻ آئيون“ نڪتو ته اياز منهنجي هٿان هڪ ڪاپي ٻڌائي صاحب کي به موڪلي. صبح جو اها ڪاپي ڏئي آيو مانس ۽ شام جو هڪ پارٽيءَ تي گڏياسين ته سڄو وقت ”وڃون وسڻ آئيون“ تي ڳالهائيندو رهيو ۽ ايترو شاعريءَ جي شوق ۾ بي سڌ هو، جو مون ڪيس ڪن ۾ چيو ته، ”وڃي مڱ مهمان جي ڪرسيءَ تي ويهه.“ ڇو ته مان اُن وقت اڃا نئون نئون وڪالت واري پيشي سان لاڳاپو هيس ۽ سمجهيم ته ڪي بي سمجهه حسد ڪندا ته ٻڌائي سمورو وقت مونسان ڪچهري ڪري رهيو هو. ٻڌائي جڏهن سکر ۾ جج هو ته شيخ اياز وٽس ڪنهن ڪيس سانگي ويندو هو ته پهرين چوندو هوس ته، ”تازي شاعري ٻڌاء.“

ٻڌائي هڪ شنت، درويش صفت صوفي انسان هو، جنهن وٽ نفرت صرف بي انصافيءَ خلاف هئي. اهڙا سڀتيا، نيڪ ۽ صابرين جج اڄڪلهه ڪٿندا ٿا وڃن ۽ پتو ناهي ته جڏيشريءَ جو هنن پراڻن ڪاپڙين جي رٿائ يا مرحوم ٿيڻ کانپوءِ ڪهڙو حال ٿيندو؟

ڊاڪٽر انور علي شيخ

۱۹۷۲ع ۾ بي ايمان آفيسرن (Corrupt Officers) جي لسٽ پيش ڪندي، گورنر مير رسول بخش (مرحوم) ۷۸ نالا ڪڍي اوچتوئي وڌيڪ نالا ڪڍڻ بند ڪري ڇڏيا، ڇو ته کيس مٿان حڪم ٿيو ته ان لسٽ ۾ ڪيترائي اهڙا آفيسر اچي ويا هئا، جن لاءِ ماڻهو قسم کڻي ڇڻي سگهيو پئي ته اهي انتهائي ايماندار ۽ In Corrupt Officers هئا! مون کي ياد آهي ته ان وقت جي وزير اعظم مسٽر ذوالفقار علي ڀٽي جن ٻن ڇڻڻ کي چند مهينن اندر واپس نوڪري تي گهرايو. انهن مان ڊاڪٽر سرجن انور علي شيخ، جيڪب آباد جو سول سرجن ۽ آخر ۾ سنڌ جو هيلٿ سيڪريٽري به هڪ هيو (۽ پيو محمد هاشم ميمڻ کالونائيزيشن آفيسر (CO) ۽ آخر ۾ ڪمشنر سکر) جنهن تي پوءِ لکندس.

انور علي شيخ ۱۹۵۳ع ۾ مینارام هاسٽل ۾ رهندو هو ۽ ڊؤ ميڊيڪل ڪاليج جو شاگرد هيو. ان وقت جي شاگردن ۾ ڊي. ايس. ايف ڏاڍي سرگرم هئي ۽ انور علي ڊي. ايس. ايف جي سرگرم سنڌي شاگردن مان هڪ هو.

هن وقت تائين پاڪستان ميڊيڪل ايسوسيئيشن ۾ ۱۹۵۰ع کان

۱۹۱۰ع تائين جا سرگرم لڏي وارا حاوي آهن. ان وقت نه ڪاپي هئي، نه ڪارٽوس هئا. نه سفارش، ۽ نه ئي هڪ جي بجاءِ ٻيا امتحان ڏيڻ وارا. اهي سڀ بيماريون ۱۹۷۰ع واري ڏهاڪي جي پوئين سالن جون آهن جيڪي اڄ ڪينسر جي صورت اختيار ڪري چڪيون آهن.

شاهه محمد شيخ پاڻ هڪ ايماندار روينيو آفيسر هو ۽ سندس پٽ انور علي هڪ ايماندار، محنتي ۽ سنگت جو سچو ماڻهو هو. ڊاڪٽري پاس ڪرڻ کان پوءِ هو وڃي نوڪريءَ تي چڙهيو ڇو ته ان زماني ۾ پبلڪ سروس، ڊاڪٽرن لاءِ، ٻه سال ضروري هئي. ڊاڪٽر انور علي، جيئن ان وقت رواج هيو، سٺو فزيشن ۽ سرجن، بڻي هيو، لاڙڪاڻي ۾ سول اسپتال قائم ٿيڻ سان انور علي هتي ڊاڪٽر ٿي آيو ۽ هن سان گهراڻي رهي تنهن کان پوءِ هو وري، شايد ۱۹۶۷ ۾، جيڪب آباد ۾ سول سرجن جي حيثيت ۾ مليو. رات جو مانيءَ تي، ٻن چئن دوستن سان ملايائين جي سڀ Civil Servants هئا. انتهائي رازداري واري محفل هئي. جو ان وقت جو مشهور انقلابي، مهمان طور، آيل هو. جنهن وقت هي چار پنج وڏا آفيسر گڏ ٿيا ته انور علي هڪ ڊرامائي انداز ۾ مونکي مهمانن سان واقف ڪرايو، چيائين ”هي آهي سويو گيانچنداڻي، جيڪو نه صرف مشهور معروف ڪميونسٽ آهي، پر هڪ سٺو انسان، سٺو سنگتي ۽ هڪ سٺو پيءُ ۽ شهري به آهي.“ مان حيرانيءَ سان انهن دوستن کي ڏسي رهيو هوس جن ۾ هڪ سي. ايس. پي آفيسر، ۽ ٻيو لوڪل سيلف گورنمينٽ جو ضلعي آفيسر ۽ ٻه سورهيڻ گريڊ جا آفيسر هئا. معلوم پئي ٿيو ته انهن سڀني کي ڪميونسٽ جي انسان هئڻ تي شڪ هيو. جنهن ڪري انور علي ان شڪ کي دور ڪرڻ پئي چاهيو.

انور علي پنهنجي ديوتڻي ۾ انتهائي مخلص ۽ ايماندار هو ۽ ۽ جڏهن کيس جيڪب آباد سول اسپتال مان نوڪريءَ تان لائق وڃڻ تي مون کيس جيڪب آباد ميونسپل آفيس پٺيان سندس پنهنجي کليل خانگي اسپتال ۾ ڪم ڪندي ڏٺو. هو ٽپو ڏيئي هر هر بيل گاڏين تي آيل بيمارن کي اسپتال کان ٻاهر ئي سيون هڻي ۽ دوائون ڏئي رهيو هو. ڇو ته ننڍي خانگي اسپتال ۾ ايترو بيمارن کي سمائڻ جي جاءِ نه هئي. هو چند مهينن اندر سول سرجني واري زماني کان به وڌيڪ ڪمائڻ لڳو، ۽ صرف پنهنجي عزت نفس

۽ Reputation کي برقرار رکڻ لاءِ بحیثیت ایڊیشنل هیلت سیکریٽریءَ جي، واپس نوکریءَ ۾ ویو.

انور علي دم کشيءَ جو ننڍي هوندي کان ئي مریض هیو. آخر ۾ ۷۵-۷۴ع ۾ دم ۾ ئي گذاري ویو. هو سهڪندي ۽ ڏنوڻيءَ وانگر هیٺ مٿي ٿیندي بہ کل مک ۽ خوش رهندو هو. تنگ نظری ۽ تعصب کان بلڪل پاک. انور علي خود بہ هڪ شفیق والد ۽ سچو دوست هو. اڪثر ملاقاتون پنهنجي پرائڻ یارن دوستن جي یاد ۾ گذری ویندیون هیس ۽ ان پیشی ۾ جیڪي سندس هر عمر هیا. تن بابت بلڪل صحیح تجزیو پیش ڪندو هو. هن هڪ دفعي مذاقن تن چئن ڊاڪٽرن ۽ ڊاڪٽریائن جا اسکیچ ٻڌایا. هڪ، جیڪا ویر ڪرائڻ وقت چاقو کڻي پوءِ فی گهرندي هئي ۽ ٻي جیڪا تمام سهڻي، موٽي ۽ سٺي ڊاڪٽریائي هئي ۽ بلڪل واجبی فی ونڊي هئي، پر وقتی ”فري کيس“ بہ ڪري ڇڏیندي هئي. هڪ ڊاڪٽر جو ذکر ڪندي ڪلائي ڪلائي بیٺو ڪري ڇڏیائین. جیڪو پنهنجي ماني ڳولان کڻي هلندو هو. یا وري بحیثیت ڏي. ایڇ. او هوٽلن تي چٽي هوندو هو ۽ بنا ٽکیٽ سفر ڪندو هو.

۱۹۶۰ع واري ڏهاڪي جي پوئين حصي ۾، بي ایمانی، دوائون وڪڻڻ ۽ دوائن وارن دڪانن کان وصولی ڪرڻ، اهي ڳالهیون اڄ وبائي صورت اختیار ڪري چڪيون آهن. انور علي شیخ، جیڪڏهن اڄ زنده هجي ها تہ هو پنهنجي پیشی جي باري ۾ خاص مایوس ڪندڙ صورت پیش ڪري ها. اڄ بہ هن جا ڪیترائي سنگتي، هن پیشی سان واسطو رکندڙ، زنده آهن، پر انور عليءَ جهڙي مٿیا ۽ موھ تمام ٿورن ۾ تو ڏسان. ڊاڪٽر انور عليءَ پنهنجي پویان هڪ پٽ ۽ هڪ ڌيءَ ڇڏي ویو آهي. جیڪي پڻ ساڳئي پیشی سان لاڳاپیل آهن.

ڪامريڊ عزيز سلام بخاري

وہ جو تاريخڪ راہون ميں مارے گئے.
»فيض«

هي جنگ عظيم دوران، جنهن وقت ساري دنيا ۾ روس جي بهادريءَ جو
ڏٺوڪو وڃي رهيو هو ۽ اسان برصغير ۾ ڪميونسٽ پارٽيءَ طرفان، نه صرف
مزدور تحريڪن جي سربراهي ڪري رهيا هئاسون، پر لکڻ، ادب ۽
دانشوريءَ ۾ به سڀ کان اڳرا هئاسون، ته هڪ اهڙي تنظيم وجود ۾ آئي
جنهن جو نالو مختصر (انڊين پيپلز ٿيئٽر ايسوسيئيشن) ”آءِ پي ٽي اي“
هيو، جنهن جو سلسلو ڀارت ۾ اڄ به هلندو اچي. شبانه اعظمي، اوتار ڪشن
هانگل، نصير شاه، سنيل دت ۽ ٻيا عظيم فنڪار ان تحريڪ جا جيئرا مثال
آهن. حقيقت ۾ ته پرتوي راج ڪپور، بلراج ساهني، اشوڪ ڪمار جهڙا
پراڻا جڳادري، نامور ائڪٽر به ”آءِ پي ٽي اي“ جا سرگرم سرپرست،
ڪارڪن هئا ۽ نه صرف فلم ۽ ٽيليويزن ۾ اسٽيج ٿيئٽر ۾ به، هو ڊرامي ۽
ناٽڪ کي عوام جي ڪلاڻڻ، سيڪارڻ ۽ ترجماني ڪرڻ لاءِ گهڻين، ڳوٺن ۽
غريب بستين ۾ وڻي ويا. ان سلسلي جون ڪجهه جهلڪيون اڃا به اسلم
اظهر جي ”دستڪ“ ۽ لاهور جي عوامي انجمنن پاران پيش ٿيندڙ اسٽيج
ڊرامن ۾ نظر اچن ٿيون ۽ هاڻ ته خود پاڪستان تي وي (پي ٽي وي) به
حڪمران ۽ ظالم طبقن خلاف هڪ وڏو مؤثر ڪردار دا ڪري رهي آهي.

پاڪستان ٺهڻ سان هندستان مان لڏي آيل اديبن، دانشورن ۽ ڊرامه آرٽسٽن جو هڪ وهڪرو ڪراچي ۽ لاهور ٻه پهتو. عزيز سلام بخاري ”آءُ پي ٿي اي“ جو هڪ ننڍڙو ڪردار، ٻه بمبئيءَ مان مهاجر ٿي ڪراچيءَ وارڊ ٿيو. ڪامريڊ هانگل جيڪو منهنجي فليٽ تي ”آءُ پي ٿي اي“ جي يونٽ کي ريهرسل ڪرائيندو هئو، ان ۾ منهنجي واقفيت عزيز سلام بخاريءَ سان ٿي. هي اهو وقت هو جڏهن اسان ٿرڊ يونين جي ڪم ۾ ايڏو مصروف هوندا هئاسون جو پڇڻ لاءِ ٻه وقت گهٽ هوندو هئو، پر پوءِ عزيز سلام جڏهن مون سان ڪراچي جيل ۾ گذر رهيو (۵۰-۱۹۴۹ع ۾) ته هن سان خاصيون ڪچهريون ٿينديون رهيون. اصل اله آباد جو هئو، ڄاڻو نپنو بمبئيءَ ۾، ۽ ڪنهن ڪپڙي رڱڻ جي ڪارخاني ۾ ننڍڙو ملازم هو. ڪراچيءَ ۾ پائيس طيب بخاريءَ گهڻن ئي ڌنڌن ۾ طبع آزمائي ڪئي. پهرئين ٽرانسپورٽر هئو ۽ آخر ۾ (اي پي پي) ڪراچي بيورو جو مک ڪارڪن. هن وقت عزيز سلام بخاريءَ جو واحد فرزند جاويد سلام، بخاري، شايد ”مارنگ نيوز“ ۽ ”دي مسلم“ جو ڪراچيءَ جو بيورو چيف آهي ۽ خوشحال زندگي گذاري رهيو آهي. عزيز سلام عجب ماڻهو هئو. جيل ۾ اچڻ سان چيائين: ”مون کي سنڌي سڀڪار، ڇو ته مان سنڌين سان سنڌيءَ ۾ مخاطب ٿيڻ ٿو چاهيان.“ (مون وٽ اڃان تائين اهو نوٽ بگ محفوظ آهي، جيڪو هن کي سنڌي گردان سڀڪارڻ لاءِ تيار ڪيو هئم.) عزيز سلام نه رڳو سنڌي سکيو پر سنڌيءَ ۾ سياسي تڪرار ۽ جهيڙو ڪرڻ به سکيو ۽ هميشه ۲۰-۱۵ فل اسڪيپ صفحن تي، مارڪسزم جي نقطه نگاهه کان (پوليمڪس) يا مناظري ٽائيپ جا مضمون لکي موڪليندو هو. هن يار کي (يو جي) انڊر گرائونڊ رهندي، ڪافي وقت ملي ويو هئو، جو اهي ڊگها مضمون لکي سگهي. ۽ مون کي وري اهو ٽائيم ڪونه هئو جو انهن جو مطالعو ڪري جواب لکي سگهان. مان ڪڏهن ريل ۾، ڪڏهن جيل ۾- ڪڏهن ڪاوڙ جي چوندو هو ته ”ڪامريڊ توکي بحث لاءِ وقت ڪونهي؟“ مان چوندو هئس (ڇا پڙهان؟) پڙهڻ لاءِ وقت وري جيل ۾ ملندو هو. ”تو کي پڙهان، ان کان بهتر ناهي ته مارڪس، اينگلز ۽ لينن کي پڙهان؟“

۱۹۵۳ع جي سرءُ ۾، حسن ناصر، جيڪو ڪراچي ڪميٽيءَ جو

سيڪريٽري هيو، تنهن چيو ته ”ٻه چار ڪامريڊ ڪراچيءَ ۾ هتي منهنجي لاءِ مٿي جو سور آهن، انهن کي سنڌ وٺي وڃ.“ هڪ مٿي جو سور عزيز سلام هيو، جنهن کي مان لاڙڪاڻي وٺي آيس. ۽ هن ماڻهوءَ نه صرف لاڙڪاڻي جي سياسي حلقن ۾ پنهنجي جاءِ پيدا ڪئي، پر پوريءَ سنڌ ۾ اڏند ڪٽولي تي گهمي آيو ۽ اچي هڪ وڏي رپورٽ پيش ڪيائين، جنهن ۾ سنڌ جي سمورن ليفٽسٽن جو ذڪر ۽ رول ۽ آئينده لاءِ صلاحون شامل هيون. وڏو محنتي، چلتو پرزو ماڻهو ۽ سائنٽ وارو ساٿي ثابت ٿيو. نوابشاه ۽ سانگهڙ ضلعي جي ”الائي تحريڪ“ ۾ قاضي فيض محمد ۽ رئيس بروهيءَ سان گڏجي هن وڏي سرگرميءَ سان ڪم ڪيو. ۱۹۵۶ع ۾ سرهاڙيءَ ۾ جيڪا زبردست هاري ڪانفرنس ٿي، جنهنجي صدارت مولانا ياشانيءَ ڪئي هئي، ان ۾ به عزيز سلام اڳرو هيو.

عزيز سلام ۱۹۵۳ع ۾ ڪميونسٽ پارٽيءَ مٿان پابندي پوڻ شرط ”يو جي“ ٿي ويو ۽ ۷۶-۱۹۷۵ع ۾ جڏهن هو فوت ٿيو، تڏهن به هو ”يو جي“ انڊر گرائونڊ ئي هيو. ماڻهوءَ هڪ دفعي چيو هو ته ”اسان ڪميونسٽ، سمنڊ ۾ مڇيءَ وانگر آهيون، عوام هميشه اسان جي حفاظ ڪندو آهي.“ عزيز سلام بخاري بلڪل سمنڊ ۾ مڇيءَ وانگر هيو. هتان کان هتي، هتان کان هتي. هو پارٽيءَ جو ڪارڪن، جاڳوڙي، قاصد ۽ رهنما هيو. ڪيترائي پراڻا ڪارڪن وڏي محبت ۽ احترام سان کيس ياد ڪندا آهن. خاص ڪري حيدرآباد، بدين ۽ ٺٽي جي مزدور ۽ هاري تحريڪن ۾ اڄ به ڏڻ ڪارڪن اهڙا ملندا، جن کي عزيز سلام ذهني ۽ عملي طرح تراشيون هو.

تاوڙو ۽ ٽڪڙو به هئو. مان جڏهن ۳ مهينن لاءِ ڳوٺ ۾ نظر بند هوس ته عزيز سلام پارٽيءَ وارن جو وفد وٺي منهنجي ڳوٺ ٻنڌيءَ پهتو ۽ قريباً ۳ ڏينهن ڪچهريون ٿيون. ناصر هيو، سائين عزيز الله هيو، نازش هيو، جمال نقوي ۽ شرف علي، ورائي ورائي، چون ته ”سمورا ڪل وقتي ڪارڪن (هول ٽائيمرس) عوامي ليگ جي پليٽ فارم تي موڪليون.“ منهنجي راءِ اها هئي ته سنڌ ۾ جي. ايم. سيد. ”عوامي محاذ ۾، سرچند ۾ خان غفار جي“ خدائتي خدمتگار ۾ ”پنجاب ۾ ميان افتخار الدين جي“ آزاد پاڪستان پارٽيءَ ۾، ۽ بلوچستان جي صمد خان اڇڪڙئي جي ”وري پختون“ ۽ بزنجي ۽ شهزادي

عبدالڪريم جي ”استمان گل“ ۾ گڏجي ڪم ڪندا رهون ۽ انهن کي هڪ پليٽ فارم تي آڻي گڏ ڪرڻ جي ڪوشش ڪريون. عزيز سلام بخاريءَ جي راءِ هئي ته ”هي سڀ نلها نالي جا ليڊر آهن ۽ انهن وٽ عوام لاءِ ڪو پروگرام ڪونهي.“ پر يڪراءِ نه ٿي سگهياسون. هڪ ميٽنگ حيدرآباد ۾ ڪئي سون، تنهن کانپوءِ ان جو فيصلو وڃي ڪراچيءَ جي پارٽي ورڪرن جي عوامي اجلاس ۾ ٿيو، جنهن ۾ اهو طئي ٿيو ته ”هي قومن جا ليڊر آهن، انهن جي سهاري جي ضرورت آهي.“ ۽ اسان هنن سان گڏجي ڪم ڪندا رهياسون.

ايوب خان واري سموري دؤر ۾ عزيز سلام بخاري ”يو جي“ رهيو. پوءِ ٻڌم ته پروچائينيز (بيڪنگ) لائين تي هلڻ لڳو هو. هڪ دوست ٻڌايو ته هو ويجهڙائيءَ ۾ آيو هو، چيائين: ”مائودرست آهي“ ۽ مون کيس ”چلتو“ ڪري ڇڏيو. منهنجي ۽ ڪن ٻين دوستن جي راءِ اها هئي ته اسان جو قبلو نه پيڪنگ، نه ماسڪو هئڻ گهرجي، پر پاڪستان جي عوام جي بنيادي حقن لاءِ پاڻ ۾ گڏجي رهڻ گهرجي.

ڪامريڊ عزيز سلام بخاريءَ ڪيترائي نوان هول ٽائيمر (ڪل وقتي) ڪارڪن پيدا ڪيا ۽ پروپيڪنگ لائين تي هلندو رهيو. آخر ۾ هو ڪنهن ميٽنگ لاءِ ٽنڊو محمد خان پئي ويو. ميٽنگ شايد اهر هئي ۽ کيس دير ٿي وئي هئي. سو ايڏو تيز ڊڪيو هو جو جڏهن سهڪندي ميٽنگ ۾ پهتو ته ڪري پيو ۽ اتي ئي دم ڏنائين.

مون کي خبر ناهي ته ڪير سندس ڪانڌي ٿيا ۽ ڪهڙن کيس دفنايو. سندس پٽ جاويد ۽ ڌيئرن کي به سندس آخري آرامگاهه جي خبر ڪانهي، ڇو ته هنن کي صرف اهو ٻڌايو ويو ته ”عزيز سلام بخاري مري چڪو آهي، پر ڪٿي ۽ ڪيئن؟“ سا خبر هنن کي به ڪانهي.

عزيز سلام بخاري، انهن چند ڪامريڊن مان هئو، جن سنڌي سڪي، سنڌ ۾ رهيا ۽ سنڌ جي عوام لاءِ جدوجهد ڪئي، ۽ سنڌ لاءِ پاڻ کي فنا ڪري ڇڏيو. عزيز سلام کي سلام.

ڪرشن ڪٽواڻي

آگسٽ ۱۹۴۳ع جي ڪٽ - انڊيا (Quit-India) تحريڪ هلندي ٻڌم ته ڪنڊن نوجوان ”ٽل زنجيرون“ نالي سان پنهنجي خرچ تي ڪتاب ڇپرايو آهي. ماهيءَ ٻڌايو ته ڪرشن ڪٽواڻي نالي هڪ ٺارو شاھ جو نوجوان، ڦٽندڙ شاعر آهي، جيڪو ٽنگور جو مداح به آهي ۽ ساڳئي وقت گانڌيءَ جو چيلو پڻ. شوق ٿيو ته ان نئين تهيءَ جي جوان سان ملجي. مان ان وقت ڀگل (روپوش U. G) هوس، ڇو ته ڪٽ انڊيا تحريڪ ۾ شاگردن جي اڳواڻي منهنجي بلي هئي. ماهيءَ ڪرشن سان ملايو ته معلوم ٿيو ته خاصو هندي ۽ اردو ڪتابن جو اڀياس ٿيل هيس ۽ سنڌي رسالا سندر ساهتيه، رتن، نئين دنيا به پڙهندو رهندو هو. هن کي شانتينڪيٽن وڃڻ جو ڏاڍو شوق هو ۽ مئٽرڪ پاس ڪرڻ کان پوءِ اوڏانهن روانو ٿي ويو.

فيبروري ۱۹۴۶ع ۾ جڏهن مان آل انڊيا ٽريڊ يونين ڪانگريس جي ڪلڪتي واري اجلاس ۾ شريڪ ٿيس ته موٽندي شانتينڪيٽن ۾ به ٿي ڏينهن آرام لاءِ ترسييس ته ڪرشن ڪٽواڻيءَ سان ڏاڍيون ڪچهريون ٿيون. اڻندي ئي چيائين ته مان ڪميونسٽ نه آهيان پر آئيڊيلسٽ (Idealist) يا آدرشواڊي آهيان.

منهنجي لاءِ آدرشواڊي ۽ ڪميونسٽ جو مسئلو ڪڏهن اهم ڪونه رهيو آهي ڇو ته مان پاڻ ڪميونسٽ آئڊينلسٽ رهيو آهيان. ان وقت جيڪي ڪچهريون ڳالهائون ٻوليون ٿيون تن مان اندازو ٿيو ته ڪرشن خاصو يورپين ۽ بنگالي ادب پڙهيو هو. مان بنگالي پڙهڻ لاءِ وقت نه ڪڍي سگهيو هوس، پر هن شائينڪيٽ ۾ چار سال رهي بنگالي ادب جو گهرو اڀياس ڪيو هو ۽ سندس خيالن ۾ ٺهراءُ ۽ ڪجهه مونجهارا هئا، مون کي سندس راءِ ۽ جذبن لاءِ عزت هئي ۽ هن مون کي هڪ وڏي ۽ جڳادري ليڊر طور ستڪار ڪيو. پاڪستان بڻجڻ سان ڪرشن ڪٿوڻي سڌو سنڌ ۾ موٽي نه آيو بلڪه پنهنجي ڪٽنب کي به انڊور سڏائي ورتائين، جتي هو اڃا تائين رهي ٿو ۽ ۱۹۸۸ع ۾ هو سچل ڪانگريس تي مالهي، نارائڻ ڀارتِي، جيتلي ۽ وينا سان گڏ شريڪ ٿيو هو.

ڪرشن ڪٿوڻي جيڪي ڪتاب هندستان ۾ لکيا تن ۾ هڪ سنڌي جوان جي هندستان جي حالت ۽ ڪشمڪش ۽ رومان بغي آهن، پر ڪرشن ڪٿوڻي هتان موٽي وڃڻ کانپوءِ سنڌ جي حرارت ۽ خوشبوءِ، پنهي جي ”ڏک“ ڏني آهي. هن جيڪي ويجهر ۾ لکيو آهي تنهن مان اندازو ٿئي ٿو ته هو نئين سر پنهنجي ڌرتيءَ تي اچڻ سان جي آيو آهي. جيئن سيمسن گريڪ ديو مالائي ڪردار جو پير ڌرتيءَ سان لڳڻ سان زنده ٿي ويندو هو، اهڙيءَ طرح ڪرشن کي سنڌ جي جدائيءَ ۽ ميلاپ نئين زندگي بخشي آهي. چيائين: ”مان لکڻ چاهيان ٿو ۽ ڇپجڻ چاهيان ٿو، ۽ چاهيان ٿو ته ماڻهو مون کي پڙهن، پر مون کي ڏک آهي ته سنڌي پڙهندڙن جو تعداد گهٽيو پيو وڃي. خود منهنجا پٽ ۽ ڌيئرون سنڌي پڙهي ڪونه ڄاڻن ۽ سڄو ڏينهن هنديءَ ۾ هڻ هڻان ڪندا آهن. مان پنهنجي گهر ۾ اجنبي آهيان، ساري دنيا گهمي اٿم پر پنهنجائي رڳو سنڌ ۾ محسوس ڪيم، ڏک اٿم ته مان هتي رهي نٿو سگهان، موٽي نٿو سگهان.“

هيءُ آس لکين سنڌين ۾ هندستان ۽ دنيا جي ٻين حصن ۾ آهي. هو چاهين ٿا ته سنڌجي مها تيرت جي زيارت ڪرڻ لاءِ انهن کي اجازت هجي. مون هنن اديبن کان پڇيو ته ”موٽي ايندؤ؟“ چيائون: ”توهان ئي اوکڙو وينا آهيو ته اسان ڪيئن موٽي اچون؟“ ايمانداريءَ سان ته هو اتي ايترو سيٽ ٿي ويا آهن، جيترو مهاجر هتي ۽ کين هندستان جي اصلي باشندن وٽان اها ئي محبت ۽ نفرت ملي ٿي، جهڙي مهاجرن کي هتي نصيب ۾ آهي. شرنارٿين لاءِ اتي ايتري باهم ٻري رهي آهي جيتري هت مهاجرن لاءِ.

محمد ابراهيم جويو

محمد ابراهيم جويو هڪ اهڙو اديب، محقق، عالم، دانشور ۽ اڻ ڄاتل سياسي گرو آهي، جنهن تي تمام گهڻو لکجڻ ڪيندو هو پر هن يار نه ڪجهه پاڻ تي لکيو ۽ نه ڪنهن ٻئي کيس خاص ڪريڊٽ ڏنو. اڄ دل ٿي چئيم ته هن اديب ۽ عالم کي ٿورڙو روشناس ڪرايان، ڇو ته جي. ايم. سيد، شيخ اياز، رسول بخش پليجو ۽ مان پاڻ سڀ ۽ سنڌ جو سمورو اديب لڏو محمد ابراهيم جويي جا مقروض آهيون. هن اسان کي صرف ڏنو آهي ۽ ورتو ڪجهه به نه آهي.

اياز منهنجو شاگرد ٿي ۽ جي زماني کان (۱۹۴۴ع کان) واقف ٿيو ۽ تڏهن کان وٺي اڄ تائين دوست آهيون ۽ اميد آهي ته دوست رهنداسين. جويو بابت، مون کي ڄاڻ. تڏهن پئي جڏهن پاڪستان ٺهڻ وقت ڪنهن سبب کيس شايد نوڪريءَ کان سسپينڊ ڪيو ويو هو، جنهن ڪري سنڌ مدرسو جي شاگردن سندس پئپرائي ڪرڻ لاءِ تمام وڏو اسٽرائيڪ ڪيو هو. اخبارن ۾ ان واقعي جي باري ۾ وڏي ڏي وٺ هلندي رهي. مان پنهنجي ٽريڊ يونين جي مصروفيات سبب ڄاڻي نه سگهيس ته مامرو ڇا هو. گهڻو پوءِ معلوم ٿيو ته اهو وڏو بغاغو سندس ڪتاب ”سيو سنڌ، سيو دي

ڪانٽينينٽ“ (سند بچايو، ننڍي ڪنڊ کي بچايو) تي ٿيو هو. جنهن تي حاڪمن کي ناراضگي ٿي هئي. ان ڪتاب جي سر ورق تي سند جو نقشو هو، جنهن مٿان هڪڙي پلڙ ڳانءَ جي تصوير هئي. تصور ۾ پڳڙيون پاتل واٽيا ڳانءَ کي ڏهي بالتيون پاسيريون ڪندا اوڀر ڏکڻ هندستان طرف پڳا ٿي ويا ته وري هڪ قطار پنجاب جي طرپياڙن جي، ڳئونءَ کي ڏهن لاءِ پهچي رهي هئي. اها خبر انوقت ڪونه هئي ته سند جي ”ڪار ڏينو ڳانءَ“ (اها ڳئون جنهن جو ڪير ڏهندي ڪڏهن به نه کٽندو آهي) کي ڏهن لاءِ اوڀر، اولهه، اتر ۽ ڏکڻ کان ڪٽڪيون اچي لهنديون.

۱۹۵۲ع ۾ جيل مان نڪرڻ کانپوءِ پتو پيو ته محمد ابراهيم جويو سنڌي ادبي بورڊ جو سڪريٽري ٿي ويو هو ۽ سنڌي ادبي بورڊ ۾ محمد ايوب کهڙو، علامه آءِ. آءِ. قاضي، جي. ايم. سيد، ميران محمد شاهه ۽ ٻيا عالم ۽ اڪابر صلاحڪار بورڊ جا ميمبر هئا ۽ سندن مشوري هيٺ دنيا ۾ ’جي اڍائي سو شاهڪارن کي ترجمو ڪرڻ جو فيصلو ڪيو ويو هو ۽ ادبي بورڊ کي اهو ڪم پاڪستان گورنمينٽ طرفان سونپيو ويو هو ته سند بابت لکيل عربي ۽ فارسي ڪتابن کي اصل ٻولين ۽ ترجمي جي صورت ۾ ڇپيو وڃي. ان لاءِ بجيت پاڪستان گورنمينٽ ڏني هئي. مون کي ياد آهي ته هڪڙي مائڪرو فلم مشين ۱۹۵۴ع تائين سنڌي ادبي بورڊ جي جاءِ تي کوکن ۾ بند رهي، ڇو ته ان جي آپريٽر جو خرچ نه پاڪستان گورنمينٽ ڏنو هو ته نه وري سند گورنمينٽ کي توفيق ٿي هئي، (ان وقت س ا ب جي آفيس سابقه پرائمري ٽريننگ ڪاليج، سنڌ اسيمبلي بلڊنگ ۽ موجوده اين. جي. وي هاءِ اسڪول، جيڪو سعيد منزل لڳ آهي، ان ۾ هئي) ۽ جويو پٽيوالن ۽ چوڪيدارن لاءِ ٺهيل ٻن ڪمرن واري جاءِ ۾ رهندو هو. ۱۹۵۲ع کان ۱۹۵۴ع تائين سنڌي ادبي سنگت جون گڏجاڻيون به س ا ب جي هڪ آفيس ۾ ٿينديون هيون. جي پوءِ اياز قادريءَ جي ڌنيرام بلڊنگ ۾ ٿيڻ لڳيون ۽ جويو هميشه انهن گڏجاڻين ۾ موجود هوندو هو. سند جا ناميارا اديب حفيظ شيخ، سراج ميمڻ، رشيد آخوند، خواجہ سليم، اياز قادري ۽ ٻيا ڪيترا انهن گڏجاڻين مان ٺپجي وڌا عالم ۽ اديب ٿي نڪتا ۽ ڪيترن جي ڪچين ٽڪين لکڻن کي درست ڪري، سنواري، مهراڻ ۾ شايع ڪرڻ جو سهرو به ابراهيم

جويي جي سر تي آهي.

۱۹۵۵ع کان وٺي جويي ٽماهي مهراڻ رسالو شايع ڪرڻ شروع ڪيو، جنهن جهڙو خوبصورت، غلطين کان بلڪل پاڪ ۽ معياري- رسالو هن وقت تائين ڪڏهن به نه ڇپيو آهي ۽ نه اڳتي ڇپجي سگهندو. ڇو ته جيڪا پروف ريڊنگ ۽ مٿي ماري جويي سنڌي ادب جي واڌاري لاءِ ڪئي اهڙي ڪوبه نه ڪري سگهندو.

جويي کي ڪجهه وقت لاءِ سندس پاڙ پٺاڻن لاءِ لاهور ۽ پشاور بدلي ڪيو ويو هو، پر اهو اتي به سنڌي ڪتابن کي مشرف به اسلام ڪرڻ جي مهر آڏو وڏي ڍال جو ڪم ڏيندو رهيو ۽ سنڌي ادبي بورڊ ۾ واپس اچڻ سان وري به هن سنڌي ادب جي خدمت جاري رکي.

جويي پنهنجي نالي هيٺ تمام گهٽ لکيو آهي پر ترجما تمام سٺا ۽ تمام سٺن ڪتابن جا ڪيا ۽ ڪرايا اٿس ۽ سنڌي ادبي بورڊ جي واڌاري ۽ توسيع ۾ مکيه ڪردار ادا ڪيو اٿس.

نون لکندڙن ۽ اديبن کي همٿائڻ ۽ مٿي اٿڻ ۾ سندس اهم ڪردار رهيو آهي. سائين جي. ايم. سيد جي سمورين لکڻين کي بنا غلطيءَ جي ڇپائي ۽ ترتيب جي ڪم ۾ به جويي وڏو هٿ وٺايو آهي ۽ شيخ اياز کي همٿائڻ ۽ ان تي جاکوڙ ڪري اياز کي پنهنجو صحيح مان مرتبو ڏيارڻ ۾ به جويي جو ڪردار تمام اهم رهيو آهي.

جويو صاحب جي سياسي ڪردار کان تمام ٿورا واقف آهن. هو تمام پڙهيل، مارڪسسٽ، رائسٽ ۽ سياسي ڄاڻ جو مالڪ آهي ۽ سنڌ جي وجود لاءِ جدوجهد لاءِ گمنام سپاهيءَ جو ڪم سرانجام ڏيندو رهيو آهي.

۱۹۵۲ع واري چونڊيل اسيمبليءَ جي اندر جيڪي سنڌ جي وجود، حقن ۽ سنڌي ٻوليءَ کي برقرار رکڻ لاءِ جيڪي شاندار ٺهراءُ انگريزي زبان ۾ پيش ڪيا ويا، انهن جو محرڪ ۽ نظرثاني ڪندڙ جي. ايم. سيد، علي محمد راشدي، عبدالستار پيرزادو سان گڏ محمد ابراهيم جويو هو. ان کان پوءِ هر ادبي سياسي ڪانفرنس لاءِ گرائونڊ ورڪ ۽ تجويزون ترتيب ڏيڻ جو ڪم به هي گمنام سپاهي ڪندو رهيو آهي. ڪيترن ليڊر صاحبان کي جيڪي تر تراق سان اسٽيجن تي تقريرون ڪندا آهن، انهن کي اها خبر

ڪانه هوندي آهي ته انهن تقريرن جو ڪچو مال ۽ وڌيڪ تيار ڪيل پڪو مال
 جويي صاحب جي دماغ جي پيداوار آهي. ....
 جويو انتهائي محنتي، پاڻ کي فنڪرڻ جي حد تائين مانيٽو ۽ نهڻو
 ماڻهو آهي. اصولن تي سخت ٿندي ۽ هٽيلو پرجنهن ۾ وڌائي ۽ پاڻ پڌاڻن جو
 ذرو به نه آهي. ۷۷ جي پيڙهي ۾ هوندي به هو سنڌي ادب ۽ سياست ۾ هڪ
 ڊائينيمو جو ڪم سرانجام ڏئي رهيو آهي. جويي جهڙا ماڻهو اسان جي
 سماج اندر تمام ٿورا آهن، جن پاڻ ماري ۽ ٻاري سنڌيت کي قائم رکيو
 آهي.

رئيس غلام محمد پرڳڙي

پرائين يادن جي پٺارڪ مان اڄ الائي ڇو رئيس غلام مصطفيٰ خان پرڳڙي ور ورڪري دل جي دروازي تي ٺڪ ٺڪ ڪري رهيو آهي. ”ڇو يارا اسان وسري وياسون ڇا؟“ رئيس غلام مصطفيٰ پرڳڙي ابن رئيس غلام محمد خان پرڳڙي ۽ مرحوم غلام رسول خان پرڳڙيءَ جو ننڍو ڀاءُ آهي. هو هن وقت لڳ ڀڳ (۸۰) اسي ورهين کان مٿي عمر جو هوندو ۽ ويجهڙائيءَ ۾ سندس درويشي ڏاڙهي ڏسي هيٺ وٺي وٺي هئم.

غلام مصطفيٰ خان پرڳڙيءَ کي مون پاڪستان ٺهڻ کانپوءِ ڏٺو ۽ سڃاتو. هو هڪ سياسي خاندان جو فرد آهي. هن جو والد ماجد غلام محمد خان پرڳڙي ڪانگريس جو شايد پريزيڊنٽ ٿيو هو ۽ ساڳئي وقت، ان وقت جي مسلم ليگ جو سرگرم ليڊر به هو، جنهن وقت مسلم ليگ ڪانگريس سان ڪلهو ڪلهي ۾ ملائي خلافت ۽ (نان ڪوآپريشن Non co-opration) آسهيڪار يا عدم تعاون جون تحريڪون زورن تي هيون. ته هو به ساڻن گڏ هو. پوءِ هو ۱۹۲۴ع ۾ ئي فوت ٿي ويو هو.

رئيس غلام مصطفيٰ خان پرڳڙي پاڪستان کان اڳ واري ۱۹۴۶ع ۾ چونڊيل ميمبر هو ۽ پاڪستان ٺهڻ شرط هن پنهنجو مستقل سياسي لاڳاپو

جي. ايمر. سيد ۽ مسلم ليگ مخالف قوتن سان قائم ڪيو. رئيس پرڳڙيءَ کي سمجهڻ لاءِ مون کي ڪوشش ڪرڻي پئي. پر هلندي هلندي مان هن جي گهڻو ويجهو ٿي ويس. جيتوڻيڪ رئيس پرڳڙيءَ کي ڪامريڊن ۾ مقبول ڪڏهن بڻائي نه سگهيس. تنهن هوندي به هو ڪامريڊ عبدالقادر ۽ ڪامريڊ حيدر بخش جتوئيءَ ٻنهي کي انتهائي ويجهو ۽ سندن مددگار رهيو.

رئيس پرڳڙي مزاح ۽ مسخريءَ جو بادشاهه آهي. هن جي سياسي توڪ ايڏو ته چيندڙ ۽ عجيب لڳندي آهي، جو وقتي ته سندس مطلب ۽ مراد سمجهڻ ۾ وقت لڳندو آهي. هڪ دفعي لاهور ۾ جڏهن (۱۹۵۵ع ۾) نئشنل پارٽي ٺاهڻ لاءِ گڏ ٿياسون ته ميان افتخار الدين ان سڌي طرح چيو ته ”ڪشمير متعلق هڪ ٺهراءُ پاس ڪرڻ کپي. اولهه پاڪستان جي گاديءَ جي هنڌ لاهور ۾ ويهي ڪشمير لاءِ ڪو ٺهراءُ پاس نه ڪرڻ بد ذوق ٿيندي.“ جيتوڻيڪ ميان افتخار الدين کي ڪشمير کي پاڪستان ۾ آڻڻ لاءِ ڪو خاص چاهه نه هئو. اها ڳالهه جي. ايمر. سيد سان مون ڪئي. جي. ايمر. سيد ان راءِ جو هئو ته ڪشمير جو ذڪر ئي نه ڪجي پر چيائين ته غلام مصطفيٰ پرڳڙيءَ جو زور آهي ته ”ڪشمير فتح ڪرڻ لاءِ پاڪستان گورنمينٽ تي زور آڻجي ته جهاد شروع ڪري ڇو ته ٻنهي طرف پنجابي ماريا ۽ اسانجي وئي چر!“

پرڳڙي صاحب جون اولهه پاڪستان اسيمبليءَ اندر تقريرون وڏي خيال سان ٻڌيون وينديون هيون. ڇو ته سندس مزاحيه منطق پوئتان جا ڳالهه لڪل هوندي هئي سا سمجهڻ لاءِ سڀني کي پنهنجن ذهن تي زور ڏيڻو پوندو هو. هڪ دفعي تقرير ڪندي چيائين، ”توهان جيڪو پاڪستان جو ٺهراءُ ۱۹۴۰ع ۾ پاس ڪيو هو، اهو اسان سنڌي اڄ تائين پرواني طور سان کنيو پيا هلون، پر ڪاٿي پير کپن ته اهو پروانو ڪڍي ڏيکاريون؟“ ۽ پوءِ اهو مشهور قصو بيان ڪيائين، جو سنڌ ۽ پنجاب ٻنهي ۾ مشهور آهي ته گدڙن کي وڏيري پنهنجي زمين ۾ چرڻ لاءِ پروانو ڏنو هو، پر ڪتي واري پوڻڪ تي گدڙ وٺي ڀڳا. سو ڪنهن جوان گدڙ پوڙهي گدڙ کي چيو ته، ”ابا، ڪتي کي وڏيري جو پروانو ڏيکاريو ها نه!“ پوڙهي گدڙ چيو ته، ”ابا، پير کپن ته

پروانو ڏيڪاريان. "سامهون ڪتبو به ان پڙهيل ٿو ڏسجي! سو صاحبو! هن پوڙهي سيد کي چوان ٿو ته هن ان پڙهيلن کي ۱۹۳۰ع وارو پروانو ته ڏيکارا پر چئي ٿو ته: "سيئي ان پڙهيل آهن! ٻيو پير کپن ته ڏيڪاريان."

سو صاحب مون هن قصي جو ڪجهه ٻئي نموني پر ذڪر ڪيو آهي، پر مطلب اهو ئي هو. هي لطيفو ۱۹۵۷-۱۹۵۸ع ۾ اولهه پاڪستان جي ڪاررواين ۾ پڙاڏو بڻجي گشت ڪندو رهيو.

ٻيو پرڳڙي صاحب جو مزاحيه قصو ۱۹۴۸ع جو آهي، جو مرحوم عبدالحامد بڊايونيءَ مون کي ۱۹۵۱ع ۾ جيل ۾ ٻڌايو هو. عبدالحامد بڊايوني پاڪستان جي لاءِ "جهاد" ڪندڙ وڏن مولانائن مان هو. پر انتهائي ڪروڙ ۽ صاف گو ماڻهو هو. چوندو هو ته، "مان جناح سان به لهيل هوس، پر سردار ولي پائي پتيل سان به منهنجو Equation (ٺاه) هو. چيائين، "هڪ دعوت تي سنڌ هو، جنهن ۾ رئيس غلام مصطفيٰ ڀرڳڙي به آيل هو. مون اتي وڃي پرڳڙي صاحب جو پاسو ورتو. گهره وات ۾ وجهندي پرڳڙي صاحب کي چيم، "پرڳڙي صاحب! توهان کي مڃڻو پوندو ته جناح صاحب تمام وڏو ماڻهو آهي، اسان جي قوم جو عظيم ليڊر آهي."

پرڳڙي صاحب مرڪندي ورائيو، "ها مولانا! مڃيان ٿو، جناح صاحب تمام عظيم ليڊر آهي. پر هر ڪنهن ليڊر جي پنهنجي عظمت ٿيندي آهي! هندو هزار سالن تائين مظلوم ذليل ۽ خوار هئا. انهن کي پنهنجن پيرن تي بيهارڻ لاءِ خدا گانڌيءَ کي هڪڙو اهڙو عظيم اڳواڻ ڪري موڪليو. گانڌي عظيم هو ڇو ان هڪ ذليل ۽ خوار قوم کي آزاد ڪرايو." هن کان پوءِ مولانا کي ڄاڻ هئي ته پرڳڙي صاحب ڇا چوڻ وارو هو، سو پليٽ کڻي اتان اتي ٻئي هنڌ وڃي ويٺو.

غلام مصطفيٰ ڀرڳڙي دم ڪشيءَ جو دائمي مريض آهي. مان هن کي لاهور جي "فليٽي هٽل" ۾ رت جا دٻا ٽوڪيندي ڏٺو آهي. پر واهه جي هن شخص ۾ قوت حيات آهي! اڄ به هو زندهه آهي ۽ جڏهن به سائنس ملڻ ٿيو ته هن جون اکيون هڪ مذاقي نوع ۾ چمڪي اٿنديون آهن ۽ ياد ڏيارينديون آهن ته ڪي ماڻهو مرڻا ناهن.

۱۹۵۷ع ۾ پرڳڙي صاحب هڪ تجويز پيش ڪئي ته "نيئن سنڌ"

اخبار کي هلائڻ لاءِ جنهن رقم جي ضرورت آهي، ان لاءِ چين سان واپار ڪرڻ لاءِ هڪ ڪمپني ٺاهجي. پرڳڙي صاحب نه صرف ڊگهڙي ۽ جيمس آباد تعلقن جي وڏن زميندارن مان هو پر هن وٽ هڪ عدد ڪاٽن فيڪٽري، ڪپهه ٽائڻ جي فيڪٽري به هئي ۽ ڪراچيءَ ۾ هڪ وڏي آفيس سندس واپاري سرگرمين لاءِ پڻ هئي، جيڪا موجوده اسٽيٽ بئنڪ آف پاڪستان جي سامهون واري ڪمرشل بلڊنگ هوندي هئي.

مرحوم انيس هاشميءَ چيني ٽريڊ ڪائونسلر سان ڳالهه ڪندي ته سنڌ جا گجھ ڪپهه جا واپاري ساڻن ڪپهه جو واپار ڪرڻ ٿا چاهين پر چين وارن چيو ته اسان پاڪستان جي مخالفت ڪندڙ سياسي شخصيتن سان واسطو نه ٿا رکي سگهون ڇو ته جيڪي به پاڪستاني اسان سان واپار ۾ ڏيندڙ ٿيندڙ آهن، اهي سرڪار طرفان منظور ٿيل آهن. سو پرڳڙي صاحب جي اها اسڪيم اتي ئي رهجي وئي. هونئن رئيس غلام مصطفيٰ پرڳڙي اسانجي سمورين سياسي، سماجي تحريڪن لاءِ ذل کولي خرچ ڪندو هو ۽ اها ”نئين سنڌ“ پريس ۽ اخبار به سندس، جي ايم سيد ۽ سيد حسين بخش شاه وارن جي پئسن مان ئي ورتل هئي.

حيدر بخش جتوئيءَ کي ون يونٽ خلاف ۽ سنڌ سان ناانصافين متعلق ڪتابڙا ڇپائڻ ۾ پڻ پرڳڙي صاحب گهڻو هٿ وٺايو هو. رئيس غلام مصطفيٰ پرڳڙي هڪ سخي، دسترخوان جو ڪشادو، ڪس ڪاٺ وارو سياسي ۽ سماجي اڳواڻ رهيو آهي، جنهن وڏو زميندار هوندي به هميشه هارين جي حقن جي تائيد ڪئي آهي.

گلي سدارنگاڻي

”پيءُ جا ڌيءُ ڏانهن خط“ جواهر لعل نهروءَ جي انهن خطن جو مجموعو آهي، جي هُن پنهنجي اسڪول ويندڙ ڌيءُ اندرا گانڌيءَ کي تاريخ ۽ ان جي ارتقا سمجهاڻ لاءِ لکيا هئا. اهو ڪتاب ■ "Letters from a father to daughter" جي نالي سان ڇپيو هو ۽ سنڌيءَ ۾ ان جو ترجمو گلي ڪرپالاڻي ڪيو هو. گلي شاديءَ کانپوءِ سدا رنگاڻي جي نالي سان مشهور ٿي. ڇو ته سندس گهوت رام سدارنگاڻي هڪڙو چڱو ڇوڪو وڪيل ۽ سوشلسٽ خيالن جو همراھ هو.

گلي سدارنگاڻي هڪ عامل خاندان مان هئي. سندس پيءُ رام ڪرشن هڪ رٽائرڊ انجنيئر هو ۽ سندس ڀاءُ ڪرشن ڪرپالاڻي بنگور جي ڏوهتي مشهور ڊانسر ننديتا جو گهوت، سياست جو استاد ۽ ”وشوا پارٽي ڪوارٽرلي“ جو زندگيءَ ۾ ايڊيٽر رهيو ۽ ٽي سال اڳ تائين، (جڏهن سندس موت واقع ٿيو) هو "Book Trust of India" جو چيئرمين هو. پاڪستان بڪ فائونڊيشن پڻ ان ترست جي لائين تي ٺهيل آهي.

گلي ۱۹۸۶ع ۾ پانڊپچري ۾ اربندو گهوش جي آشرم ۾ سنياس وٺڻ لاءِ وڃي رهي هئي ته سندس مرتيو ٿيو. جيستائين گلي ڪراچيءَ ۾ هئي

ٽيسٽائين منهنجو وٽس ۱۹۴۱ع کان وٺي ۱۹۴۸ع تائين اچڻ ويڻ هو. ڇو ته سندس گهوت جي سٺي لائبريري مون کي ڪشش ڪندي رهندي هئي. مان اڪثر شام جي ماني به پنهنجي ڪميون (Commune) ۾ ڪاٺڻ بجاءِ وٽن ڪائيندو هوس. پر مان ڪميونسٽ ۽ رام سوشلسٽ هو. رام ۱۹۴۲ع جي ڪٽ انڊيا تحريڪ ۾ حصو ورتو هو پر ڪميونسٽ ان کان الڳ رهيا هئا. مان ۽ رام ٻئي گڏ جيل ۾ ساٿي به رهي چڪا هئاسون، پر هن جي توڪ بازي ڪميونسٽن خلاف جاري رهندي هئي ۽ مان وري کيس ترڪي به ترڪي جواب ڏيڻو ڏيندو رهندو هوس. ڪڏهن ڪڏهن ته ٻانهون گنجي، ماني ڇڏي، وڙهن لاءِ تيار ٿي ويندا هئاسون ۽ وچ ۾ ويڇاري گل (Buffer) وچ ڪٽيو جو ڪم ڏيندي هئي. هو، منهنجي اولاد واري ڪونه هئي، تنهنڪري منهنجي حفاظت، جيئن ماءُ بالغ س کي ڪاوڙيل پيءُ کان بچائڻ لاءِ ڪندي آهي، اهڙيءَ طرح ڪندي هئي.

هڪ دفعي جي ڳالهه ته بئريسٽر K.R. F. Khilnani ڪيمو ڪلنائيءَ جي ڳالهه پئي هلي، جيڪو هڙان وڙان اسان جي تنظيم جي حمايت ڪندو هو. رام ڪاوڙ ۾ ڪلنائيءَ لاءِ چيو ته هو هڪ Brief less lawyer معنيٰ نمڪڻو وڪيل آهي. مون ڪاوڙ ۾ ڪلنائيءَ جي تعريف ڪئي ته، ”هو گهٽ ۾ گهٽ توکان وڌيڪ ڪارائتو ڪم ڪري رهيو آهي. کيس ڪونه اٿس ته به اسان جي تحريڪ جي مدد ته ڪري پيو.“ ان تي رام کي ڏاڍي خار لڳي ۽ گليءَ وچ ۾ پئي قصي کي ٺاريو.

ٻئي ٽئين ڏينهن مان حسبِ معمول ڪچهريءَ لاءِ گليءَ وٽ پهتس ۽ ماني کائي رهيو هوس ته رام تڙتو هنيو ته، ”ڪامريڊ بخاري هڪ ننڍڙيءَ اسٽيشن جو اسٽيشن ماسٽر آهي. جتي ڪڏهن ڪڏهن ڪو مسافر لهندو آهي، سو به جلدي روانو ٿي ويندو آهي. وري چيائين، ”توهانجي ڪميونسٽ پارٽي به هڪڙو ننڍڙو مسافر خانو آهي، جنهن ۾ ڪڏهن ڪڏهن ڪو مهمان ڀلي پٽڪي اچي نڪرندو آهي ۽ پوري جلدي روانو ٿي ويندو آهي.“

هن هي سڀ مون کي پسرائڻ لاءِ پئي چيو، يا ته منهنجي جوانيءَ تي رحر پئي آيس، يا ڪميونسٽ پارٽيءَ تي پنهنجي ڪاوڙ ڇنڊڻ پئي چاهيائين. مون کيس چئلينج ڪندي چيو ته، ”اسين ڪميونسٽ وري به تو جهڙي

نڪمي سوشلسٽ کان بهتر آهيون. تون ته (بورجوا) سوشلسٽ آهين! ”
 همراه ڪاوڙ ۾ اٿي بيٺو ۽ چيائين ته، ”منهنجي ئي گهر ۾ منهنجي بيعزتي ٿو
 ڪرين. نڪر منهنجي گهر مان!“ ان وچ ۾ گلي اٿي ٻيهي رهي ۽ چيائين ته :
 ”سويو منهنجو مهمان آهي، منهنجي گهر ۾ به آهي. هو تو وٽ ڪونه ٿو اچي
 رام ڪجهه ٿڌو ٿي!.....“

۽ اهڙي طرح جهيڙو ٿري ويو.

گلي نه سوشلسٽ هئي نه ڪميونسٽ. پر هو ڪيترن ئي سياسي چڱن
 پلن سان واقفيت رکندي هئي ۽ سياسي متن مائٽن هئڻ ڪري سياست سان
 وڏي دلچسپي رکندڙ هئي. ۱۹۴۲ع ۾ چوڪرين جو وڏو جتو وٺي جيل ۾
 ڇهه مهينا گذاري آئي هئي. ڏاڍي پڙهيل عورت هئي.
 هن جو آخري لکيل ڪتاب ”انقلاب“ آهي، جو شايد ۱۹۷۲ع ۾ ڇپيو
 آهي ۽ ان ۾ هن انقلاب لاءِ هڪ نئون طريقو ٻڌايو آهي، جو آهي ته ”بنا
 تشدد“ جي انقلاب ڪيئن ايندو.“

هاڻي ياد ٿو پویر ته هن هڪ ڪتاب ۱۹۴۶ع ۾ به ”اتحاد“ جي نالي
 سان لکيو هو، جنهن ۾ هن هندن ۽ مسلمانن وچ ۾ شادين لاءِ تجويز ڏني
 هئي ۽ اهڙن قدامت جي ساراهيو هو، جنهن تي خاصو تڪرار سندس عامل
 ڪميونٽي طرفان شروع ٿي ويو. ڪي ماڻهو کيس برو پيلو به چوڻ لڳا هئا.
 گليءَ کي سندس پيءُ ڪرشن ڪرپالاڻي ڏاڍي محبت ۽ عزت سان
 ڏسندو هو. ڇو ته رام سڌار نگاڻيءَ جي گذاري وڃڻ کانپوءِ گلي خاص
 اڪيلائي محسوس پئي ڪئي.

زمانو جا رنگ آهن، جن ٻرڻ صغیر جي آزاديءَ لاءِ جيل ۾ عقوبتون
 سڻيون ۽ اتحاد لاءِ آواز اٿاريندي خود پنهنجن جا ويڻ ٻڌا، سي هتان
 جلاوطن ٿي ويا ۽ گلي به انهن جلاوطنن مان هڪ هئي.

لالا بشير

گهڻو اڳ نيوت هيمنسن (Knut Hamsun) ناروي جي نوبل پرائز وٺڻ واري ادیب جو ڪتاب ”هنگر“ (Hunger) پڙهيو هئس (هي ڪتاب سنڌيءَ ۾ ترجمو ٿيل آهي) جنهن ۾ هڪ رولاڪ شاگرد اخبار نويس جي ڪهاڻي آهي جنهن جو ڪو ٿرٿانءِ ڪونهي. اڄ هت، سپان هتي، ڳر ڪڏهن ڪونه ڪندو آهي، پر بکيو به ڪڏهن ڪونه رهندو آهي. ڪڏهن کيسا پُراڻس، ڪڏهن خالي. پر هميشه هلندو آهي. اهڙو هڪ ڪردار شرت چنڊر جو ”شريڪانت“ آهي جو امير ته ڪڏهن نه چئي سگهيو. پر ان کي غريب به نه چئي سگهيو.

اهڙو ئي هڪ ڪردار اسان جي ڳوٺ ۾ رمضان نالي به هيو، جنهن کي مون ”پاڇوڪڙ“ جي شڪل ۾ پيش ڪيو آهي. اهڙو ئي ڪردار جيئرو جاڳندو ”لالو بشير“ اوهان جي آڏو آهي. لالو بشير هڪ فوجي ڪرنل رشيد جو پٽ ۽ برن هال Burnhall (فوجي آفيسرن جي ٻارن لاءِ اسڪول) جو تعليم يافتہ ۽ سنڌ جي هر ننڍي وڏي ماڻهوءَ جو ڄاڻو، ٻار ۽ هر وڏي ماڻهوءَ کان پڇندڙ آهي. پيءُ هوس پٺاڻ، ماءُ پنجابي، ڏاڏي رند بلوچ. چوندو آهي ته ننڍي هوندي امان سان ضد ڪندو هوس ته ڪاوڙ مان چوندي هئي ته گڏه وارو هٿ اٿئي، ڇو جو ڪافريائي جي تڄ پيتي اٿئي. بشير کي قادياني،

مسلمان، واٽيا، اوڏ، مارفاڻي، چولياڻي، چور چڪار، لوفر، صوفي ۽ سڄي ملڪ جا لنگا سڃاڻن. هو پاڻ رول آهي پر لنگو ناهي. بري عادت شراب ٻيڙيءَ جي ڪاڻي ڪانه اٿس. وٺڻ جو به ڏاڍو مڙس ڏيڻ جو به سخي. تازو ئي مون وٽ آيو. منهنجي هڪڙي نڌڪي اصيل کي پنهنجو اڍائي سؤ ۾ ورتل ڇڄو- ٻوٽ لاهي ڏنائين، ڇيائين؛ مون کي سوڙهو آهي- ۽ پاڻ پراڻو رٻڙ وارو ٻوٽ پايون روانو ٿي ويو.

پهريائين ممتاز جعفري (لاڙڪاڻه جو قابل پراڻو وڪيل) جو شاگرد هيو. جي دل لائي وڪالت ڪري ها ته تمام سٺو ڪمائيندڙ وڪيل ٿئي ها پر هن کي پير ۾ چڪر آهي. ان ڪري نه هڪ هنڌ رهي نه ڪو مستقل ڌنڌو ڪري. انگريزي تمام سٺي ڳالهائيندو آهي ۽ سٺو لئريچر پڙهيو اٿس. پر ويهي ڪٿي ٿر ٿانءُ ڪندو تنهن لاءِ ڪجهه چوڻ مشڪل آهي. لاڙڪاڻي جي مهراڻ هٽل ۾ هڪ ڪمر و سندنس پڪي انڊريس آهي. هن جي ڪاڻي مستقل رهائش نه آهي. البتہ هفتي ٻن کان پوءِ ڦيرو ڏئي لاڙڪاڻي واره ضرور ايندو آهي ۽ حقيقت ۾ جيڪڏهن هن جو گهر ڪو ٿي سگهي ٿو ته واره آهي، ان تر جا ڪيترائي شاگرد وٽس انگريزي سکيا آهن جي کيس ويلو به ڪارائي اڳتي ڪري ڇڏيندا آهن. ماني گهرجي وٺيس پر گهر ڪندو ڪونه. گهر ڪرڻ لاءِ جنهن مستقل مزاجيءَ جي ضرورت هوندي آهي، سا هن يار ۾ آهي ڪانه. پنجويهه سالن کان پوءِ اوچتو ئي سندنس والده ۽ پينرن کيس اچي مهراڻ هٽل معرفت واره ۾ ڳولهي لڌو. ساڻن گڏجي پشاور، ابيٽ آباد ويو. واعدو ڪيائين ته اتي سيت ٿي ويندس. پر ٻن تن مهينن ۾ واپس اچي ويو! پشاور ۾ هڪڙي وڏي وڪيل سان گڏجي ڪم به ڪيائين. ”فرنٽيئر پوسٽ“ جي پشاور بيورو لاءِ درخواست ڏئي، لڪاءُ اچي ڪراچيءَ ڪيائين. هوائي جهاز جي ٽڪيٽ ڪنهن دوست کان، ريل جو پاڙو ڪنهن ايس. ايس. پيءُ کان، واٽ خرچ ڪنهن ترڪ ڊرائيور کان، بشير هر حال ۾ خوش خرم ۽ هشاش بشاش ملندو. پر وقتي وقتي مالڪ کان جدا ٿيل بل ڊاگ وانگر ڀتير ۽ ڏٻرو به ٿي ويندو آهي.

۷۲- ۱۹۷۳ع کان ٻڌندا اچون ته سعودي عرب ٿو وڃي پر آهي اتي ئي ملڪ جي اندر، ڪٿي نه ڪٿي. پوليس ۾ نوڪري ملي هيس ته ۱۹۷۱ع ۾

پوليس ۾ بغاوت ڪرايائين. جنهن ڪري کيس استيفا ڏيڻي پئي ۽ پوءِ به تي ڏينهن جيل به ڪمائي آيو آهي. اهو گهر به ڏسي آيو آهي.

تازو ئي سپريوٽ روڊ بلڊنگ ڪمپنيءَ ۾ نوڪري مليس ته تي مهينا خضدار واري علائقي ۾ ان ڪمپنيءَ جو ملازم رهي، اسٽرائيڪ ڪرايائين ۽ هيومن رائيٽس جا کيس ڪمپنيءَ مٿان سپريم ڪورٽ ۽ بلوچستان هاءِ ڪورٽ ۾ تارن رستي داخل ڪرايائين. مزدورن جو ڀلو ٿي ويو پر سندس نوڪري ڇٽ! اسان سڀني يار دوست خوش ٿيندا آهيون ته بشير برسرِ روزگار ٿي ويو آهي، پر هو نوڪري حاصل ڪرڻ ۾ به هوشيار آهي ته وڃائڻ ۾ به هوشيار. مصلحت سڪيو ئي ڪونه. پوليس ۽ ملٽريءَ ۾ سوين يار اٿس ۽ اڪثر آفيسر طبقي ۾. پر ڪوبه هن کي گهڻي وقت لاءِ پاڻ وٽ جهلي، رڪي يا پالي نه سگهندو آهي! ڪيترا دوست مونکي چوندا آهن ته منهنجي مٿان فوجي جاسوس آهي.

پر مون وٽ لڪائڻ لاءِ آهي ڇا؟ جنهن لاءِ هيڏو قابل ۽ هوشيار ماڻهو رکيو وڃي! هن کي جي حوالدار جي ڊيوٽي ڏيو ته اها به سٺي ڪندو ۽ جي ڪرنل جي ڊيوٽيءَ تي لڳايوس ته به ڪجهه وقت لاءِ ڀلي ڪندو. پر طبقاتي شعور يا اڄ نيچ واري وڏائي هن ۾ ڪانهي ۽ خوددار ۽ خود سر ايڏو آهي جو جهيڙو ڪندي يا ٻوڙ هاريندي ويرم ئي نه ڪندو. ڪيترائي دفعا مار کائيندي بچيو آهي ته ڪئين دفعا وڏن وڏن تي هٿ سڌو ڪيو اٿس. ڌاڙيلن جو طبيعت ويري. ۽ ڪڏهن ڪڏهن خوف ٿيندو آهي ته ڪٿي پئي ۽ ڀر گولي نه هڻي ڪيندس. عمر جو ۴۶ ورهين جو آهي پر هلڪي ڌاڙهي ڇڏڻ سبب وقت کان اڳ ٻوڙهو پيو لڳي. صبح جو پنجين بجي رستي تي ڊوڙندو آهي، نه ڪٿي جو خوف، نه ماڻهو ۽ جو. سندس دوستي اوڏن، چانڊين ۽ مگسين سان گهڻي آهي، ڇو ته ذري گهٽ پليو ٿي انهن ۾ آهي. منهنجي دل چاهيندي آهي ته جيڪر بشير ڪٿي گهر ناهي، روزگار ڪري ته ڪو هڪ اڌ ڏينهن اسان به سندس پتن پوتن سان گذاري اچون. ڇو ته هو اسان جي ننڍڙن ٻارڙن سان ائين رلي ملي ويندو آهي جو حيرت ٿيندي آهي! سندس ٽيليفون سنڌ جي يا پاڪستان جي ڪنهن به شهر مان صبح جي پهر ۾ ملندي آهي ۽ صبح جو ساڍي پنجين يا ڇهين جي وچ ۾ ٽيليفون تي پڇندو ”بالو“ منهنجي پوٽي جو

پيار جو نالو آهي. Hellow! Ustad, How are you, and how is Ballo ٿيليفون
 جو خرچ هميشه سرڪاري هوندو آهي. پاڻ خرچ ڪڏهن ڪونه ڪري.
 ڪڏهن سندس آواز ايبٽ آباد، ڪڏهن لاهور، ڪڏهن خيرپور، ڪڏهن
 ڪراچي، ڪڏهن ٽنڊوآدر، ڪڏهن ڪنڌڪوٽ ۽ ڪڏهن واري مان ٻڌڻ ۾
 ايندو. يار هن جا رستم، غفار ۽ سويو! مهران ٺوٺل جي پتي تي هن جي خط
 و ڪتابت ٿيندي آهي. گهرندي شرم نه ڪندو ڏيندي بخل نه ڪندو، هڪ
 سئو سوئيتڙ ڏنومانس ته اهو ڪنهن سرديءَ ستيل کي ڏئي آيو. نئون وڳو
 ڏنومانس، ڇو ته قد ڪاٺ جا هڪ جيترا آهيون، ته ٻئي دفعي اهو ڪتي
 وساري آيو. ڪپڙا لٿا، عينڪ، واچ، بوت هميشه کيس سٺا ملندا آهن پر
 بچندو وٽس ڪجهه به ناهي. هو اسان جي پرائڻ ڦلندڙن وانگر هميشه ساڻو
 پر ٿڌي هيٺان ڪجهه به نه پچائيندو آهي. سؤ آيا به سؤ ويا، هزار آيو به
 هزار ويا، ليڪو ڪڏهن برابر نه ٿيندو جيستائين لالو بشير پير ڪوڙي ڪو
 مستقل ڏندو نه ڪندو. نوڪريءَ جي ويل اڃا اٿس پر جتي هوندو اتي به
 ڦهي ڪاهه نوڪري نه ڪندو. نوڪري حاصل ڪرڻ ۽ ان ۾ ڦهڻ لاءِ ضروري
 آهي ته ان کي ڇهڻي پئجي. جا ڳالهه لالو ڪندو ڪونه. سو پائنجي ٿو ته لالو
 مستقل سفر ۾ رهندو ۽ شل ڪتي ويهي سامي پتي. ڇو ته هو پاڻ کي مارائڻ
 يا تباهه ڪرڻ لاءِ پنهنجي طرفان ڪابه گهٽتائي ڪونه ٿو ڪري.

سلطان درائپور

پاڪستان ٺهڻ کانپوءِ سنڌ اسيمبليءَ جي پهرين عام چونڊ ٿي رهي هئي، اميد اها هئي ته اليڪشن فيئر Fair ٿيندي. مونوارو تڪ جداگانہ ووٽن جي بنياد تي لاڙڪاڻو دادو، نوابشاه، سانگهڙ ضلعن جا هندو ۽ شيڊول ڪاسٽ ووٽر هئا. هيءَ اليڪشن ٻن قسطن ۾ ڪرڻي هئي. آڪٽوبر- نومبر ۾ لاڙڪاڻي ۽ دادو ضلعي جا ووٽ ٿيڻا ها ۽ مهيني کان پوءِ درياھ جي هن پار نومبر- ڊسمبر ۾ نوابشاه ۽ سانگهڙ ضلعي جا. هيءَ اليڪشن گهڻن نقطن کان تمام اهم اليڪشن هئي، اليڪشن ڪرائڻ لاءِ سنڌ ۾ اليڪشن ڪمشنر سيد هاشم رضا هو ۽ هن اليڪشن فيئر Fair ڪرائڻ لاءِ وسان ڪونه گهٽايو.

هي پهريون دفعو هو جو اسان هڪ ته ڌري اتحاد جي بنياد تي اليڪشن لڙي رهيا هئاسون، جنهن ۾ جي. ايم. سيد جي متحده محاذ، پاڪستان پيپلز آرگنائيزيشن، هاري ڪميٽي ۽ ڪميونسٽ پارٽي گڏجي اليڪشن لڙي رهيا هئاسون. ٻيو اهم نقطو اهو هو ته منهنجي Support ۾ D.S.F (ڊيموڪريٽڪ اسٽوڊنٽس فيڊريشن) هاري ورڪر ۽ پراڻا ڪانگريسي ڪارڪن ۽ ٻيا ترقي پسند ورڪر انتهائي ڪوشش ڪري رهيا

هئا ته مان چونڊجي وڃان. حيرت ٿي اچير ته ۱۹۵۲ع ۾ جن (Forces) قوتن مون کي چونڊائڻ لاءِ سر توڙ ڪوشش ڪئي، اهي ساڳيا ئي عنصر هئا جن وري ۱۹۸۸ع ۾ مون کي چونڊرائڻ لاءِ زور لاتو ۽ پنهنجي هٿان وڙان خرچ ڪري بلڪل عامي طريقي سان اليڪشن لڙي. ۱۹۸۸ع ۾ مون اليڪشن کٽي ۽ اهڙو اعلان ٿي. وي تان به ٿي ويو. اها الڳ ڳالهه آهي ته هڪ سازش ذريعي مون کي قومي اسيمبليءَ ۾ پهچڻ کان روڪيو ويو.

اڄوڪي ڪالمر ۾ مان هڪ اهڙي شخص کي ياد ڪرڻ چاهيان ٿو جو هونءَ ته هڪ بلڪل معمولي ڊرائيور هو پر منهنجي اليڪشن مهڙ ۾ هن هڪ اهم ڪردار نڀايو ۽ پوءِ ۱۹۵۳ع کان وٺي ۶۵-۱۹۶۴ع تائين هو اسان جي خاندان جو هڪ اهم رڪن ٿي ويو. ٿيو هيئن جو مان اليڪشن لڙڻ لاءِ ڪراچيءَ مان هڪ برٽش لئمنڊ روور British land Rover جيب ستن هزارن ۾ خريد ڪئي، جا ۱۹۴۷ع جو ماڊل هئي ۽ ان کي هلائڻ لاءِ ۱۹۵۳ع ۾ ظاهر آهي ته هڪ قابل ڊرائيور جي ضرورت هئي، لينڊ روور جيب هڪ مضبوط گاڏي آهي پر ڇهن سالن جي چلت ڦرڻ کانپوءِ ان جي انجن ويٺل هئي ۽ ان کي صرف ڪوئي ماهر ئي هلائي سگهيو پئي. شوڪت علي CPWD جو انجنيئر ۽ ڪامريڊ ڪي. ايم. اشرف جي ننڍي ڀاءُ کي ياد آيو ته هن مخصوص گاڏيءَ کي هلائڻ لاءِ هڪ مخصوص ڊرائيور ”سلطان“ ڪارگر ٿيندو. تنهن ڪري سلطان کي گهرائي چيائين. سلطان کانئس پڇيو ته هو ڪٿن جي لاءِ گهريل هو. جواب ۾ شوڪت علي کيس ٻڌايو ”ڪامريڊ سويو! جيڪو ڪميونسٽ پارٽيءَ طرفان اميدوار آهي.“ سلطان سنڌ جي برن ٽرن ۾ گاڏي هلائڻ لاءِ تيار ٿي ويو ۽ پوءِ هن پنهنجي دوستي ۽ وفاداري نه صرف منهنجي Cause ۽ ذات لاءِ صرف ڪئي پر اسان جي پوري خاندان لاءِ هو جيب ڊرائيور ۽ ڊيزل انجن ڊرائيور پئي بڻجي تقريبن ڏهه ٻارهن سال زندگيءَ جا صرف ڪيا ۽ آخر هڪ سئو زراعت جو ڄاڻو به ٿي ويو.

گاڏي ڪاهي لاڙڪاڻي پهتاسون ته گاڏيءَ جي انجن ٽپ ٿي وئي. انجنيئر شوڪت ساڻ آيو هو ۽ سندس واقف لاڙڪاڻي پاور هائوس جو انجنيئر هو جنهن کيس تن ڏينهن اندر گاڏي مرمت ڪرائي تيارڪرائي ڏني. تنهن کان پوءِ اليڪشن هئي ۽ گاڏي هئي ۽ سلطان هو! ياد رهي ته ان زماني

پر لاڙڪاڻي ۽ دادو ضلعي جا سمورا رستا ڪڇا هئا ۽ جيڏانهن ويندا هئاسون
 ته سڃاڻڻ ۾ مشڪل اچيو هو، ڌوڙ ايتري پوندي هئي جو ڪنهن شهر ۾
 پهچڻ کانپوءِ سلطان وڃي گاڏي کي صاف ڪرڻ لڳندو هو ته اسان وري
 پنهنجي ووٽرن سان، شهرن ۽ پاڙن جي مکين سان گڏجي ايندا هئاسون.
 سلطان جي مهارت ڏسي پڇومانس ته هو ڪڏهن کان ڊرائيور هو؟ چيائين
 ”پهرين جنگ عظيم جي خاتمي وقت مان ڏهين ٻارهن سالن جو سيڪڙاٽ
 ڊرائيور هئس“ ۽ پهريون گاڏيون جيڪي هن هلايون هيون سي دهلي،
 ڪالڪا ۽ شمل واري سيڪشن تي هلايون هئائين جيڪي اڪثر فورڊ يا
 شيورليٽ ماڊل هيون. هن جو چوڻ هو ته گاڏيءَ ۾ پيٽرول هجي ته باقي هر
 شيءِ کان سواءِ ان کي هلائي سگهجي ٿو. ٻڌايائين ته شروعاتي دؤر ۾ وقتي
 ٽائمر ڦاٽي پوندو هوتو پلال جا تنوڙ ۽ ٿلها رسا ويل ۾ ويڙهي به هن ڪم
 ٽپايو هو. ٻارهو ئي دم جو مريض هو. ”گاڊينال“ گوريون ساڻ هونديون
 هئس ۽ چوويهه ئي ڪلاڪ ڊيوٽيءَ لاءِ تيار. اليڪشن جا ڏينهن ياد اٿر ته
 ۲۷ جڻا لينڊ روور ۾ سٿي پولنگ اسٽيشن تي پهچائيندو رهيو. اڳين سٽن تي
 چار جڻا ۽ پوئين گاڏيءَ ۾ تقريبن پندرهن کان ۲۰ جڻا اڳيان ۽ مڊگارڊن ۽
 بانيت جي مٿان ٽي چار جڻا ويهاريٺو. گدي، جو به ڪمال هو، پر وڏو
 ڪمال ڊرائيور سلطان جو هو. اليڪشن پوري ٿيڻ کانپوءِ به ٽي هفتا پنهنجي
 مائٽن سان ملڻ لاءِ راولپنڊيءَ جي ڪنهن ڳوٺ ويو ۽ پوءِ هو اچي اسان جي
 سارين چڙڻ ۽ اتي پيهڻ جي نئين لڳل ڪارخاني تي ڊرائيور ۽ مستري Driver-
 cum- Mistri بڻيو. اسان جي ڪيترن چوڪرن کي ڊرائيوڻگ سيڪاريائين ۽
 انهن کي ڪاريگر ۽ مستري بڻايائين. لاڙڪاڻي جا ڪيترا ڊرائيور ۽ مستري،
 مستري لطيف، مستري جيو به ڊرائيور سلطان جا تربيت يافتہ آهن. جنهن
 وقت هو اسان وٽان موڪلائي پٺيءَ بيمار حالت ۾ ويو ته هن جي عمر لڳ
 ۶۰-۶۵ سال هئي ۽ هو اتي گذاري ويو، اسان جي خاندان جي ماڻهن لاءِ
 بيحد محبت هوندي به جيڪڏهن ڪا ڳالهه گهٽ وڌ ٿيندي ڏسندو هو ته
 خلاصائيءَ ۾ انتهائي فينسٽائيءَ سان چئي ڇڏيندو هو. ان زماني جي پنجابين
 وانگر اها لاف نه هڻندو هو ته سنڌي سڀ بيوقوف آهن ۽ هر سٺي شيءِ
 پنجاب ۾ آهي. هو نه صرف ڦول پر فعل ۾ به اوائلي بين الاقوامي ۽ پرولتاري

برادريءَ جو فرد هو. هن ۾ ڊرائيور طبعي لاءِ انتهائي همدردي ۽ محبت هئي ۽ اقرات منجه رات، ڪٿي به ڪا گاڏي يا ڊرائيور پينل ڏسندو هون ڪاڏي روڪي سندس مدد ڪندو هو. ان زماني ۾ ڌاڙيل نه سهي، پر چور چڪار گهڻي ئي هئا. ۽ مالڪن جي جهلڻ جي باوجود به هو بيهي ڊرائيور برادريءَ جي ناتي سان پنهنجو ناتو نپائيندو هو.

آخري سالن ۾ اوچتو ئي اوچتو هن کي پڙلاءِ پوندا هئا ته ڪي غيبي قوتون کيس سڏي رهيون آهن. هن ان ڳالهه جو ذڪر مونسان ڪيو، مون کيس چيو ته اهي ٻڌايي جا وهن آهن، پر هو پوءِ به ميلن جا ميل ڪيڏانهن نڪري هليو ويندو هو ۽ موٽڻ تي ڏاڍو پريشان لڳندو هو.

سلطان پنهنجي مرڻ کان اڳ ”شيام“ کي ڊرائيونگ سيکاري ۽ پنهنجو پٽ به مستري ۽ ڊرائيور ڪري اسان کي ڏئي ويو پر اهو اسان وٽ جالي نه سگهيو ۽ نيٺ وڃي ڪراچيءَ ۾ ڊاڪٽر خورشيد سعيد جي پاء وٽ ملازم پيو. ڊرائيور پنهنجي وفاداري اڪثر ڪونه مٽائيندا آهن ۽ سلطان جي به اها خاصيت هئي ته هو نه صرف ڊرائيور هو پر محافظ، ساٿي ۽ گهري همدردي رکندڙ انسان هو، جنهن کي اڄ به پراڻي زماني جا ماڻهو تحسين سان ياد ڪندا آهن.

جڏهن زوور Rover جيپ جا پرزا ملڻ ٿي ناممڪن ٿي پيا، تڏهن به سلطان جيپ کي چالو رکيو، جيستائين اها وڪڻي اسان ۱۹۶۹ع ۾ ٻيو ڪٿارو ”وليز جيپ“ (Willy's Jeep) ورتي، مشهور ٿي ويو هو ته ”ڪيولرام جي جيپ، عثمانيءَ جو ٽريڪٽر، نانڪ جي سائيڪل ۽ پاڻيءَ جي هرمن پمپ جو هلڻ هڪ معجزو آهي!“ يا اهو ته ”ڪيولرام جي جيپ هلائڻ جو معجزو سلطان کان ئي ٿي پئي سگهيو.“ گاڏيون ته مٽ سٺ ڪري نيون وئي سگهجن ٿيون پر سلطان جهڙو هم گير شخصيت وارو ڊرائيور ۽ انسان ملڻ مشڪل آهي!

پيڪر نقوي

نقوي (شبیر حسین) سان منهنجي پهرين ملاقات سکر ۾ آڪٽوبر ۱۹۵۲ع ۾ (مرحوم) شمس الدين شاه جي گهر ۾ هڪ اسٽڊي سرڪل دوران ٿي. معلوم ٿيو ته همراھ خيرپور ۾ هڪڙو اهڙو پارٽي يونٽ ڪڙو ڪيو آهي، جنهن ۾ پورهيت ۽ پڙهيل سڀ شامل هئا ۽ اهي هاري، مزدور، شاگرد ۽ ادبي فرنٽ جا ليڪاري، ترید يونين ورڪر خيرپور ۽ گمبٽ جي ٽيڪسٽائيل ملن اندر ڪم ڪري رهيا هئا، خيرپور جو يونٽ ڏاڍو سرگرم هيو.

شوق ٿيو ته پيڪر نقويءَ جو گهر ڏسي اڃان. ڏنر ته هڪ ڪمري جو گهر جنهن جي اڳين ڀت ڪانه هئي ۽ پردي لاءِ هڪ ڪٽ اڀي هئي، جنهن مٿان هڪ ڪپڙو رکيل هو، ۽ ان ننڍڙي گهر ۾ ”پيڪر“ جا اڌ درجن ٻار ۽ گهر واري سڀ هئا. مونکي خيال آيو ته اهڙا ماڻهو وري ملندا جي پاڻ بي وطن، بي گهر ۽ بي روزگار هجن، پر انقلاب جي شوق ۾ ايڏو وقت ۽ قرباني ڏيندا هجن. پيڪر جي مثال تي عمل ڪندي ڪيترائي پيڪر پوءِ نڪتا. سائين عزيز الله، محمد علي ملباري، رشيد ملباري، ابراهيم ملباري جهڙا سئو فيصد انقلابي اسانجي تحريڪ ۾ سون جي حساب سان هيا ۽ اڃان به ڪي ڏورين

پيا، ڪي قيدين ۾ مارجي ويا، ڪن کي بيماريءَ نهوڙي نيو، ڪي ڪينسر جو بڪ ٿي ويا ۽ ڪي وقت جي بي وفائيءَ سبب منهن موڙي ويا. هر دفعي جڏهن به ڪا بهي ڌرتي حملو ٿيو. ته هي سڀئي يار ڌر جي، پڪڙجي ايندا هئا. وري جڏهن ٿوري ڍر ملندي هئي ته همرام وري ٻاهر، ساڳيا لائون ساڳيا چڱهه.

”لال جهنڊا هئي هماري هات ۾!

چلتا هين ڌراتي هئي.“

۱۹۵۸ع ۾ پيڪر نقوي ۽ پنهنجي ڪيترن ئي ساٿين سميت ايوب خان جي تخت ڀلت، نام نهاد انقلاب وقت گرفتار ٿي ويو ۽ اٽڪل ڏهه يارهن مهينا سکر جيل ۾ گذارڻ کانپوءِ لاهور قلعي جي ”زيارت“ تي پهچايو ويو، جتان ڇڏي رهڙيءَ لٿو ته اسان پوليس جي جتي سان حيدرآباد جيل مان لاهور قلعي ڏانهن وڃي رهيا هئاسون ته اتي مڪا مليو ٿيو. پاسيرو ڪري چيائين ته گهڻي پڇا اوڀر پاڪستان سان لاڳاپن جي سلسلي ۾ ۽ روسي چيني ڪميونسٽ پارٽيءَ جي لاڳاپن متعلق ڪئي اٿئون. چيائين ته دٻاءُ ۽ ڌونس ڏاڍي ٿا ڪن پر ڌڪ بچو ڪونه، اهي اڳواٽ چٽاءِ منهنجي پنهنجي لاهور جي قلعي واري امتحان لاءِ خاصا ڪارآمد هئا.

تنهن کان پوءِ مان پنج سال ڳوٺ ۾ نظر بند رهيس ۽ پيڪر لاءِ ٻڌم ته هو به پهريائين ”مشرق“ ۽ پوءِ جنگ اخبار جو سرڪيوليشن انچارج ٿي ويو هو ۽ ڪيترن ٻين ساٿين کي به اخباري دنيا ۾ برسرروزگار آندو هئائين. ياد رکڻ گهرجي ته هي اهو دؤر آهي. جڏهن ايوب خان سواءِ هڪ ٻن اخبارن جي باقي سڀني اخبارن کي سلهاڙي هڪ نيوز پيپر ٽرسٽ ۾ مرڪوز ڪيو هو، جو پاڪستان جي ڪنهن انفرميشن آفيسر جي ڪارڪردگيءَ ۾ هلڻ شروع ٿيو ۽ اڄ تائين اهو ٽرسٽ وارو طوق اسان جي ڳچيءَ ۾ آهي ۽ اسان جا ڪيترائي پراڻا جڳاداري، انقلابي، اديب ۽ اخبار نويس ان ئي اخباري ٽرسٽ سان واڳيل آهن.

پيڪر نقوي ستر جي ڏهاڪي جي آخر ۾ ٻڌم ته اير. ايس. او (مهاجر اسٽوڊنٽس آرگنائيزيشن) کي مشرف به انقلاب ڪرڻ ۾ لڳو پيو هو. اسان مان ڪيترا ئي دوست جيئي سنڌ تحريڪ جي ڪارڪنن کي سوشلزم ڏانهن مائل ڪرڻ ۾ مصروف هئاسون ته پيڪر نقوي، اختر رضوي ۽ احمد احسان،

ايم. ڪيو. ايمر کي جماعت اسلامي جو ”توڙ“ پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهيا هئا. جيڪڏهن ڪن مهاجر اڳواڻن کي سوشلزم ۽ ترقي پسنديءَ ڏانهن مائل ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ته ان ۾ ڪا ”اربع خطا“ ڪانه هئي، پر اها خطا اسان سڀني کان ٿي جو فاشسٽن کي سوشلسٽ بنائڻ جي ناڪام ڪوشش ڪئي اٿئون.

اسانجي دوست شاهه محمد درانيءَ جي ڇوڻيءَ تي ”سبيٽن“ پيڪر نقوي ۽ علي طاهر جعفري تي به پارٽيءَ ايڪشن ڪيئيو هو. ۱۹۸۵ع ۾ ”انجمن ترقي پسند مصنفين“ جي ۵۰ ساله ورهيهءَ تي پيڪر نقويءَ مون کي اڇي ڳولي لڌو ۽ سالها سال جي روداد چند منٽن ۾ مون کي ٻڌايائين، ڇا ته زندگيءَ هن سان ويل وهايا هئا ۽ آخري پهر ۾ ڪيترو نه حاڪمن هن کي نواڙڻ جي ڪوشش ڪئي هئي! جنگ اخبار مان پيشن تي هيو ۽ ڪينسر جو علاج ڪرائي رهيو هو، هلڪو ڦلڪو هڪ ڪاٺيءَ وارو پنج فٽو، پيڪر نقوي بلڪل ڊيٽول جي شيشيءَ مٿان ڇاپيل ٿوار جي نوڪ واري. نشان واري ڏاڙهي سان هوندو هو. پر ڇا ته همت وارو شخص هو! جنهن زندگي کي پنهنجي بچڻ جي خوشين جو هليدان ڏئي پنهنجي ضمير جي آواز کي مڃيو ۽ جلايهجي، پيڪر چيو ته ايترو ساهس ڪونهيم، جو ٽن ڏينهن جي هن ادبي رهائش ۾ ويهي سگهان، صرف پراڻن ساٿين کي ڏسڻ جي سڪ چڪي آندو اٿم، ڏک اٿم ته جو ڪجهه اسان چاهيو هو سو نه ڪري سگهيا سي، پروري فيض جو شعر ڏهرائايين.

”بلا سبي هڙني نه ديڪا اور ديڪين گي!!“

۽ ائين پاڪر پاڻي چمي ڏئي هميشه لاءِ موڪلائي ويو ۽ سندس موت چند سالن کان پوءِ ملير جي ڪنهن مهاجر بستيءَ ۾ ٿيو.

● مون کي جڏهن چيو ويو ته سويي جي ڪهاڻين (خاڪن) تي پيش لفظ لکان ته مون سمجهيو ته هي ڪتاب ڪنهن واڳم نڪ وانگر هوندو ۽ اسڪاڪ بيبيل جي ڪهاڻين جي ڪتاب ”سرخ فوج“ ۽ شولوخوف جي ”ڊان وهندي رهي“ ڪتاب وانگر هوندو. پر مون اهو جڏهن پڙهيو ته ان ۾ گورڪي ۽ چيخوف وارو انداز ۽ نالستاء جهڙي نهٺائي ۽ انساني فطرت جي تصوير ڪشي هئي. دراصل اهي منشي پريم چند ۽ گرديو تئگور جي اسلوب جي قريب هو.

● سويي پنهنجي ڳوٺ ٻنڌيءَ ۽ ان جي آس پاس جي خوبصورت عڪاسي ڪئي آهي. هن ڪهاڻين جا ڪردار اهي ڏنا آهن، جن سان هن جو زندگيءَ ۾ واسطو پيو آهي. هڪ حقيقت نگار اديب وانگر، هن ڪردار نگاري ۽ منظر نگاريءَ تي وڌيڪ ڌيان ڏنو آهي، تشبيهه، استعاري ۽ آرٽ جي ٻيءَ خوبيءَ ڏانهن گهٽ ڌيان ڏنو اٿس. اها ڳالهه هن جي تحرير ۾ ڪاٺي ڪوٽ نه ٿي اٿي، پر ان کي وڌيڪ فڪري بڻائي ٿي.

شيخ اياز

پڙهندڙ نسل - پ ن

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ”اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻڪ ”لڙهندڙ نسل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دور جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:

انڌي ماءُ جڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لڙهندڙ، ڪڙهندڙ، پڙهندڙ، ٻرندڙ، چُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪَندڙ، پاڙي، ڪاڻو، پاڇوڪڙ، ڪاوڙيل ۽ وڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سگهجي ٿو، پر اسان انهن سڀني وچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان ڪڍي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ٺاهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهڻ ۽ هِڪَ ٻئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻڻ جي آس رکون ٿا.

پڙهندڙ نسل (پڻ) ڪا به تنظيم ناهي. اُن جو ڪو به صدر، عهديدار يا پايو وجهندڙ نه آهي. جيڪڏهن ڪو به شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو ڪوڙو آهي. نه ئي وري پڻ جي نالي کي پئسا گڏ ڪيا

پڙهندڙ نسل - پ ن The Reading Generation

ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو ته پڳ ڄاڻو ته اهو به ڪوڙو آهي.

جهڙيءَ طرح وڻن جا پڻ ساوا، ڳاڙها، نيلا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اهڙيءَ طرح پڙهندڙ نسل وارا پڻ به مختلف آهن ۽ هوندا. اهي ساڳئي ئي وقت اداس ۽ پڙهندڙ، ٻرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وڙهندڙ ۽ پڙهندڙ به ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پڻ ڪا خصوصي ۽ تالي لڳل ڪلب Exclusive Club نه آهي.

ڪوشش اها هوندي ته پڻ جا سڀ ڪم ڪار سهڪاري ۽ رضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي ته ڪي ڪم اجرتي بنيادن تي به ٿين. اهڙي حالت ۾ پڻ پاڻ هڪٻئي جي مدد ڪرڻ جي اصول هيٺ ڏي وٺ ڪندا ۽ غيرتجارتي non-commercial رهندا. پڻن پاران ڪتابن کي ڊجيٽائيز digitize ڪرڻ جي عمل مان ڪو به مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊجيٽائيز ڪرڻ کان پوءِ اهم مرحلو ورهائڻ distribution جو ٿيندو. اهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو ته ڀلي ڪمائي، رڳو پڻن سان ان جو ڪو به لاڳاپو نه هوندو.

پڻن کي کليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي ته هو وس پٽاندڙ وڌ کان وڌ ڪتاب خريد ڪري ڪتابن جي ليکڪن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي همٿائين. پر ساڳئي وقت علم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪنهن به رڪاوٽ کي نه مڃن.

شيخ اياز علم، ڄاڻ، سمجھ ۽ ڏاهپ کي گيت، بيت، سٺ، پُڪارَ
سان تشبيهه ڏيندي انهن سڀني کي بَمَن، گولين ۽ بارودَ جي مدِ مقابل
بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو ته:

گيت به ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪرن ٿا.

... ..

ڄڻ ڄڻ جاڙ وڌي ٿي جڳ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ چُپن ٿا؛
ريٽيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موٽي منجهه پهراڙ چُپن ٿا؛

... ..

ڪالهه هُيا جي سُرخ گلن جيئن، اڄڪلهه نيلا پيلا آهن؛
گيت به ڄڻ گوريلا آهن.....

... ..

هي بيتُ اٿي، هي بَم - گولو، جيڪي به ڪٿين، جيڪي به ڪٿين!
مون لاءِ ٻنهي ۾ فرقُ نه آ، هي بيتُ به بَمَ جو ساٿي آ،
جنهن رڻ ۾ رات ڪيا راڙا، تنهن هڏَ ۽ چَمَ جو ساٿي آ -

ان حساب سان اڻڄاڻائي کي پاڻ تي اهو سوچي مڙهڻ ته ”هاڻي
ويڙهه ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نه وڃايو“ نادانيءَ جي
نشاني آهي.

پَنَ جو پڙهڻ عام ڪتابي ڪيڙن وانگر رُڳو نصابي ڪتابن تائين
محدود نه هوندو. رُڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج
۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڍي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي
پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَ نصابي ڪتابن
سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين
ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نسل جا پڻ سڀني کي چو، چالا ۽ کينئن جهڙن سوالن کي هر بيان تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جواب ڳولڻ کي پنهنجو حق، فرض ۽ اٽل گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان به پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي ان سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون پاڪي پائي چيو ته ”منهنجا پاءُ
 پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پڻ پڻ جو پڙلاءُ.“
 - اياز (ڪي جو بيجل بوليو)